

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни
«ФІНАНСИ, ГРОШІ ТА КРЕДИТ»

ТЕМА 1: СУТНІСТЬ ТА ФУНКЦІЇ ФІНАНСІВ

1. Поняття фінансів. Історичні етапи становлення та розвитку фінансів.

Фінанси є основою економічного життя країни, розвитку її економіки, зростання матеріального добробуту населення. Наявність фінансів об'єктивно зумовлена необхідністю розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту між верствами населення, підприємницькими структурами і окремими територіями.

Фінанси виникли і тривалий час розвивалися як система мобілізації коштів, матеріальних і фінансових ресурсів для потреб правлячої еліти різних державних утворень та для захисту територій. Для зазначених цілей вводились різні форми податків, зборів і платежів.

Використання їх не підлягало контролю з боку населення і асоціювалося в їх свідомості з несправедливим зменшенням їх доходів.

Термін фінанси походить від латинського *financia*, що означає обов'язкову сплату грошей. Вперше в їх сучасному розумінні цей термін почав застосовуватися в Італії в 13 ст. Він означав мобілізацію грошових коштів державою для виконання своїх функцій.

Фінанси – це продукт наявності держави і товарно-грошових відносин. Вони досягли свого апогею в 19 ст. І стали універсальним і активним елементом економічного життя.

Сьогодні фінанси слід розглядати як економічну категорію, що відображає сукупність відносин, пов'язаних з створенням, розподілом і використанням фондів фінансових ресурсів. Крім того, **фінанси** – сфера (розподілу та) перерозподілу виробленого продукту.

Фінанси — сукупність економічних відносин, пов'язаних з обміном, розподілом і перерозподілом у грошовій формі вартості валового внутрішнього продукту (ВВП), а в певних умовах і національного багатства.

Предметом науки про фінанси є фінансові відносини, які виникають на всіх рівнях господарювання:

Загально-державному (мікрорівні)

Регіональному(рівень адміністративно - територіальних одиниць)- місцеві органи

Макрорівні (рівень суб'єктів господарювання)

Міжнародному рівні- міжнародні суб'єкти господарювання: інститути і уряди

Об'єктами даних відносин є національне багатство і вироблений ВВП. ВВП, як об'єкт фінансових відносин, характеризує нормальну фінансову ситуацію: суспільство розподіляє і відповідно споживає чи нагромаджує те, що воно створює. За умов, коли об'єктом фінансових відносин виступає національне багатство, для формування доходів використовується те, що створене попередніми поколіннями або дане природою.

Суб'єктами фінансових відносин виступають підприємці, робітники і службовці, держава. Права підприємств та робітників і службовців відображають їх незаперечні права власності на вироблений ВВП. У рамках державного сектора економіки такі самі права власності належать державі, яка виступає в даному випадку звичайним підприємцем.

2. Специфічні сфери фінансів.

Державні фінанси — сфера грошових відносин, що виникла у зв'язку з розподілом і перерозподілом вартості валового внутрішнього продукту і частини національного багатства, пов'язана з формуванням фінансових ресурсів і підпорядкування держави й підприємств і використанням державних коштів на витрати з розширення виробництва, задоволення соціально-культурних потреб населення, оборони країни й державного управління. Державні фінанси функціонують на загальнодержавному, регіональному й місцевому рівнях і включають бюджет, позабюджетні фонди, державний кредит, фінанси державних і муніципальних підприємств.

Державні фінанси характеризують дуже розгалужену систему відносин. На нашу думку, їх слід розрізняти за двома напрямками: ланками і рівнями. Ланки характеризують форми фінансових відносин, рівні — розмежування їх за органами влади й управління.

Сфера державних фінансів характеризує фінансову діяльність держави. Вона включає такі ланки:

- бюджет держави;

- державний кредит;
- фонди цільового призначення;
- фінанси державного сектора.

Фінанси суб'єктів господарювання призначені для забезпечення діяльності підприємств. Вони є основою всієї фінансової системи, оскільки саме тут створюється ВВП який є об'єктом фінансових відносин.

Обмінно-розподільні відносини, що характеризують фінанси підприємств, поділяються на дві групи — внутрішні й зовнішні. Внутрішні відносини характеризують грошові потоки на підприємстві й відображають процеси формування, розподілу і перерозподілу його доходів. Зовнішні відносини характеризують зв'язки з іншими підприємствами та сферами і ланками фінансової системи. Вони поділяються на вхідні та вихідні грошові потоки.

Діяльність суб'єктів господарювання залежить від забезпеченості фінансовими ресурсами. Можливості їх нарощення визначаються величиною отриманих доходів та рівнем їх вилучення і надходження через систему зовнішніх фінансових відносин.

Фінансовий ринок є важливою складовою фінансової та економічної систем. З одного боку, це елемент насамперед фінансової системи, який займає в ній особливе місце. По-перше, він являє собою своєрідну надбудову, через яку координується діяльність усієї фінансової системи. По-друге, це сполучна сфера, через яку здійснюється рух фінансових ресурсів. Тобто, якщо фінанси суб'єктів господарювання виконують роль двигуна, а державні фінанси — функції системи керування, то фінансовий ринок можна порівняти з трансмісією. Образно кажучи, це кровоносна система, яка живить весь фінансовий організм. З іншого боку, фінансовий ринок поряд з ринками праці, товарів та послуг, засобів виробництва і технологій, духовних благ є надзвичайно важливою складовою ринкової економіки, її визначальним елементом, без якого не може працювати весь механізм. Усе починається з фінансового забезпечення діяльності суб'єктів господарювання.

Міжнародні фінанси відображають відносини, що складаються на рівні світового господарства і характеризують діяльність на цьому рівні як національних суб'єктів господарювання і держави, так і міжнародних організацій та фінансових інституцій.

Сфера міжнародних фінансів відображає обмінні та перерозподільні відносини на світовому рівні і включає три напрямки:

- міжнародні розрахунки;
- фінанси міжнародних політичних, економічних, гуманітарних організацій;
- міжнародні фінансові інститути.

У сфері міжнародних фінансів, крім національних суб'єктів — держави, підприємств і громадян виділяються наднаціональні суб'єкти — міжнародні організації і фінансові інститути. У зв'язку з цим дану сферу можна розділити на дві частини: міжнародні фінансові відносини і міжнародні фінанси.

Міжнародні фінансові відносини характеризують грошові потоки між суб'єктами різних країн: між підприємствами між урядами між підприємствами та громадянами й урядами. Взаємовідносини між підприємствами відображають товарообмін. Якщо на внутрішньому ринку в центрі цих взаємовідносин є визначення ціни товарів, і послуг то на зовнішньому до цього додається встановлення валютного курсу. Взаємовідносини між урядами різних країн між урядами і фізичними та юридичними особами інших країн виникають у сфері державного кредиту. За змістом ці відносини входять до системи державного кредиту за напрямком руху коштів — до міжнародних фінансових відносин.

Міжнародні фінанси відображають діяльність міжнародних організацій і фінансових інститутів. Це інтернаціональна надбудова, яка характеризує концентрацію фінансових ресурсів у певних узагальнених чи цільових фондах Діяльність таких організацій та інститутів, як і окремої держави, пов'язана з виконанням певних функцій, які визначаються їх статутами. Фінансове забезпечення цих функцій здійснюється через фонди, що створюються цими організаціями.

3. Функції фінансів.

Головна роль фінансів – сприяти через різноманітні фінансові інституції успішному економічному і соціальному розвитку суспільства та держави, забезпеченню прав і свобод людини.

Це досягається через методи і форми мобілізації фінансових ресурсів та використання їх на цілі розвитку, забезпечення соціальних гарантій населенню, утримання армії, органів всіх ланок влади, тощо.

Сукупність зазначених форм і методів дістала назву фінансового механізму. Від того, наскільки він досконалий, залежать темпи зростання економіки, добробут громадян.

Необхідність фінансів, зокрема державних, обумовлена тим, що держава забезпечує ті потреби, які не можуть бути задоволені через ринковий механізм, тобто через попит і пропозицію, а також особисто кожним громадянином. До них слід віднести структурні перебудову економіки, боротьбу з монополізмом, захист навколишнього середовища, проведення фундаментальні наукові дослідження, загальну освіту, охорону здоров'я, тощо.

Функції фінансів:

1. Розподільча функція полягає в тому, що фінанси виступають інструментом розподілу і перерозподілу ВВП. Причому вони є основним розподільним інструментом. На відміну від цін фінанси насамперед призначені для здійснення розподілу вартості ВВП. Механізм дії розподільної функції фінансів пов'язаний зі схемою розподілу ВВП. Він включає в себе кілька стадій:

1) первинний розподіл - це розподіл заново створеної вартості й формування первинних доходів суб'єктів, зайнятих у створенні ВВП.

2) перерозподіл полягає у створенні й використанні централізованих фондів.

3) вторинний розподіл це другий етап перерозподілу в частині формування первинних доходів фізичних осіб, які зайняті в бюджетній сфері.

2. Контрольна функція фінансів через кількісні параметри відповідних фінансових показників дозволяє оцінити результати господарської діяльності підприємств і прийняти відповідні рішення, направлені на усунення виявлених негативних моментів. Суть контрольної функції полягає в тому, що фінанси виступають інструментом контролю за формуванням і використанням доходів суб'єктів обмінно-розподільних відносин. У процесі цього контролю охоплюється вся діяльність юридичних і фізичних осіб та держави. Регулююча (фінанси можуть як стимулювати виробництво так і пригноблювати його). Регулююча функція пов'язана з втручанням держави через фінанси (державні витрати, податки, державний кредит) в процесі відтворювання. З метою регулювання економіки і соціальних відносин використовуються також фінансове і бюджетне планування, державне регулювання ринку цінних паперів.

ТЕМА 2: ФІНАНСОВА СИСТЕМА ТА ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ

1. Поняття фінансової системи.

Форми фінансових відносин — це виокремлені за певною ознакою складові фінансів. Сукупність цих складових визначається терміном «фінансова система». Як і будь-яка інша система, вона є не простим набором окремих елементів, а сукупністю взаємозв'язаних елементів, що мають однорідні ознаки.

Фінансова система розглядається з двох сторін: за внутрішньою (змістовою) структурою й організаційною будовою.

За внутрішньою будовою **фінансова система** - сукупність відносно відособлених взаємозв'язаних фінансових відносин, які відображають специфічні форми та методи розподілу й перерозподілу ВВП.

Внутрішня структура фінансової системи відображає об'єктивну сукупність фінансових відносин і є загальною для всіх країн. Вона складається зі сфер і ланок. *Сфера* характеризує узагальнену за певною ознакою сукупність фінансових відносин, а *ланка* — їх відособлену частину.

Внутрішня структура фінансової системи складається зі сфер і ланок. Сфера характеризує узагальнену за певною ознакою сукупність фінансових відносин. Ланка показує обособлену частину фінансових відносин. Виділення ланок проводиться за ознакою наявності або обособленого фонду фінансових ресурсів, або специфічних форм і методів фінансових відносин. Виділяють чотири сфери: на мікрорівні — фінанси суб'єктів господарювання (підприємств); на макрорівні — державні фінанси; на рівні світового господарства — міжнародні фінанси, і на узагальнюючому рівні забезпечуючу сферу — фінансовий ринок. Кожна з цих сфер має відповідне організаційне забезпечення, кожна рівнева сфера — певний склад доходів та витрат (витрат) та свою специфічну схему організації фінансової діяльності, а фінансовий ринок — форми фінансових ресурсів та методи торгівлі ними.

За організаційною будовою **фінансова система** – це сукупність фінансових органів та інституцій, які управляють грошовими потоками.

Організаційна структура фінансової системи — це сукупність фінансових органів та інституцій, яка характеризує систему управління фінансами. Необхідність розподілу і перерозподілу ВВП є об'єктивним явищем, форми і методи фінансових відносин відображають установлену у світовій практиці внутрішню структуру фінансової системи. Разом з тим рух грошових потоків здійснюється не сам по собі, а спрямовується певними управлінськими структурами, юридичними і фізичними особами. Це суб'єктивна сторона побудови фінансової системи, яка, маючи певні закономірності, відображає умови конкретної країни.

В основі формування органів управління фінансовою системою лежить її внутрішня структура. Загальне керівництво фінансовою діяльністю в будь-якій країні здійснюють органи державної влади й управління.

До організаційного складу фінансової системи України входять:

а) **органи управління:**

Міністерство фінансів;

Державна податкова адміністрація;

Державна контрольно-ревізійна служба;

Державне казначейство;

Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку;

Рахункова палата;

Аудиторська палата;

Пенсійний фонд;

Фонд соціального страхування;

Українська державна інноваційна компанія;

б) **фінансові інституції:**

Національний банк;

комерційні банки;

страхові компанії;

небанківські кредитні установи (кредитні спілки, ломбарди тощо);

міжбанківська валютна біржа;

фондові біржі;
інституційні інвестори.

Фінансова система являє собою доволі складний механізм. Основним завданням органів управління фінансовою системою є забезпечення злагодженості у функціонуванні окремих сфер і ланок фінансових відносин. Це досягається чітким розмежуванням функцій і повноважень між фінансовими органами та інституціями.

Центральне місце в управлінні фінансами в Україні, як і в будь-якій іншій державі, посідає **Міністерство фінансів**. Саме на нього покладені завдання *загального керівництва всією фінансовою системою* країни. Основними його функціями є:

— вироблення основ і напрямів фінансової політики держави та розроблення заходів щодо їх реалізації;

— організація бюджетного процесу, складання проекту Державного бюджету та його виконання після затвердження Верховною Радою України;

— здійснення заходів з мобілізації коштів через систему державного кредиту та управління державним боргом;

— організаційне регулювання фінансової діяльності суб'єктів господарювання через установа правил здійснення фінансових операцій, форм фінансових документів, порядку і стандартів ведення бухгалтерського обліку і фінансової звітності;

— організація функціонування ринку державних цінних паперів;

— забезпечення фінансових відносин держави з іншими країнами, міжнародними організаціями і фінансовими інституціями;

— організація і здійснення фінансового контролю в країні.

Державна контрольно-ревізійна служба спеціалізується на здійсненні фінансового контролю. По-перше, вона здійснює ревізії фінансових органів з питань складання і виконання бюджету. По-друге, вона є органом державного контролю за ефективним і цільовим використанням бюджетних асигнувань безпосередньо у розпорядників бюджетних коштів. По-третє, контрольно-ревізійна служба проводить ревізії фінансово-господарської діяльності підприємств і організацій державного сектора. Контрольно-ревізійна служба має регіональну структуру, ідентичну системі Міністерства фінансів.

Державне казначейство створено з метою забезпечення повного і своєчасного виконання Державного бюджету. Оскільки об'єкти фінансування з центрального бюджету держави розташовані на всій території країни, то здійснювати їх обслуговування з єдиного центру украй складно. Казначейство має таку саму регіональну структуру, як і Міністерство фінансів. Розмежування повноважень між регіональними органами в частині фінансування видатків здійснюється за ознаками важливості того чи іншого об'єкта фінансування і місця його розташування.

Державна податкова адміністрація організує справляння податків та контроль за дотриманням податкового законодавства. На неї покладені такі основні функції:

— розроблення проектів податкового законодавства;

— проведення масово-роз'яснювальної роботи серед платників податків;

— облік платників податків та надходжень їх до бюджету;

— контроль за правильністю обчислення податків та інших обов'язкових платежів і своєчасністю їх сплати;

— накладення штрафних санкцій та адміністративних стягнень на порушників податкового законодавства;

— міжнародне співробітництво у сфері оподаткування.

Рахункова палата України створена з метою здійснення позавідомчого контролю за складанням і виконанням бюджету держави, аналізу бюджетної політики держави, контролю у сфері державного кредиту. Вона відіграє роль експертного органу, роблячи відповідні висновки і даючи рекомендації з питань фінансової діяльності органів управління. Рахункова палата може проводити також ревізійну роботу в різних ланках фінансової системи. Однак, на відміну від контрольно-ревізійної служби, яка здійснює детальний контроль за повним дотриманням фінансового законодавства, Рахункова палата здійснює контроль з позицій макроекономічного фінансового регулювання і дійовості фінансової політики.

Аудиторська палата, хоча і не є фінансовим органом, організує незалежний фінансовий контроль. Вона видає ліцензії юридичним і фізичним особам на право здійснення аудиторської діяльності й контролює дотримання вимог законодавства з аудиторського контролю.

Аудиторські фірми проводять перевірки фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання і дають свої висновки стосовно законності й правильності здійснення фінансових операцій, відповідності ведення бухгалтерського обліку встановленим вимогам, достовірності фінансової звітності. Аудиторський контроль має за мету надання консультативної допомоги, за його результатами не приймаються рішення про накладання штрафних санкцій і адміністративних стягнень. Разом з тим аудиторські фірми несуть відповідальність за правильність аудиторського висновку, оскільки після їх перевірок податкова і фінансова звітність перевіряється відповідними органами фінансового контролю.

Національний банк України є основною фінансовою інституцією у сфері грошового ринку. Саме він здійснює емісію грошей, які є інструментом фінансових відносин, і регулює грошовий обіг у країні. Важливе завдання Національного банку — організація ефективного функціонування кредитної системи. Національний банк здійснює нагляд за діяльністю комерційних банків за допомогою встановлення економічних нормативів (мінімального розміру статутного фонду, показників ліквідності й платоспроможності та ін.) і розмірів обов'язкових резервів. Важлива його функція в банківській системі — забезпечення проведення міжбанківських розрахунків та кредитування комерційних банків, тобто він є банком банків.

Національний банк проводить значну роботу з обслуговування уряду. Він виконує агентські послуги з розміщення державних цінних паперів і обслуговування державного боргу, організовує касове виконання бюджету, проводить міжнародні розрахунки держави. Національний банк здійснює валютне регулювання і визначає офіційні курси валют чи валютні коридори.

Комерційні банки формують банківську систему і виконують такі основні функції: акумуляція тимчасово вільних коштів юридичних і фізичних осіб; проведення безготівкових розрахунків; касове обслуговування готівкового обігу; кредитування; агентські та інші послуги клієнтам банку. В умовах ринкової економіки комерційні банки являють собою серцевину фінансової системи, виконуючи роль кровоносної мережі в економіці. Концентруючи значну масу фінансових ресурсів і спрямовуючи кредитні потоки, вони відіграють провідну роль у розвитку кожної країни. Тому економічна та фінансова міць країни визначається насамперед потенціалом її банківської системи.

Міжбанківська валютна біржа проводить торги з купівлі-продажу іноземних валют. Ціни, які формуються на цій біржі, характеризують ринковий курс валют, тобто той, який складається під впливом попиту і пропозиції як на національну, так і на іноземні валюти. Крім того, операції з купівлі-продажу валют здійснюються на міжбанківському валютному ринку.

Страхові компанії укладають угоди на страхування, приймають страхові платежі й виплачують страхові відшкодування, інвестують тимчасово вільні кошти. Вони розробляють форми, види й умови страхування, установлюють розміри страхових тарифів.

Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку організовує функціонування ринку цінних паперів. Вона проводить реєстрацію випуску цінних паперів та регулює їх кругообіг. Забезпечує формування інфраструктури ринку, видає ліцензії фінансовим посередникам, які здійснюють операції з цінними паперами. Комісія контролює діяльність суб'єктів ринку цінних паперів — емітентів, інвесторів, фінансових посередників, фондових бірж — відповідно до чинного у цій сфері законодавства.

Фондова біржа проводить операції з цінними паперами. Основне її призначення — організація функціонування вторинного ринку. Однак, з одного боку, через неї може здійснюватись і первинне розміщення цінних паперів, а з іншого боку, і вторинний ринок може функціонувати поза біржею. У зв'язку з цим розрізняють біржовий і позабіржовий обіг цінних паперів.

На ринку цінних паперів важливу роль виконують **фінансові посередники**. За дорученням емітентів вони здійснюють випуск та розміщення цінних паперів на фінансовому ринку, а також проводять операції з купівлі цінних паперів на підставі угод з інвесторами. Діяльність фінансових посередників ґрунтується на їх інформованості та глибоких знаннях ринку цінних паперів.

Пенсійний фонд створений з метою акумуляції і раціонального розміщення коштів, призначених для пенсійного забезпечення. Він виконує функції нарахування пенсій і здійснення їх виплат.

2. Фінансова політика: зміст, завдання та основні напрямки

Фінансова політика – це сукупність фінансових (розподільчих та перерозподільчих) заходів, які здійснює держава через фінансову систему. Фінансова політика – це частина економічної політики.

Головним завданням фінансової політики є забезпечення реалізації тої чи іншої державної програми відповідними фінансовими ресурсами.

ФП проявляється:

- фінансовому законодавству;
- в системі форм і методів мобілізації фінансових ресурсів;
- в перерозподілі фінансових ресурсів;
- в структурі доходів і видатків бюджетів.

Умови реалізації фінансової політики:

- врахування дії економічних законів суспільства;
- вивчення та використання досвіду економічного розвитку країни;
- врахування специфіки сучасних умов, зміни у зовнішній та внутрішній політиці;
- комплексність у розробці заходів щодо покращення фінансових відносин.

В залежності від характеру заходів розрізняють фінансову стратегію і тактику.

Фінансова стратегія – це основні напрями використання фінансів на тривалу перспективу.

Фінансова тактика спрямована на вирішення окремого етапу розвитку країни полягає у зміні форм організації фінансових відносин.

Суб'єкти здійснення фінансової політики – ВРУ, КМУ, НБУ, органи місцевої ради, підприємницькі структури та об'єднання.

3. Фінансовий механізм: поняття та склад

Фінансовий механізм — сукупність форм, методів створення і використання фінансових ресурсів з метою забезпечення різноманітних потреб державних структур, господарських суб'єктів і населення. Інструментами виступають податки і неподаткові надходження.

Основними елементами фінансового механізму є:

1. Фінансове планування — діяльність з формування, використання централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів, призначених для цілей розширеного відтворення, матеріального стимулювання.

2. Фінансові важелі (прибуток, ціна, орендна плата, амортизаційні відрахування, дивіденди, фінансові санкції, процентна ставка, дисконт), стимули, нормативи які характеризують певний рівень забезпечення видатків, різних видів витрат фінансових ресурсів усіх рівнів, фінансові показники — абсолютні величини, які характеризують створення і використання фінансових ресурсів в економіці держави, її фінансове становище, результати господарської діяльності підприємницьких структур, рівень доходів населення, розподіл і перерозподіл валового національного продукту за допомогою фінансів.

3. Управління фінансами - сукупність прийомів і методів впливу на об'єкт для досягнення певної мети.

4. Фінансовий контроль - контроль з боку держави за формуванням і використанням грошових коштів; фінансовий аудит - процес детальної перевірки правильності складання фінансової звітності та аналіз фінансового стану підприємства.

5. Фінансове право - сукупність юридичних норм, які регламентують фінансові відносини щодо формування, розподілу і використання фінансових ресурсів усіх рівнів.

Формуючи ФМ, держава намагається забезпечити його найбільш повну відповідність вимогам фінансової політики того чи іншого періода, що передуює повній реалізації її цілей і завдань.

4. Фінансове планування: суть, принципи, методи, завдання.

Фінансове планування являє собою процес розроблення і затвердження фінансових планів як засобу збалансування фінансових потреб і можливостей. Фінансовий план того чи іншого суб'єкта відображає його фінансову діяльність, тобто процес формування доходів і здійснення витрат. Їх склад і структура, а також збалансованість визначаються завданнями, напрямками і методами реалізації фінансової політики. Фінансові плани є як відображенням певної політики, так і її обґрунтуванням. Будь-яка політика без її обґрунтування у фінансових планах не може бути успішно реалізована. Водночас жодний варіант фінансового плану не може розглядатись як оптимальний, якщо він не забезпечує реалізацію відповідних цілей і завдань фінансової політики.

Фінансове планування здійснюється на двох рівнях. На мікрорівні — це індивідуальні плани окремих суб'єктів підприємницької діяльності. Ці плани відображають фінансову стратегію і тактику

підприємств. Їхні головні завдання — визначення джерел та обсягів формування доходів, оптимізація витрат і досягнення фінансової збалансованості. На макрорівні — це основний фінансовий план, що характеризує діяльність держави — бюджет, а також зведений фінансовий план, у якому відображаються доходи і видатки усіх суб'єктів фінансових відносин. Саме ці плани є відображенням фінансової політики держави. Водночас вони мають різну значущість. Бюджет, це реальний директивний документ, що затверджується у вигляді закону, і є основним засобом реалізації фінансової політики. Зведений фінансовий план є, по суті, довідковим документом, призначенням якого є визначення загальної маси доходів і видатків та узгодження процесів їх розподілу і перерозподілу між окремими сферами і ланками фінансової системи. Він є основним засобом обґрунтування та збалансування фінансової політики.

Завдання фінансового планування визначаються структурою фінансового плану та завданнями фінансової політики. Вони полягають у визначенні реальних джерел і обсягів доходів, оптимізації структури видатків на основі критерію вирішення завдань фінансової політики та збалансування доходів і видатків.

Першим за послідовністю і значущістю є визначення реальних обсягів доходів. Будь-які прорахунки, як у бік їх завищення, так і заниження впливають на реальність фінансового плану, а отже і фінансової політики, ускладнюючи її реалізацію. Фінансова політика держави, стратегія і тактика підприємств повинні ґрунтуватися на реальних можливостях. Водночас у процесі планування необхідно відшукувати резерви зростання доходів, якщо існуючі їх обсяги недостатні для вирішення поставлених завдань.

Другим важливим завданням фінансового планування є оптимізація витрат. І хоча головним при цьому є вирішення завдань фінансової політики, необхідно перевірити, чи не забезпечується розв'язання окремих її завдань надмірними вкладеннями за рахунок інших напрямів видатків. Фінансове планування в частині розподілу видатків повинно мати зворотний зв'язок з фінансовою політикою, а не передбачати необґрунтовану її реалізацію за будь-яку ціну. Крім того, воно має спрямовуватися на економне, раціональне та ефективне використання доходів.

Третім, інтегративним завданням є збалансування доходів і видатків. Фінансовий план і за формою, і за змістом є балансом доходів та видатків, а отже, він не може бути незбалансованим. Це найскладніше завдання, яке може містити безліч варіантів його досягнення. За кожним варіантом стоїть особливий тип фінансової політики, яка має різні засади, ознаки і можливі наслідки. Тому процес збалансування фінансового плану — це постійний вибір різних варіантів з визначенням усіх можливих наслідків.

У кінцевому підсумку вибір оптимального варіанта забезпечує передумови для реалізації фінансової політики і робить фінансову діяльність усіх суб'єктів чітко організованою і скоординованою.

ТЕМА 3: ПОДАТКОВА СИСТЕМА ДЕРЖАВИ.

1. Сутність, призначення та функції податків. Класифікація податків

Податки — це особлива сфера виробничих відносин, своєрідна не лише економічна, а й фінансова категорія, а також найважливіший економічний важіль, що регулює взаємовідносини юридичних і фізичних осіб з державою в умовах ринку.

Сутність податків (платежів) як економічної, фінансової категорії полягає в тому, що вони є обов'язковими внесками в бюджет відповідного рівня чи в державні цільові фонди, які здійснюють платники в порядку і на умовах, зазначених у відповідних законодавчих актах України про оподаткування.

За економічним змістом податки — це фінансові відносини між державою і платниками податків з приводу створення загальнодержавного централізованого фонду грошових коштів, що необхідні державі для виконання своїх функцій.

Податки мають суспільний зміст і матеріальну основу. Суспільний зміст податків виявляється в перерозподілі національного доходу, у тому, що вони є частиною єдиного процесу відтворення, специфічною формою виробничих відносин. Матеріальною основою податків є грошові кошти, мобілізовані державою у платників податків.

Призначення податків і податкових платежів у бюджет полягає в тому, щоб покривати витрати держави з утримання держуправління, оборони країни, вирішення економічних і соціальних завдань, а також створювати умови для підвищення ефективності виробництва і регулювання споживання в суспільстві.

Сплата податків і податкових платежів пов'язана з перерозподілом новоствореної вартості. Таким чином, вони є частиною єдиного процесу відтворення, специфічною формою виробничих відносин. Реалізація цих відносин здійснюється через функції, які виконують податки.

У сучасних умовах податки виконують дві основні функції: фіскальну і регулюючу.

Фіскальна функція податків є основною. За її допомогою шляхом стягнення (сплати) встановлених державою податків і податкових платежів утворюються державні грошові фонди, що становлять собою матеріальну основу існування держави і здійснення нею внутрішньої та зовнішньої політики. Держава має отримувати податки не лише в достатній кількості, а й своєчасно, щоб у встановлені строки фінансувати витрати бюджету. За допомогою фіскальної функції податків відбувається одержавлення частини національного доходу, створеного в народному господарстві країни. Таким чином, фіскальна функція податків створює об'єктивні умови для втручання держави в економіку, економічні відносини, тобто зумовлює функціонування регулюючої функції.

Сутність регулюючої функції податків полягає в тому, що вони впливають на різні види діяльності їх платників. Так, податки істотно впливають на відтворення, стимулюючи або стримуючи темпи його розширення, збільшуючи або зменшуючи накопичення капіталу, підвищуючи або знижуючи платоспроможний попит населення тощо. У цьому зв'язку держава спроможна свідомо використовувати податки з метою регулювання відповідних пропорцій у соціально-економічному житті суспільства.

Слід зауважити, що функції податків діють одночасно і взаємоузгоджено, їх не можна протиставити одна одній. Неможливо також розмежувати податки на суто фіскальні й регулюючі, бо без фіскальної їх дії не може бути й регулюючої.

Застосування податків як фінансових регуляторів надзвичайно складне і важливе, оскільки вони торкаються всіх сфер життя як платника податків, так і суспільства загалом. Ефективність застосування податків залежить від їх реальності: об'єкта оподаткування, розміру ставок, податкових пільг, сталості законів про оподаткування тощо, тобто від сталості й реальності податкового механізму, податкової системи. Тому в умовах ринкової економіки завданням держави в галузі податків є створення такої системи оподаткування та умов для платників податків, які б сприяли підвищенню ефективності виробництва і збільшенню доходів бюджету, що дало б змогу державі якнайкраще виконувати свої функції.

Класифікація податків дає можливість більш повно висвітлити сутність та функції податків, показати їх роль у податковій політиці держави, напрям і характер впливу на соціально-економічну сферу. Податки класифікують за кількома ознаками.

За економічним змістом об'єкта оподаткування податки поділяються

- 1) податки на доходи (податок на прибуток підприємств, податок на доходи фізичних осіб);
- 2) податки на споживання (податок на додану вартість, акцизний збір);
- 3) податки на майно (податок на нерухоме майно, плата за землю).

Залежно від рівня державних структур, які встановлюють податки, вони поділяються на загальнодержавні і місцеві.

Загальнодержавні податки встановлюються вищими органами влади, їх стягнення є обов'язковим на всій території країни. Вони можуть розподілятися таким чином між ланками бюджетної системи:

- повністю надходити до державного бюджету;
- повністю надходити до місцевих бюджетів;
- розподілятися у визначених пропорціях між державним і місцевими бюджетами.

Місцеві податки встановлюються місцевими органами влади. Існують кілька варіантів повноважень місцевих органів влади щодо їх встановлення :

- 1) місцеві органи влади мають право встановлювати надбавки до загальнодержавних податків;
- 2) встановлення місцевими органами місцевих податків в межах переліку, затвердженого вищими органами влади;
- 3) встановлення місцевими органами влади будь-яких податків без обмежень. Цей варіант суто теоретичний, який на практиці не застосовується.

За способом стягнення розрізняють два види податків - розкладні і окладні. Розкладні податки встановлюються в загальній сумі відповідно до потреб в доходах, а потім цю суму розкладають (розподіляють) по окремих територіальних одиницях або платниках. Окладні податки передбачають установлення спочатку ставок для всіх платників, а відтак розмір податку для кожного платника залежить від розмірів його бази оподаткування.

За формою оподаткування розрізняють прямі і непрямі податки. Прямі податки встановлюються безпосередньо щодо платників, їх розмір прямо залежить від масштабів об'єкта оподаткування. Непрямі податки встановлюються в цінах товарів і послуг, а їх розмір для окремого платника прямо не залежить від його доходів.

В залежності від розміру ставок податків є:

- пропорційні податки — стягуються за стабільною ставкою незалежно від величини об'єму оподаткування (податок на прибуток підприємств, податок на додану вартість);
- прогресивні податки — ставки їх збільшуються відповідно до зростання об'єкта оподаткування (податок на доходи фізичних осіб).

2. Основні види податків та механізм їх обчислення

Систему оподаткування України складають:

- загальнодержавні податки і збори;
- місцеві податки і збори.

До загальнодержавних податків і зборів належать:

- 1) податок на додану вартість;
- 2) акцизний збір;
- 3) податок на прибуток підприємств;
- 4) податок на доходи фізичних осіб;
- 5) мито;
- 6) державне мито;
- 7) податок на нерухоме майно (нерухомість);
- 8) плата (податок) за землю;
- 9) рентні платежі;
- 10) податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів;
- 11) податок на промисел;
- 12) збір за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету;
- 13) збір за спеціальне використання природних ресурсів;
- 14) збір за забруднення навколишнього природного середовища;
- 15) збір до Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення;

- 16) збір на обов'язкове соціальне страхування;
- 17) збір на обов'язкове державне пенсійне страхування;
- 18) збір до Державного інноваційного фонду;
- 19) плата за торговий патент на деякі види підприємницької діяльності;
- 20) збір на обов'язкове соціальне страхування на випадок безробіття;
- 21) збір на будівництво, реконструкцію, ремонт і утримання автомобільних доріг загального користування.

Загальнодержавні податки і збори встановлюються Верховною Радою України і справляються на всій території України.

До місцевих податків належать:

- 1) податок з реклами;
- 2) комунальний податок.

До місцевих зборів належать:

- 1) готельний збір;
- 2) збір за припаркування автотранспорту;
- 3) ринковий збір;
- 4) збір за видачу ордеру на квартиру;
- 5) курортний збір;
- 6) збір за участь у бігах на іподромі;
- 7) збір за виграш на бігах на іподромі;
- 8) збір з осіб, які беруть участь у грі на тоталізаторі на іподромі;
- 9) збір за право використання місцевої символіки;
- 10) збір за право проведення кіно-та телезйомок;
- 11) збір за проведення місцевого аукціону, конкурсного розпродажу і лотерей;
- 12) збір за проїзд по території прикордонних областей автотранспорту, що прямує за кордон;
- 13) збір за видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі та сфери послуг;
- 14) збір з власників собак.

Місцеві податки і збори, механізм справляння та порядок їх сплати визначається сільськими, селищними, міськими радами відповідно до вищенаведеного переліку і в межах граничних розмірів ставок, установлених законами України. Виключення становить збір за проїзд по території прикордонних областей автотранспорту, що прямує за кордон, який встановлюється обласними радами.

Податок на додану вартість (ПДВ) займає найбільшу питому вагу в доходах державного бюджету. Це найважливіший непрямий податок, який застосовується в практиці оподаткування в більшості розвинутих ринкових країн.

Об'єктом оподаткування є операції з:

- 1) продажу товарів (робіт, послуг) на території України;
- 2) ввезення (пересилання) товарів на митну територію України та отримання робіт (послуг), що надаються нерезидентами для їх використання або споживання на території ; України;
- 3) вивезення (пересилання) товарів за межі митної території України та надання послуг (виконання робіт) для їх споживання за межами України. Виключення становлять операції, пов'язані з рухом цінних паперів, валюти, по страхуванню і перестраховуванню, залученню коштів в позики, депозити, виплата заробітної плати, стипендій, пенсій, дотацій тощо.

Законом України "Про податок на додану вартість" від 3 квітня 1997 р. встановлено дві ставки ПДВ — 20% від бази оподаткування і нульова ставка. При використанні ставки 20% нарахований ПДВ додають до ціни товару (робіт, послуг). Нульова ставка дає право на відшкодування ПДВ.

Звільняються від оподаткування ПДВ операції з: продажу вітчизняних продуктів дитячого харчування молочними кухнями та спеціалізованими магазинами, продаж (передплата) і доставка вітчизняних періодичних видань, продаж учнівських зошитів, підручників та навчальних посібників, товарів спеціального призначення для інвалідів, лікарських засобів та виробів медичного призначення, доставка пенсій населенню, надання багатьох видів послуг в сферах охорони здоров'я, соціального захисту, освіти тощо.

ПДВ обчислюється за нульовою ставкою щодо операцій з: експорту товарів (робіт, послуг), продажу вугілля, вугільних та

торф'яних брикетів, електроенергії, газу, імпортованого в Україну, продажу переробним підприємствам молока та м'яса сільськогосподарськими товаровиробниками .

Податок на прибуток підприємств — найважливіший з прямих податків, який присутній в системах оподаткування всіх країн. Прибутки, що отримують підприємства, корпорації чи фірми завжди оподатковуються державою. В Україні, згідно із діючим законодавством, об'єктом оподаткування є прибуток, обчислений наступним чином: з *валового доходу* (т.б. доходу від всіх видів діяльності) виключаються суми акцизного збору, ПДВ, компенсації, інвестиції, емісійні доходи, кошти від спільної діяльності, а також деякі інші доходи. Отримана сума має назву *скоригованого валового доходу* і з нього віднімаються *валові витрати та амортизаційні відрахування*. Перелік витрат, які можна віднести до валових, встановлюється законодавче і включає всі затрати, пов'язані з випуском і реалізацією продукції, затрати по поліпшенню основних фондів в межах 5% їхньої балансової вартості, утриманню об'єктів невиробничої сфери тощо.

Податок з прибутку, обчислений вищевказаним методом, оподатковується за ставкою 30%.

Пільги по оподаткуванню прибутку передбачені для сільськогосподарських виробників, неприбуткових, релігійних, благодійних, громадських організацій та деяких інших категорій платників.

Акцизний збір — це непрямий податок, а саме специфічний акциз. Встановлюється на високорентабельні та монопольні товари і включається до ціни цих товарів. До переліку таких товарів включені алкогольні, тютюнові вироби, делікатесні вироби із м'яса і риби, шоколад, телевізори, відеотехніка, килими, хутро, легкові автомобілі і т.п. Платниками акцизного збору є:

суб'єкти підприємницької діяльності - виробники підакцизних товарів;

суб'єкти підприємницької діяльності - підприємства виконавці робіт по виготовленню підакцизних товарів з давальницької сировини, які залишаються на території України;

суб'єкти підприємницької діяльності, що ввозять на територію України підакцизні товари;

- фізичні особи, які ввозять на територію України підакцизні товари в обсягах понад 200 єкю;

- фізичні особи, в т.ч. які є суб'єктами підприємницької діяльності, в разі реалізації на території України товарів за умови відсутності документів, що підтверджують сплату акцизного збору.

Об'єктом оподаткування є: обороти з реалізації вироблених в Україні підакцизних товарів, а для імпортованих товарів - митна вартість з урахуванням сплаченого мита та митних зборів. Ставки акцизного збору диференційовані в залежності від видів підакцизних товарів, встановлюються або в твердому розмірі (в ЕКЮ), або у відсотках до вартості товарів.

З метою покращання контрольної роботи за реалізацією алкогольних і тютюнових виробів в Україні використовується маркування вказаних товарів марками акцизного збору.

Не підлягає оподаткуванню акцизним збором реалізація підакцизних товарів на експорт, реалізація легкових автомобілів спеціального призначення, одяг з хутра та шкіри, виготовлений з низькозалікових шкур та відходів, спирту етилового, що використовується на виготовлення лікарських засобів і ветеринарних препаратів та ін.

Прибутковий податок з громадян — є теж одним з найбільш розповсюджених прямих податків, який стягується з доходів фізичних осіб. До складу таких доходів, в першу чергу, входять доходи, одержані за місцем основної роботи, за сумісництвом, за виконання робіт по договорах-підрядку, від здачі житла у найм, від підприємницької діяльності без створення юридичної особи.

Ставки використовуються прогресивні, т.б. з більших доходів податок сплачується по більш високих ставках.

При нарахуванні прибуткового податку з громадян застосовується система пільг, яка включає:

1) зменшення суми сукупного оподаткованого доходу на один неоподатковуваний мінімум доходів;

2) зменшення суми сукупного оподаткованого доходу на певну кількість неоподатковуваних мінімумів (одному з батьків на кожну дитину віком до 16 років, для учасників бойових дій, інвалідам війни, особам, що постраждали від аварії на ЧАЕС, реабілітованим);

3) не включаються до сукупного оподаткованого доходу допомоги по соціальному страхуванню і забезпеченню, аліменти, пенсії, компенсаційні виплати, доходи від продажу вирощеної продукції у власному підсобному господарстві тощо.

Мито — це один непрямий податок, який сплачується з товарів, які перетинають митний кордон України. Об'єктом оподаткування є митна вартість — ціна, яка фактично сплачена або підлягає сплаті за товар на момент перетину митного кордону України.

Ставки мита можуть бути:

- адвалорними (в % до митної вартості);
- специфічними (у встановленому грошовому розмірі на одиницю товару);
- комбінованими (об'єднують два попередніх види ставок).

Види мита:

- ввізне;
- вивізне;
- сезонне;
- спеціальне;
- антидемпінгове;
- компенсаційне.

Не обкладаються митом при перетинанні митного кордону України:

- транспортні засоби, що здійснюють перевезення вантажу;
- валюта, цінні папери;
- предмети, що ввозяться в Україну для офіційного і особистого користування;
- товари, які стали непридатними для користування при пошкодженні під час перетинання кордону;
- товарно-матеріальні цінності, що вносяться в якості внеску у статутні фонди підприємств з іноземними інвестиціями та ін.

Адвалорне ввізне мито має три види ставок: преференційні, пільгові і повні. Вони враховують країну походження товару і включають або повне звільнення, або сплату мита за нижчими ставками для товарів з країн, які входять разом з Україною в митні союзи або користуються режимом найбільшого сприяння.

Державне мито — це плата, яка справляється за вчинення юридичних дій та за видачу документів юридичного значення уповноваженими на те органами. Державне мито справляється із позивних заяв, за вчинення нотаріальних дій, за реєстрацію актів громадського стану, за видачу документів, віз, дозволів, за пропуску, за операції з цінними паперами, за проведення аукціонів тощо.

Ставки державного мита можуть бути:

- в твердому розмірі (по відношенню до неоподаткованого доходу громадян);
- пропорційні (у % до певної суми).

При стягненні державного мита застосовуються пільги для неповнолітніх, інвалідів Великої Вітчизняної війни, реабілітованих, громадян, що постраждали від Чорнобильської катастрофи тощо. Від сплати державного мита звільняються позивачі — робітники та службовці за позовами про стягнення зарплати, з авторських прав, прав винаходу, відкриття, позивачі — за стягнення аліментів, про відшкодування матеріальних збитків, завданих злочином та ін. Від сплати звільняються деякі установи та організації, такі як Національний банк України, Пенсійний фонд України, Фонд України соціального захисту інвалідів, Генеральна прокуратура, місцеві державні адміністрації, ряд добровільних товариств і об'єднань.

Плата за землю. Використання землі в Україні є платним. Плата за землю справляється у вигляді земельного податку або орендної плати, що визначається в залежності від грошової оцінки земель. Земельний податок сплачують власники землі та землекористувачі (крім орендарів). За земельні ділянки, здані в оренду, справляється орендна плата. Важливим елементом у механізмі стягнення плати за землю є те, що розмір її не залежить від результатів господарської діяльності на земельній ділянці.

Об'єктом плати за землю є земельна ділянка. Всі землі діляться на землі сільськогосподарського та несільськогосподарського призначення (населених пунктів). Ставки земельного податку з одного гектара сільськогосподарських угідь встановлюються у відсотках від їхньої грошової оцінки для:

- ріллі, сіножатей, пасовищ — 0,1
- багаторічних насаджень — 0,03.

За земельні ділянки, що знаходяться в населених пунктах, земельний податок стягується по ставках в грошових одиницях за 1 кв. метр площі. Ставки диференційовані по групах населених

пунктів в залежності від чисельності населення. Для міст обласного підпорядкування, Києва, Сімферополя, Севастополя, курортних міст при обчисленні податку за землю застосовуються збільшуючі коефіцієнти, встановлені діючим законодавством.

Пільги щодо плати за землю у вигляді звільнення від податку надаються заповідникам, ботанічним садам, пам'яткам природи та садово-паркового мистецтва, бюджетним установам, зареєстрованим релігійним та благодійним організаціям, що не займаються підприємницькою діяльністю. Не справляється плата за сільськогосподарські угіддя зон радіоактивного забруднення і хімічно забруднених територій, за землі дорожнього господарства автомобільних доріг загального користування. Для фізичних осіб — платників податку, пільги встановлені для інвалідів I і II груп, громадян, що постраждали від Чорнобильської катастрофи тощо.

Податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів сплачують як фізичні, так і юридичні особи. Об'єктами оподаткування є трактори, автомобілі, мотоцикли, човни, яхти та інші транспортні засоби, що є у власності громадян або належать юридичним особам.

Ставки податку встановлюються на рік з 100 см куб. об'єму циліндра двигуна, з 1 кВт. потужності двигуна або 1 см довжини — в твердих розмірах (ЕКЮ).

З нарахованої суми податку:

— 90% використовується на покриття витрат з експлуатації та утримання автомобільних доріг, на проведення природоохоронних заходів на водоймищах;

— 10% для зміцнення матеріально-технічної бази органів, що здійснюють реєстрацію, перереєстрацію та технічний огляд цих транспортних засобів.

Податок сплачується перед реєстрацією, перереєстрацією або технічним оглядом транспортних засобів.

Від сплати податку звільняються: підприємства автомобільного транспорту загального користування, бюджетні організації, а також громадяни, що постраждали від Чорнобильської катастрофи, інваліди I і II груп, ветерани війни та ін.

Податок на промисел сплачують громадяни, які не зареєстровані як суб'єкти підприємницької діяльності і здійснюють несистематичний, не більше чотирьох разів протягом календарного року, продаж виробленої, переробленої та купленої продукції, речей, товарів. Об'єктом оподаткування є сумарна вартість товару за ринковими цінами, що зазначається громадянином у поданій в податковій органі декларації.

Ставки податку:

— 10% вказаної в декларації вартості товарів, що підлягають продажу протягом трьох календарних днів (але не менше розміру однієї мінімальної заробітної плати);

— 20% вартості у випадку збільшення терміну продажу товарів до семи календарних днів.

Податок на промисел сплачується у вигляді придбання одноразового патенту на торгівлю. Не оподатковується продаж продуктів, вирощених в особистому підсобному господарстві, на присадибній, дачній, садовій і городній ділянках.

Збір за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету. Платниками є підприємства і організації всіх видів діяльності, незалежно від форм власності, у т.ч. бюджетні установи, що здійснюють видобуток корисних копалин. Об'єктом оподаткування є видобуті корисні копалини. Ставки податку встановлюються законодавче в грошових одиницях за одиницю виміру корисних копалин.

Збір на обов'язкове соціальне страхування. Платниками збору є суб'єкти підприємницької діяльності незалежно від форм власності, їх об'єднання, бюджетні, громадські та інші установи та організації, об'єднання громадян та інші юридичні особи, а також фізичні особи — суб'єкти підприємницької діяльності, які використовують працю найманих працівників;

філії, відділення та інші відокремлені підрозділи юридичних осіб.

Ставку збору встановлено в розмірі 1,4 % від фактичних витрат на оплату праці. Для підприємств всеукраїнських громадських організацій інвалідів, де кількість інвалідів не менше за 50% від загальної чисельності працюючих, збір визначається за ставкою 0,7% фактичних витрат на оплату праці всіх працівників цих підприємств.

Збір на обов'язкове державне пенсійне страхування.

Платниками збору є юридичні особи всіх форм власності, їх філії і підрозділи; фізичні особи — суб'єкти підприємницької діяльності, які використовують працю найманих працівників; адвокати, приватні нотаріуси; фізичні особи, які працюють на умовах контракту або згідно з цивільно-правовими договорами. Ставки збору:

— для юридичних осіб, їх філій, відділень; фізичних осіб-суб'єктів підприємницької діяльності, які використовують працю найманих працівників — 33,2% фактичних витрат на оплату праці;

— для підприємств всеукраїнських громадських організацій інвалідів, де кількість інвалідів не менше за 50 % працюючих — 4 % фактичних витрат на оплату праці;

— для фізичних осіб-суб'єктів підприємницької діяльності, які не використовують працю найманих працівників, приватних нотаріусів, адвокатів — 33,2% оподаткованого доходу;

— 33,2% суми винагород, які виплачуються фізичним особам за договорами цивільно-правового характеру;

— для фізичних осіб — 1-5 % сукупного оподаткованого доходу.

Збір на обов'язкове соціальне страхування на випадок безробіття. Платники і об'єкти оподаткування — такі ж як і в зборах на обов'язкове соціальне страхування та обов'язкове державне пенсійне страхування.

Ставки збору:

— для юридичних осіб, їх філій, відділень — 1,6 % фактичних витрат на оплату праці;

— для фізичних осіб-суб'єктів підприємницької діяльності, які не використовують працю найманих працівників, адвокатів, приватних нотаріусів — 0,6% суми оподаткованого доходу (прибутку);

— для фізичних осіб, які працюють на умовах контракту або згідно з цивільно-правовими договорами — 0,6 % від сукупного оподаткованого доходу.

Збір до державного інноваційного фонду відраховують суб'єкти підприємницької діяльності всіх форм власності в розмірі 1 відсотка від обсягу реалізації продукції (робіт, послуг) або валового доходу у торговельній, посередницькій, постачальницько-збутовій, банківській та страховій сферах діяльності, зменшеного на суму податку на додану вартість та акцизного збору.

Збір на будівництво, реконструкцію, ремонт і утримання автомобільних доріг загального користування. Підприємства всіх форм власності відраховують кошти на дорожні роботи у розмірі від 0,4 до 1,2 % обсягу виробництва продукції, виконуваних робіт (послуг), а заготівельні, торговельні (в тому числі оптові) та постачальницько-збутові організації — у розмірі від 0,03 до 0,06 % річного обороту. Підприємства і організації, які займаються посередницькою діяльністю відраховують кошти на дорожні роботи у розмірі від 0,4 до 1,2 % суми валового доходу, одержаного від наданих послуг.

Місцеві податки та збори

Податок з реклами сплачують юридичні особи та громадяни. Об'єктом оподаткування є вартість послуг за встановлення та розміщення реклами. Граничні ставки податку: 0,1% вартості послуг за розміщення одноразової реклами, 0,5% — за розміщення реклами на тривалий час.

Комунальний податок сплачують юридичні особи, крім бюджетних установ та організацій, планово-дотаційних та сільськогосподарських підприємств. Об'єктом оподаткування є річний фонд оплати праці, обчислений виходячи з розміру неоподаткованого мінімуму доходів громадян та середньоспискової чисельності працівників. Гранична ставка податку: 10% неоподаткованого мінімуму доходів громадян у місяць за кожного середньоспискового працівника.

Готельний збір сплачують особи, що проживають у готелях. Об'єктом оподаткування є добова вартість найманого житла (без додаткових послуг). Гранична ставка збору — 20% добової вартості найманого житла без додаткових послуг.

Збір за припаркування автотранспорту сплачують юридичні особи та громадяни, які припарковують автомобілі в спеціально обладнаних або відведених для цього місцях. Збір стягується в залежності від часу припаркування автотранспорту. Гранична ставка — 3% неоподаткованого мінімуму доходів громадян.

Ринковий збір стягується з юридичних осіб та громадян, які реалізують сільськогосподарську і промислову продукцію та інші товари. Збір береться за торгове місце на ринках за кожний день торгівлі. Гранична ставка — 20% мінімальної заробітної плати — для громадян, 3 мінімальні заробітні плати — з юридичних осіб.

Збір за видачу ордера на квартиру сплачують особи, які отримують документи, що дають право на заселення квартири. Гранична ставка збору — 30% неоподаткованого мінімуму доходів громадян.

Збір з власників собак сплачують громадяни, які проживають у будинках державного і громадського житлового фонду та приватизованих квартирах. Збір стягується за кожну собаку (крім службових), гранична ставка — 10% неоподаткованого мінімуму доходів громадян щорічно.

Курортний збір сплачують особи, які прибувають у курортну місцевість (крім деяких категорій громадян) в розмірі 10% неоподаткованого мінімуму доходів громадян на одну особу.

Збір за участь у бігах на іподромі сплачують юридичні особи, які виставляють своїх коней на змагання комерційного характеру. Збір стягується за кожного коня в розмірі трьох неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

Збір за виграш на бігах сплачують особи, які виграли в грі на тоталізаторі на іподромі. Збір сплачується в розмірі 6% від суми виграшу в грі на тоталізаторі на іподромі.

Збір з осіб, які беруть участь у грі на тоталізаторі на іподромі, сплачують в розмірі 5% від суми плати, яка визначена за участь у грі на тоталізаторі на іподромі.

Збір за право використання місцевої символіки сплачують юридичні особи та громадяни, які використовують місцеву символіку з комерційною метою. В розмірі 0,1 % вартості виробленої продукції, виконаних робіт, наданих послуг — для юридичних осіб, 5 неоподаткованих мінімумів доходів громадян — для громадян-підприємців.

Збір за право на проведення кіно- і телезйомок сплачують комерційні кіно- і телеорганізації, включаючи організації з іноземними інвестиціями та зарубіжні організації, які проводять зйомки, що потребують додаткових заходів (виділення наряду міліції, оточення території зйомок тощо). Збір стягують в розмірі фактичних витрат на проведення зазначених заходів.

Збір за право на проведення місцевих аукціонів, конкурсного розпродажу і лотереї стягують з юридичних осіб та

громадян, які мають дозвіл на проведення таких заходів. Об'єктом оподаткування є вартість заявлених до місцевих аукціонів, конкурсного розпродажу товарів або сума, на яку випускається лотерея. Гранична ставка збору — 0,1% вартості товарів або суми, на яку випускається лотерея.

Збір за проїзд на території прикордонних областей автотранспорту, що прямує за кордон сплачують юридичні особи та громадяни, що прямують за кордон. Об'єктом оподаткування є автотранспорт, що прямує, залежно від марки і потужності автомобіля. Ставки збору встановлюються обласними Радами народних депутатів.

Збір за видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі та сфери послуг сплачують юридичні особи та громадяни, які реалізують сільськогосподарську та промислову продукцію та інші товари. Розмір збору: 20 неоподаткованих мінімумів доходів громадян для суб'єктів, що постійно здійснюють торгівлю і один неоподаткований мінімум доходів громадян в день за одноразову торгівлю.

3. Поняття податкової системи і вимоги до неї

Податкова система (система оподаткування) – це сукупність законодавчо встановлених у державі різних видів податків і зборів, а також принципів, форм, методів оподаткування та організація податкової роботи і контролю за дотриманням податкового законодавства

Податкова система - це сукупність податків і зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів та державних цільових фондів, що справляються в установленому законами України порядку /Закон України „Про систему оподаткування" у редакції від 18 лютого 1997 року № 77/97-ВР (зі змінами та доповненнями)

Важливими складовими системи оподаткування є:

- процес установаження і впровадження в дію податків;
- види податків;
- права та обов'язки платників податків;
- порядок розподілу податків між бюджетами різних рівнів;
- відповідальність учасників податкових відносин

Побудова та функціонування податкової системи повинно здійснюватися відповідно до основоположних, фундаментальних принципів оподаткування

Суб'єкти податкових відносин

Держава - розробляє та приймає податкове законодавство

Податкові органи - контролюють дотримання податкового законодавства

Платники податків - виконують визначені податковим законодавством обов'язки та несуть відповідальність

Систему оподаткування становлять сукупність податків і зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів та до державних цільових фондів, що справляються у визначеному законами України порядку.

Встановлення і скасування податків і зборів, а також пільг їх платникам є прерогативою Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад народних депутатів у відповідності до законів України про оподаткування.

Представлена побудова системи оподаткування базується на таких принципах:

— **стимулювання підприємницької виробничої діяльності та інвестиційної активності** з допомогою введення пільг щодо оподаткування прибутку, спрямованого на розвиток виробництва;

— **обов'язковості** через впровадження норм щодо сплати податків і зборів та встановлення відповідальності платників податків за порушення податкового законодавства;

— **рівнозначності і пропорційності** у справлянні податків з юридичних осіб через вилучення певної частки від одержаного прибутку, сплата рівних податків при однакових розмірах прибутку, пропорційно більших податків — з більших прибутків;

— **рівності** як недопущення проявів податкової дискримінації, застосування однакового підходу до всіх суб'єктів господарювання;

— **соціальної справедливості**, тобто забезпечення підтримки малозабезпечених верств населення шляхом запровадження обґрунтованого неоподаткованого мінімуму доходів громадян та застосування диференційованого і прогресивного оподаткування громадян, які отримують високі доходи;

— **стабільності** шляхом забезпечення незмінності податків, зборів, їх ставок, пільг протягом бюджетного року;

— **економічної обґрунтованості** рівня податків і обов'язкових зборів з врахуванням показників розвитку національної економіки та фінансових можливостей держави, необхідності досягнення збалансованості витрат і доходів бюджету;

— **рівномірності сплати** через встановлення таких строків сплати податків і зборів, які б забезпечили своєчасне надходження коштів до бюджету і фінансування запланованих потреб;

— **компетенції**, т.б. встановлення і скасування податків і зборів, податкових пільг їхнім платникам повинно здійснюватися відповідно до розмежування повноважень між

Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим і сільськими, селищними та міськими радами;

— **єдиного підходу** в розробці податкових законів з чітким визначенням платника податку і збору, податкового періоду, ставок, строків та порядку сплати, підстав для надання пільг;

— **доступності**, т.б. забезпечення дохідливості норм податкового законодавства для платників податків і зборів.

Податки і обов'язкові збори мають dvojake призначення. З одного боку, вони виконують *фіскальну функцію*, т.б. є головним джерелом доходів бюджетів. З другого боку, їм притаманна і *економічна функція*, оскільки податки впливають на процес суспільного відтворення і визначають його темпи, інвестиційні можливості підприємств, платоспроможний попит населення.

Кожен податок має чітко визначений **об'єкт оподаткування**, який дуже часто вказується в його назві, т.б. це предмет, що підлягає оподаткуванню (дохід, майно, прибуток).

Платником, або **суб'єктом податку** є фізичні або юридичні особи, на яких згідно з діючими законами покладено обов'язок сплачувати податки і збори.

Джерелом податку виступає дохід суб'єкта оподаткування з якого сплачується податок (прибуток, заробітна плата).

Одиниця оподаткування - це одиниця виміру об'єкта оподаткування (фізична чи грошова). Наприклад, одиниця виміру земельної ділянки, одиниця потужностей двигуна транспортного засобу, одиниця грошового доходу.

Податкова ставка - це встановлена величина податку на одиницю оподаткування.

Податкові пільги - повне або часткове звільнення від податків для певних категорій платників.

4. Податкова політика: поняття та її напрямки.

Податкова політика — це діяльність держави у сфері встановлення, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів у централізовані фонди грошових ресурсів держави. Формуючи свою податкову політику держава шляхом збільшення або скорочення маси податкових надходжень, зміни форм оподаткування та податкових ставок, тарифів, звільнення від оподаткування окремих галузей виробництва, територій, груп населення може сприяти зростанню чи спаду господарської активності, створенню необхідної кон'юнктури на ринку, умов для розвитку пріоритетних галузей економіки, формування збалансованої соціальної політики. Використовуючи ті чи інші податкові пільги, держава регулює пропорції як у економічній структурі виробництва й обміну, так і у розвитку продуктивних сил. Організація оподаткування впливає на реалізацію суспільного продукту, темпи нагромадження капіталу і технічного оновлення виробничого потенціалу держави.

Податкова політика повинна забезпечити вирішення двоєдиного завдання. З одного боку — це встановлення оптимальних податків, які не стримуватимуть розвиток підприємництва, а з іншого — забезпечити надходження до бюджету коштів, достатніх для задоволення державних потреб.

Тому основне завдання держави і її органів полягає в тому, щоб створити настроюваний податковий механізм впливу на господарську поведінку юридичних і фізичних осіб.

У широкому плані податкова політика охоплює питання формування державних доходів за рахунок постійних джерел (податків) і тимчасових (позик). Оскільки кожна держава не може встановлювати надто високий рівень оподаткування, бо цьому протидіє суспільство, то вона змушена використовувати державні позики для покриття державних видатків. І взагалі, щодо поняття справедливості в оподаткуванні, то воно є відносним і те що здається правильним і справедливим для одного платника, іншим сприймається як антитеза. Взагалі не існує і не може існувати податкової системи, яка б задовольняла усіх платників податків і державу в цілому одночасно.

Тому на величину податкових надходжень впливає і таке явище як ухиляння від сплати податків. Надмірне підвищення норми оподаткування призводить до збільшення доходів тіньової економіки і згорання легального бізнесу, а разом і до скорочення податкової бази.

Податкову політику, які діяльність держави у сфері встановлення і стягнення податків розглядають у широкому і вузькому планах. У вузькому плані вона охоплює діяльність держави тільки у сфері оподаткування — встановлення видів податків, платників, об'єктів, ставок, пільг, термінів і механізму зарахування в бюджет.

Податкова політика ведеться виходячи з певних принципів, що відображають її завдання. Основне завдання полягає у встановленні такого рівня оподаткування у державі, за якого розвиватиметься підприємницька діяльність і надходження до бюджету коштів буде достатнє для задоволення державних потреб. А ефективність проведення податкової політики, в свою чергу, залежить від ступеня її відповідності потребам соціально-економічного розвитку країни та інтересам широкого загалу. Тому суть основних принципів податкової політики полягає у наступному:

1. Рівень податкової ставки повинен установлюватися з урахуванням можливостей платника податку, тобто рівня його доходів.

Оскільки можливості різних фізичних і юридичних осіб неоднакові, в ідеалі у них мають бути встановлені диференційовані податкові ставки. Це насамперед повинно стосуватися прибуткового і майнового оподаткування. При оподаткуванні доходів фізичних і юридичних осіб необхідно враховувати майновий стан податкоплатника. Цього принципу дотримуються далеко не завжди. Хоча ідея необхідності обкладення податками доходів і майна за прогресивними ставками заслуговує на увагу.

2. Оподаткування доходів має носити однократний характер. Багатократне обкладення доходу або капіталу неприпустиме.

Прикладом реалізації на практиці цього завдання є заміна податку з обороту податком на додану вартість. Тепер новостворений чистий продукт обкладається податком усього один раз аж до його реалізації.

В результаті кожна надбавка до ціни сировини, що виникає в міру її проходження по виробничому ланцюжку аж до кінцевого продукту, оподатковується лише один раз. В цьому одна з переваг ПДВ.

3. Сплата податків має носити обов'язковий характер. Податкова система не повинна залишати сумнівів у платника податків в неминучості платежу. Система штрафів, санкцій і громадська думка в країні повинні бути сформовані таким чином, щоб несплата або невчасна сплата податків були ще менш вигідні платникові, ніж вчасне і чесне виконання зобов'язань перед бюджетом.

Діюча система штрафів не є оптимальною. У законодавстві є багато “прогалин”, які дозволяються уникнути покарань. Тому необхідно проглянути існуючу систему штрафів і санкцій за несплату податків. Зробити акцент на виховному характері покарань та їх посиленні від першого випадку з кожним наступним рецидивом.

4. Система і процедура сплати податків повинні бути простими, зрозумілими і зручними для платників податків і податкової адміністрації.

Це означає, що оподаткування повинно проводитись з мінімальними адміністративними витратами, а законодавчі акти по податках і податкових платежах повинні бути прості і зрозумілі як для податкоплатників, так і для контролюючих органів.

5. Податкова система має бути гнучкою і такою, що швидко адаптується до мінливих економічних і суспільно-політичних потреб. Один з важливих аспектів цього положення — практика застосування різних пільг. Не можна “безоглядно” і “безсистемно” їх роздавати. В такій ситуації необхідно практикувати адресне податкове стимулювання різних галузей або регіонів. До речі, такий підхід збігається із світовою практикою пільгового оподаткування і стимулювання розвитку економіки. В жодній країні не має прикладів огульного надання пільг заради самого пільгування, без найдокладнішого економічного обґрунтування й розрахунків.

6. Податкова система має забезпечувати перерозподіл створюваного валового внутрішнього продукту і бути ефективним інструментом державного регулювання економічної політики.

На даний час, у нашій країні не розроблена податкова політика, яка б усіх влаштувала. завдання, яке ставиться сьогодні перед Державною податковою адміністрацією України, — створити податкову службу, яка навіть при недосконалому законодавстві зможе на досить високому рівні забезпечити надходження податків до бюджету. Для досягнення цієї мети розробляється проект модернізації податкової служби за участю Світового банку і Міжнародного Валютного Фонду.

ТЕМА 4: БЮДЖЕТ І БЮДЖЕТНА СИСТЕМА ДЕРЖАВИ

1. Бюджетна система і бюджетний устрій.

Сукупність всіх бюджетів країни утворює її **бюджетну систему**. В Україні бюджетна система складається з:

- 1) Державного бюджету України;
- 2) республіканського бюджету Автономної Республіки Крим;
- 3) місцевих бюджетів.

До місцевих бюджетів належать обласні, міські, районні, районні в містах, селищні і сільські бюджети.

Для аналізу і визначення засад державного регулювання економічного і соціального розвитку України складається **зведений бюджет України**, який включає всі бюджети, що входять до складу бюджетної системи.

Бюджет Автономної Республіки Крим об'єднує:

- республіканський бюджет;
- бюджети районів і міст республіканського підпорядкування Автономної Республіки Крим.

Бюджет області об'єднує:

1. обласний бюджет;
2. бюджети районів і міст обласного підпорядкування. *Бюджет району* об'єднує:
3. районний бюджет;
4. бюджети міст районного підпорядкування;
5. селищні і сільські бюджети.

Бюджет міста, яке має районний поділ, об'єднує:

1. міський бюджет;
2. бюджети районів, що входять до складу міста.

Бюджетні системи в кожній країні мають свої особливості: склад, структуру, взаємозв'язок між бюджетами. Все це охоплюється поняттям "бюджетний устрій". На бюджетний устрій визначальний вплив має державний устрій та адміністративно-територіальний поділ країни. Отже, **бюджетний устрій** — це **організація і принципи побудови бюджетної системи, її структури, взаємозв'язок між окремими ланками бюджетної системи**.

Принципи побудови бюджетного устрою України:

1. принцип **єдності** забезпечується єдиною правовою базою, єдиною бюджетною класифікацією, єдиним рахунком доходів і видатків кожної ланки бюджетної системи, єдністю форм бюджетної документації, погодженими принципами бюджетного процесу тощо;
2. принцип **повноти** полягає у відображенні у бюджеті всіх доходів і видатків;
3. принцип **достовірності** — це формування бюджетів на основі реальних показників, науково обґрунтованих нормативів;
4. принцип **гласності** забезпечує висвітлення в засобах масової інформації показників бюджетів і звітів про їх виконання;
5. принцип **наочності** — це відображення показників бюджетів у взаємозв'язку з загальноекономічними показниками в Україні та за її межами шляхом використання засобів максимальної інформативності, результатів порівняльного аналізу, визначення темпів і пропорцій економічного розвитку;
6. принцип **самостійності** забезпечується наявністю власних доходних джерел і правом визначення напрямів їх використання відповідно до законодавства.

Між бюджетами різних рівнів існує певне розмежування як по доходах, так і по видатках. Це пов'язано з різною масштабністю і характером завдань, які вирішуються на державному, регіональному, місцевому рівнях. Крім того, враховується розмежування функцій між центральними і місцевими органами державної влади і управління, підпорядкованість підприємств, організацій і установ, що фінансуються з бюджету.

Видатки всіх бюджетів поділяються на поточні видатки і видатки розвитку. **Поточні видатки** — це витрати бюджетів на фінансування мережі підприємств, установ, організацій і органів, яка діє на початок бюджетного року, а також на фінансування заходів щодо соціального захисту населення та інших заходів, що не належать до видатків розвитку. **Видатки розвитку** — це витрати бюджетів

на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності, таких як фінансування капітальних вкладень виробничого і невиробничого призначення, фінансування структурної перебудови народного господарства, субвенції та інші видатки, пов'язані з розширеним відтворенням.

Необхідною умовою фінансово-бюджетної політики є *збалансованість* бюджетів, що входять до складу бюджетної системи. Ця проблема набуває особливого значення в сучасних умовах розвитку України.

Державний бюджет, як було вказано раніше, має силу закону. Це, зокрема, означає, що всі відносини з приводу розробки проекту бюджету, його розгляду, затвердженню і виконанню регламентуються законами. Це стосується також і розподілу функцій між ланками державної влади і управління. Діяльність цих органів, пов'язана із бюджетом, регулюється бюджетним правом. Отже, **бюджетні права** — це сукупність юридичних норм, які регулюють діяльність органів державної влади і управління по складанню проекту, розгляду, затвердженню і виконанню державного бюджету.

Найважливіші бюджетні права завжди обумовлюються в Конституції країни і деталізуються в інших законодавчих актах. В розділі "Управління фінансами" були вказані бюджетні права Верховної Ради України, Президента, Кабінету Міністрів України, Міністерства фінансів та місцевих органів влади і управління.

Наприклад, головними бюджетними правами Верховної Ради України є:

- визначення головних напрямків бюджетної політики, складання спеціальної постанови (бюджетної резолюції);
- розгляд проекту державного бюджету;
- внесення змін в проект бюджету;
- затвердження державного бюджету;
- контроль за виконанням державного бюджету;
- затвердження звіту про виконання державного бюджету;
- встановлення переліку податків і обов'язкових зборів.

2. Бюджетний процес. Бюджетне планування та прогнозування

Законодавством регламентується весь процес складання, розгляду, затвердження і виконання державного бюджету. Ця діяльність має назву бюджетного процесу, в ньому є чотири стадії:

- 1) складання проекту державного бюджету;
- 2) розгляд і затвердження державного бюджету;
- 3) виконання державного бюджету і контроль за його виконанням;
- 4) складання звіту про виконання і його затвердження.

Тривалість стадій бюджетного процесу різна в окремих країнах, але в більшості випадків весь процес триває більше, ніж 3 роки. Бюджет складається на рік, цей період має назву бюджетного періоду, він в Україні співпадає з календарним роком.

Організація бюджетного процесу в Україні здійснюється на підставі закону "Про бюджетну систему України". Складанню проекту бюджету України передую велика і тривала підготовча робота, яка проводиться Кабінетом Міністрів, Міністерством економіки та Міністерством фінансів. Кабінет Міністрів України доводить до місцевих рад народних депутатів, їх виконавчих органів інструктивні матеріали, в яких роз'яснюються особливості складання розрахунків до проектів бюджетів на наступний бюджетний рік.

Міністерство економіки України за участю Міністерства фінансів України і Національного банку України розробляє Основні прогностичні макропоказники економічного і соціального розвитку України на плановий рік, в яких виділяються обсяги валового внутрішнього продукту, національного доходу, зведеного балансу фінансових ресурсів, балансу доходів і витрат населення, платіжного балансу, валютного плану. Перелічені показники повинні бути розробленими до 1 червня року, що передуює плановому.

Верховна Рада України не пізніше 15 червня того ж року розробляє і передає Президенту спеціальну постанову, яка називається *бюджетною резолюцією*. В ній висвітлюються пріоритети бюджетної політики на наступний рік.

Організує роботу по складанню проекту Державного бюджету України Кабінет Міністрів. Міністерство фінансів безпосередньо складає **попередній проект зведеного бюджету України** на підставі Основних прогнозних макропоказників економічного і соціального розвитку України та фінансових можливостей держави. Відповідні показники доводяться Міністерством фінансів до міністерств, відомств, державних комітетів, органів державної виконавчої влади, які в двотижневий строк розглядають їх та подають Міністерству фінансів свої пропозиції з відповідними розрахунками та обґрунтуванням. Всі пропозиції розглядаються в Міністерстві фінансів і після цього складається **проект зведеного та Державного бюджету**. Причому ця робота повинна бути закінчена до 15 серпня поточного року і розроблений проект повинен бути переданий на розгляд в Кабінет Міністрів України.

Кабінет Міністрів розглядає проект Закону про Державний бюджет України, приймає остаточне рішення та подає його Президенту України, який розглядає цей проект і в разі згоди вносить його Верховній Раді до 15 вересня на розгляд і затвердження.

Проект Закону Про Державний бюджет України повинен представлятися Президентом України на засіданні Верховної Ради, а з більш детальною доповіддю виступає міністр фінансів. **Верховна Рада**, як найвищий законодавчий орган в Україні, **затверджує** Закон про Державний бюджет України, в якому вказуються:

1. суми доходів відповідно до бюджетної класифікації;
2. суми видатків щодо кожного розпорядника коштів відповідно до бюджетної класифікації;
3. граничний рівень дефіциту Державного бюджету України та джерела його фінансування;
4. суми дотацій, субвенцій та розмір відрахувань від регулюючих доходів до бюджетів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя;
5. розмір оборотної касової готівки Державного бюджету України.

Законом Про бюджетну систему України встановлено, що щорічний Закон Про Державний бюджет України не повинен встановлювати нові податки і збори або змінювати чи скасовувати діючі. Такі зміни повинні бути зроблені у відповідних законах. Але, на жаль, практика останніх років нам дає багато прикладів, які суперечать цій вимозі.

Затверджений Верховною Радою Закон України "Про Державний бюджет України" публікується в пресі для загального ознайомлення.

Закон про Державний бюджет повинен затверджуватися до початку планового року. Проте в складних сучасних умовах реформування бюджетної та податкової систем, в умовах економічної кризи не забезпечується практична реалізація цього положення діючого законодавства. Закони про бюджет в останні роки приймаються із значним (в декілька місяців) запізненням, що, звичайно, негативно відображається на діяльності суб'єктів господарювання.

Якщо Верховною Радою не затверджується Закон Про Державний бюджет України до 2 грудня року, що передує плановому, то приймається постанова про фінансування поточних втрат. Якщо ж вказана постанова не буде прийнята до 30 грудня, то автоматично продовжується дія Закону України Про Державний бюджет України поточного року, крім показників щодо видатків розвитку.

Виконання Державного бюджету України організовує Кабінет Міністрів через Міністерство фінансів, міністерства, відомства, інші органи Державної влади, Уряд Автономної Республіки Крим, виконавчі органи місцевих Рад народних депутатів. Касове виконання Державного бюджету України здійснюють банківські установи.

Контроль за виконанням Державного бюджету України здійснює Верховна Рада України.

Після закінчення бюджетного року Міністерство фінансів України складає Звіт про виконання Державного бюджету України, який до 1-го травня року наступного за звітним повинен бути представлений Президентом України на засіданні Верховної Ради України, яка розглядає і затверджує звіт.

В збалансуванні бюджетів велике значення має **бюджетне регулювання**, яке полягає у наданні коштів з Державного бюджету України до республіканського бюджету Автономної Республіки Крим, бюджетів областей, міст Києва і Севастополя з метою збалансування доходів і видатків кожного бюджету. Частина доходів може передаватися у вигляді **процентних відрахувань із**

загальнодержавних податків і обов'язкових платежів, які справляються на певній території або у вигляді **дотацій і субвенцій**.

Найбільш розповсюджений метод бюджетного регулювання — це процентні відрахування від загальнодержавних податків і зборів. Сутність цього методу полягає у наступному. Всі доходи бюджетів поділяються на дві групи:

- 1) **закріплені**, які повністю надходять у даний бюджет;
- 2) **регулюючі**, які діляться у певному процентному співвідношенні між окремими бюджетами.

Наприклад, за місцевими бюджетами закріплені такі доходи:

- місцеві податки і збори;
- податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів;
- податок на промисел;
- державне мито;
- плата за торговий патент;
- надходження від оренди цілісних майнових комплексів, що перебувають у комунальній власності;
- кошти від муніципальних позик тощо.

Звичайно, що даних доходів недостатньо для фінансування видатків місцевих бюджетів, і тому використовуються регулюючі доходи. До них відносяться такі, які достатньо у великих сумах, а також рівномірно в часі і по території надходять у бюджети. Це — податок на додану вартість, податок на прибуток підприємств, акцизний збір, прибутковий податок з громадян, плата за землю.

Крім використання вищевказаного методу бюджетного регулювання, збалансування бюджетів може здійснюватися шляхом надання із державного бюджету дотацій і субвенцій. **Дотації** — це кошти, які виділяються з державного бюджету на безповоротній основі. Надання **субвенцій** передбачає направлення коштів на фінансування конкретних заходів, а у випадку нецільового використання кошти підлягають поверненню.

3. Міжбюджетні відносини

Міжбюджетні відносини – це відносини між державою, Автономною республікою Крим і місцевим самоврядуванням щодо забезпечення відповідних бюджетів фінансовими ресурсами необхідними для виконання функцій, передбачених Конституцією та Законами України.

Метою регулювання між бюджетних відносин є забезпечення відповідності між повноваженнями на здійснення видатків, закріплених законодавчими актами України за бюджетами і бюджетними ресурсами, які повинні забезпечувати виконання цих повноважень.

Видатки на здійснення повноважень поділяються на:

- 1) видатки на забезпечення конституційного ладу держави, державної цілісності та суверенітету, незалежного судочинства, а також інші видатки, які не можуть бути передані на виконання АРК і місцевому самоврядуванню;
- 2) видатки, які визначаються функціями держави та можуть бути передані на виконання АРК і місцевому самоврядуванню з метою забезпечення найефективнішого їх виконання на основі принципу субсидіярності;
- 3) видатки на реалізацію прав та обов'язків АРК і місцевого самоврядування, які мають місцевий характер і визначені законами України.

Видатки на забезпечення конституційного ладу в країні здійснюються за рахунок коштів Держбюджету України. Інші - за рахунок коштів місцевих бюджетів, у тому числі трансфертів із Держбюджету.

Відповідальність за здійснення видатків покладається на органи державної та місцевої влади.

У між бюджетних відносинах важливу роль відіграють між бюджетні трансферти. Між бюджетні трансферти - це кошти, які безоплатно і безповоротно передаються з одного бюджету до іншого. Для визначення МТ використовується фінансовий норматив бюджетної забезпеченості. Він визначається шляхом ділення загального обсягу фінансових ресурсів, які спрямовуються на реалізацію бюджетних програм, на кількість мешканців чи споживачів соціальних послуг тощо.

Загальний обсяг фінансових ресурсів розподіляється між видами видатків відповідно до пріоритетів бюджетної політики держави.

Фінансові нормативи бюджетної забезпеченості для місцевих бюджетів коригуються коефіцієнтами (затверджуються КМУ), що враховують відмінності у вартості надання соціальних послуг залежно від:

- кількості населення та споживачів соціальних послуг;
- соціально-економічних, демографічних, кліматичних та інших особливостей адміністративно-територіальних одиниць.

Міжбюджетні трансферти поділяються на:

- дотацію вирівнювання;
- субвенцію;
- кошти, що передаються до Держбюджету України та місцевих бюджетів з інших місцевих бюджетів;
- інші дотації.

У Держбюджеті України можуть передбачатися такі МТ місцевим бюджетам:

- 1) субвенція на здійснення програм соціального захисту;
- 2) субвенція на компенсацію втрат доходів місцевих бюджетів в наслідок надання пільг, встановлених державою;
- 3) субвенції на виконання інвестиційних проєктів;
- 4) інші субвенції.

Формула розподілу обсягу між бюджетних трансфертів затверджується КМУ і має враховувати такі параметри:

- 1) фінансові нормативи бюджетної забезпеченості і коригуючі коефіцієнти до них;
- 2) кількість мешканців і споживачів соціальних послуг;
- 3) індекс відносної податкоспроможності відповідного міста чи району;
- 4) прогнозний показник кошика доходів місцевих бюджетів;
- 5) коефіцієнт вирівнювання.

Індекс відносної податкоспроможності є коефіцієнтом, що визначає рівень податкоспроможності адміністративно-територіальної одиниці порівняно з аналогічним середнім показником по Україні у розрахунку на одного мешканця.

Обсяг кошика доходів визначається із застосуванням індексу відносної податкоспроможності бюджету на основі даних про фактичне виконання відповідного бюджету за три останні бюджетні періоди

Дотація вирівнювання та субвенції з Держбюджету перераховуються з відповідних рахунків органами Державного казначейства України до місць призначення. Порядок перерахування дотацій вирівнювання та субвенцій визначаються КМУ і мають забезпечувати своєчасність, рівномірність, гарантованість і повноту перерахування трансфертів.

ТЕМА 5 Державні доходи та видатки

1. Економічна сутність державних доходів

Державні доходи — це сума коштів, що мобілізується державою на забезпечення своєї діяльності. Вони виражають економічні відносини, що виникають у процесі формування фондів коштів, і надходять у розпорядження органів влади.

За рівнем розміщення державні доходи поділяються на централізовані й децентралізовані (схема 1).

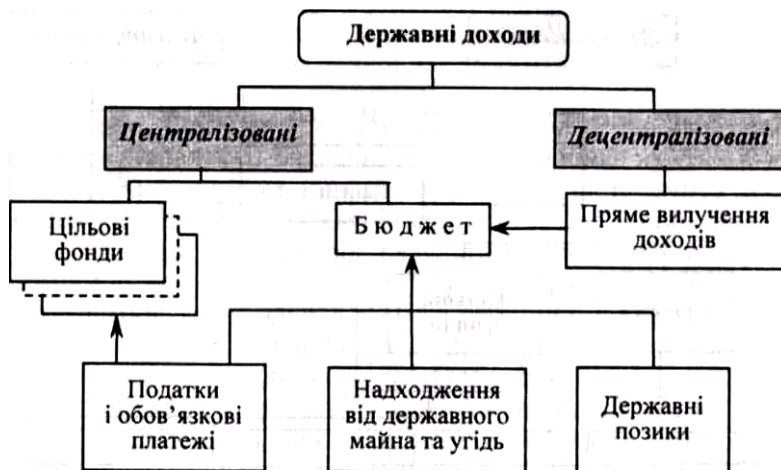

Схема 1. Система державних доходів

Централізовані доходи концентруються в бюджеті держави і фондах цільового призначення. За методами мобілізації вони поділяються на податкові, позикові, надходження від державного майна та угідь.

Доходи бюджету — частина централізованих фінансових ресурсів держави, необхідних для виконання його функцій.

У залежності від державного устрою країни розрізняють: в унітарній (єдиній) державі — доходи центрального (державного) бюджету і доходи місцевих бюджетів; у федеративній (союзній) державі ці два види доходів доповнюються доходами бюджетів членів федерації.

Головним матеріальним джерелом доходів бюджету є *національний дохід*. Коли національного доходу не вистачає для покриття фінансових нестатків, держава залучає національне багатство. Одержавлення національного доходу здійснюється державою різними методами. Основними методами, які використовуються органами державної влади для перерозподілу національного доходу й утворення бюджетних доходів, є податки, позики й емісія грошей. Співвідношення між ними по-різному по країнах і в часі визначається економічною ситуацією в країні, ступенем гостроти економічних, соціальних та інших протиріч, станом фінансів і фінансовою політикою держави.

Податки є головним методом перерозподілу національного доходу; забезпечують переважну частку доходів бюджету. Так, у доходах центрального бюджету різних держав вони складають близько 9/10. Частка податків у доходах членів федерації і місцевих бюджетів значно менше. Ці бюджети формуються за рахунок закріплених і регулюючих доходів.

Другим по своєму фінансовому значенню доходом бюджету є *державні позики*. До позик держава прибігає при бюджетних дефіцитах, що передбачаються при складанні бюджету на майбутній рік. В міру посилення фінансової напруженості в країнах і збільшення дефіциту держава усе більше звертається до позик. Існують два шляхи одержання позик: перший — у широких шарів населення шляхом вільного продажу їм державних облігацій і інших цінних паперів, другий — у Центрального і комерційного банків під забезпечення цінних паперів держави. Збільшення обсягу кредитних операцій держави веде до росту державного боргу.

Державний борг тісно пов'язаний з податками. Погашення позик, виплата по ним відсотків здійснюється значною мірою за рахунок додаткових податкових платежів або випуску нових позик.

При надзвичайних обставинах, коли одержання податкових платежів і позик виявляється скрутним, держава звертається до емісії паперових грошей. Цей метод самий непопулярний, тому що

викликає ріст грошової маси без відповідного товарного забезпечення і приводить до посилення інфляційного процесу, що має важкі соціально-економічні наслідки.

Доходи бюджету класифікуються в залежності від різних ознак. За *джерелами утворення* вони поділяються на податки з юридичних осіб, податки з населення, позики, надходження від реалізації державної власності; за *методами стягування* — на податкові і неподаткові доходи; за *видами податків* — на акцизи, ПДВ, податок на прибуток підприємств і організацій, прибутковий податок з фізичних осіб і ін.

Вирішальне значення в доходах бюджету мають податки.

Податки — обов'язкові платежі, стягнуті державою (центральними і місцевими органами влади) з фізичних і юридичних осіб. Історично їхнє виникнення відноситься до періоду поділу суспільства на соціальні групи і появи держави.

Держава без податків існувати не може, оскільки вони — головний метод мобілізації доходів в умовах панування приватної власності і ринкових відносин.

Податки, беручи участь у перерозподілі нової вартості — національного доходу, виступають частиною єдиного процесу відтворення, специфічною формою виробничих відносин, що формують їхній *суспільний зміст*. Суспільний зміст податків дає можливість проникнути в їхню глибинну сутність, розкрити внутрішню природу й еволюцію, найважливіші ознаки й особливості, а також механізм впливу податків на виробничі відносини в суспільстві. *Податки як частина розподільних відносин суспільства відбивають закономірності виробництва*.

Крім суспільного змісту податки мають *матеріальну основу*, тобто являють собою реальну суму коштів суспільства, що мобілізується державою. При перерозподілі національного доходу податки забезпечують органи державної влади частиною нової вартості в грошовій формі. Ця частина національного доходу, привласнена примусово у формі податків із усього населення країни, перетворюється в централізований фонд фінансових ресурсів держави. Процес примусового відчуження має односторонній рух вартості (від платника податків до держави) без еквівалентного обміну.

Податкові доходи держави формуються за рахунок нової вартості, створеної в процесі виробництва (працею, капіталом, природними ресурсами). Вони стають власністю держави і використовуються для військово-політичних і соціально-економічних заходів.

Децентралізовані доходи держави розміщуються на державних підприємствах. У свою чергу, частина з них може централізуватись (і централізується) в бюджеті та фондах цільового призначення. При цьому держава стосовно своїх підприємств може застосовувати як податковий метод мобілізації коштів, так і пряме вилучення частини доходів.

Метод взаємовідносин держави зі своїми підприємствами визначається характером економічної системи. В умовах адміністративної економіки переважає пряме вилучення доходів. У ринковій економіці державні підприємства, перебуваючи у ринковому середовищі, будують свої взаємовідносини з державою на загальноприйнятих податкових засадах.

Основне призначення системи державних доходів — створення надійної фінансової бази для забезпечення фінансової діяльності держави.

2. Класифікація доходів бюджету в Україні.

Доходи бюджету класифікують за різними ознаками.

Залежно від конституційного устрою держави може бути кілька рівнів доходів бюджету — від загальнодержавного до нижчих адміністративно-територіальних угруповань. Україна згідно з Конституцією є унітарною державою, і тому доходи бюджету мають два рівні — державний та місцеві. До місцевих відносять бюджети Автономної Республіки Крим, міст Києва та Севастополя, обласні, міські, районні, сільські та селищні.

Залежно від методів мобілізації доходи бюджету поділяють на податкові та неподаткові. Країни з ринковою економікою доходи своїх бюджетів формують, в основному, за рахунок податків. У доходах центральних бюджетів розвинутих країн вони досягають 80-90 %, а в США - більше 95 %. Неподатковими доходами бюджету є:

- доходи від використання майна, що перебуває у державній власності (орендна плата від здачі в оренду державного майна; відсотки за залишками бюджетних коштів на рахунках у кредитних

організаціях; дивіденди за акціями, власником яких є держава; повернення державних та бюджетних кредитів та ін.);

- доходи від продажу майна, що перебуває у державній власності;

- проценти і дивіденди, нараховані на частку майна, що належить державі в майні господарських товариств;

- доходи від платних послуг, що надаються органами державної влади, а також бюджетними установами;

- кошти, отримані в результаті застосування заходів громадянсько-правової, адміністративної і кримінальної відповідальності (штрафи, конфіскації, компенсації і інші суми примусового вилучення);

- інші неподаткові доходи.

У доходи бюджету можуть зараховуватись трансферти -перерахування від фізичних і юридичних осіб, міжнародних організацій і урядів іноземних держав, інших органів державної влади на безоплатній та безповоротній основі.

В Україні до числа офіційних трансфертів, які надходять з-за кордону, належать поточні надходження від секретаріату ООН за український контингент. До інших трансфертів належать специфічні гранти цільового призначення, а також генеральні гранти, що не обумовлені конкретними цілями їхнього витрачення.

Доходи бюджету класифікують і за іншими ознаками, наприклад:

- залежно від державного устрою держави розрізняють:

- а) в унітарній державі - доходи центрального (державного) бюджету і доходи місцевих бюджетів;

- б) в федеративній державі - доходи федерального бюджету, доходи бюджетів членів федерації і доходи місцевих бюджетів;

- залежно від рівня бюджетної системи, за яким закріплюються доходи, вони поділяються на закріплені - згідно з чинним законодавством повністю зараховуються до бюджету та регулюючі - зараховуються у певному відсотковому відношенні;

- залежно від джерел надходження виділяють доходи, що надходять від юридичних осіб і від населення;

- залежно від конкретних видів прямих і непрямих податків (податок на прибуток підприємств, податок на доходи громадян, податок на додану вартість, акцизний збір та ін.);

- залежно від громадянства суб'єктів оподаткування - сплачувані резидентами або нерезидентами.

- за способом зарахування – загальний фонд та спеціальний фонд;

- за частотою появи виділяють звичайні доходи — регулярно включаються в доходи та надзвичайні доходи — з'являються в доходах за виняткових, але обґрунтованих обставин.

У першому розділі бюджетної класифікації України "Класифікація доходів бюджету" відображена кодифікація усіх видів надходжень, які підлягають зарахуванню до Державного бюджету України та місцевих бюджетів. Відповідно до бюджетної класифікації доходи бюджету згруповані залежно від джерел і форм власності платників податків, що дає змогу визначити їхню економічну сутність.

Цей розділ складається з п'яти основних груп (табл. 1):

- 1) податкові надходження;

- 2) неподаткові надходження;

- 3) доходи від операцій з капіталом;

- 4) офіційні трансферти;

- 5) цільові фонди.

Податковими надходженнями визнаються передбачені податковими законами України загальнодержавні і місцеві податки, збори та інші обов'язкові платежі.

Неподаткові надходження включають усі безповоротні надходження, крім доходів від продажу капіталу, всі надходження по штрафах і санкціях, крім штрафів за порушення податкового законодавства, а також добровільні, невідплатні поточні надходження з недержавних джерел. Таким чином, неподатковими надходженнями визнаються:

- 1) доходи від власності та підприємницької діяльності;

- 2) адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційного та побічного продажу;
- 3) надходження від штрафів та фінансових санкцій;
- 4) інші неподаткові надходження.

Доходи від операцій з капіталом охоплюють реалізацію основного капіталу, державних запасів, землі та нематеріальних активів і включають:

- надходження від продажу основного капіталу;
- надходження від реалізації державних запасів товарів;
- надходження від продажу землі та нематеріальних активів;
- податки на фінансові операції та операції з капіталом. Трансферти - це кошти, одержані від інших органів державної влади,

органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, інших держав або міжнародних організацій на безоплатній та безповоротній основі.

Офіційні трансферти включають невідплатні, безповоротні платежі, отримані від інших органів державного управління, недержавних джерел або міжнародних організацій. Офіційні трансферти можуть поступати:

- від органів державного управління;
- від урядів зарубіжних країн та міжнародних організацій;
- з іншої частини бюджету.

Державні цільові фонди - це фонди, створені відповідно до законів України, які формуються за рахунок визначених законами України податків, зборів (обов'язкових платежів) юридичних осіб незалежно від форм власності та фізичних осіб. Це, насамперед,:

Пенсійний фонд України;

Збір на обов'язкове соціальне страхування до Фонду соціального страхування України з тимчасової втрати працездатності;

Збір на обов'язкове державне соціальне страхування України на випадок безробіття до Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття;

Платежі до Фонду України соціального захисту інвалідів;

Збір за забруднення навколишнього природного середовища.

У сукупності податкові та неподаткові надходження складають поточні доходи. Якщо до поточних доходів приплюсувати суму доходів від операцій з капіталом, то отримаємо сукупні доходи.

Таблиця 1 - Класифікація доходів бюджету

Код	Назва
10000000	Податкові надходження
11000000	Податки на доходи, податки на прибуток, податки на збільшення ринкової вартості
11010000	Прибутковий податок з громадян
11010000	Податок з доходів фізичних осіб
11010200	Податок з доходів фізичних осіб - суб'єктів підприємницької діяльності і незалежної професійної діяльності
11010300	Податок з доходів фізичних осіб на дивіденди та роялті
11010400	Фіксований податок на доходи фізичних осіб від зайняття підприємницькою діяльністю
11010500	Надходження сум реструктурованої заборгованості зі сплати податку з доходів фізичних осіб
11010600	Податок з доходів фізичних осіб у вигляді вигравів або призів, отриманих внаслідок проведення конкурсів та інших розіграшів, вигравів в азартні ігри
11010700	Податок з доходів фізичних осіб - нерезидентів
11010800	Податок з доходів фізичних осіб - військовослужбовців та осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ, органів і установ виконання покарань, податкової міліції
11010900	Податок з доходів фізичних осіб - працівників закордонних дипломатичних установ України з фонду оплати праці в іноземній валюті
11011000	Податок з доходів фізичних осіб - працівників закордонних дипломатичних установ України з фонду оплати праці в національній валюті
11011100	Податок з доходів фізичних осіб від інших видів діяльності
11020000	Податок на прибуток підприємств
11020100	Податок на прибуток підприємств і організацій, що перебувають у державній власності
11020200	Податок на прибуток підприємств і організацій, що належать до комунальної власності
11020300	Податок на прибуток підприємств, створених за участю іноземних інвесторів

11020400	Податок на прибуток від казино, відеосалонів, гральних автоматів, концертно-видовищних заходів
11020500	Податок на прибуток іноземних юридичних осіб
11020600	Податок на прибуток банківських організацій, включаючи філіали аналогічних організацій, розташованих на території України
11020700	Податок на прибуток страхових організацій, включаючи філіали аналогічних організацій, розташованих на території України
11020900	Податок на прибуток організацій і підприємств споживчої кооперації, кооперативів та громадських об'єднань
11021000	Податок на прибуток приватних підприємств
11021100	Інші платники податку на прибуток
11021200	Відрахування від суми податку на прибуток підприємств на фінансування будівництва та придбання житла військовослужбовцям, учасникам бойових дій в Афганістані та воєнних конфліктів у зарубіжних країнах, членам сімей військовослужбовців, що загинули під час виконання ними службових обов'язків, а також військовослужбовцям, звільненим у запас або відставку за станом здоров'я, віком, вислугою років та у зв'язку із скороченням штатів, які перебувають на квартирному обліку за місцем проживання
11021300	Реструктурована сума заборгованості податку на прибуток підприємств і організацій
11021400	Надходження від підприємств податку на прибуток, одержаного від виконання інноваційних проектів
11021500	Податок на прибуток, одержаний за рахунок знижувального коефіцієнта 0,8 до норм амортизації
11021600	Податок на прибуток фінансових установ, включаючи філіали аналогічних організацій, розташованих на території України, за винятком страхових організацій
11021700	Податкова заборгованість минулих років суб'єктів господарювання, основним видом діяльності яких є сільське господарство, мисливське господарство та пов'язані з ним послуги, з податку на прибуток підприємств
11021800	Податкова заборгованість минулих років житлово-комунальних підприємств, Національної акціонерної компанії "Нафтогаз України" і підприємств паливно-енергетичного комплексу з податку на прибуток підприємств (крім підприємств комунальної власності)
12000000	Податки на власність
12010000	Періодичні податки на чисту вартість майна
12010100	Податок на нерухоме майно підприємств
12010200	Податок на нерухоме майно громадян
12020000	Податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів
12020100	Податок з власників наземних транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів (юридичних осіб)
12020200	Податок з власників наземних транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів (з громадян)
12020300	Надходження сум реструктурованої заборгованості зі сплати податку власниками транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів
12020400	Податок з власників водних транспортних засобів
13000000	Збори на спеціальне використання природних ресурсів
13010000	Збір за спеціальне використання лісових ресурсів та користування земельними ділянками лісового фонду
13010100	Збір за спеціальне використання лісових ресурсів державного значення
13010200	Збір за спеціальне використання лісових ресурсів місцевого значення та користування земельними ділянками лісового фонду
13010300	Надходження сум реструктурованої заборгованості зі сплати збору за спеціальне використання лісових ресурсів та користування земельними ділянками лісового фонду
13020000	Збір за спеціальне використання водних ресурсів та збір за користування водами для потреб гідроенергетики і водного транспорту
13020100	Збір за спеціальне використання водних ресурсів загальнодержавного значення
13020200	Збір за спеціальне використання водних ресурсів місцевого значення
13020300	Збір за користування водами для потреб гідроенергетики і водного транспорту
13020400	Надходження збору за спеціальне використання водних ресурсів від підприємств житлово-комунального господарства
13020500	Надходження сум реструктурованої заборгованості зі сплати збору за спеціальне використання водних ресурсів та збір за користування водами для потреб гідроенергетики і водного транспорту
13020600	Податкова заборгованість минулих років житлово-комунальних підприємств, Національної акціонерної компанії "Нафтогаз України" і підприємств паливно-енергетичного комплексу із збору за спеціальне використання водних ресурсів загальнодержавного значення та збору за користування водами для потреб гідроенергетики і водного транспорту
13030000	Платежі за користування надрами
13030100	Платежі за користування надрами загальнодержавного значення

13030200	Плата за користування надрами місцевого значення
13030300	Плата за пошук та розвідку родовищ корисних копалин
13030400	Плата за користування надрами континентального шельфу і в межах виключної (морської) економічної зони
13030500	Надходження сум реструктурованої заборгованості зі сплати платежів за спеціальне використання корисних копалин
13030600	Плата за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин
13040000	Збір за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету
13040100	Збір за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету
13040200	Надходження сум реструктурованої заборгованості зі сплати збору за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету
13050000	Плата за землю
13050100	Земельний податок з юридичних осіб
13050200	Орендна плата з юридичних осіб
13050300	Земельний податок з фізичних осіб
13050400	Реструктурована сума заборгованості плати за землю
13050500	Орендна плата з фізичних осіб
13050600	Плата за землю від підприємств, які виконують інноваційні проекти
13070000	Плата за використання інших природних ресурсів
13070100	Плата за спеціальне використання диких тварин
13070200	Плата за спеціальне використання рибних та інших водних ресурсів
13070300	Надходження сум реструктурованої заборгованості зі сплати платежів за використання інших природних ресурсів
14000000	Внутрішні податки на товари та послуги
14010000	Податок на додану вартість
14010100	Податок на додану вартість із вироблених в Україні товарів (робіт, послуг)
14010200	Бюджетне відшкодування податку на додану вартість грошовими коштами
14010300	Податок на додану вартість із ввезених на територію України товарів
14010400	Реструктурована сума заборгованості податку на додану вартість
14010500	Податок на додану вартість із імпортованих на територію України робіт, послуг
14010600	Надходження від підприємств податку на додану вартість по операціях, пов'язаних з виконанням інноваційних проектів
14010700	Податкова заборгованість минулих років суб'єктів господарювання, основним видом діяльності яких є сільське господарство, мисливське господарство та пов'язані з ним послуги, з податку на додану вартість
14010800	Податкова заборгованість минулих років житлово-комунальних підприємств, Національної акціонерної компанії "Нафтогаз України" і підприємств паливно-енергетичного комплексу з податку на додану вартість
14010900	Податкова заборгованість минулих років закритого акціонерного товариства "ЗАЗ" та підприємств, що постачають йому товари (роботи, послуги), з податку на додану вартість
14020000	Акцизний збір із вироблених в Україні товарів
14020100	Спирт
14020200	Лікєро-горілочна продукція
14020300	Виноробна продукція
14020400	Пиво
14020600	Тютюн та тютюнові вироби (за ставкою у твердих сумах з одиниці реалізованого товару (продукції))
14020700	Тютюн та тютюнові вироби за ставкою у процентах до обороту з реалізації товару (продукції)
14020800	Транспортні засоби (крім мотоциклів і велосипедів)
14020900	Мотоцикли і велосипеди
14021600	Інші підакцизні товари вітчизняного виробництва
14021700	Бензин моторний для автомобілів
14021800	Інші нафтопродукти
14022100	Надходження сум реструктурованої заборгованості зі сплати акцизного збору за вироблені в Україні товари
14030000	Акцизний збір із ввезених на територію України товарів
14030100	Спирт
14030200	Лікєро-горілочна продукція
14030300	Виноробна продукція
14030400	Пиво
14030600	Тютюн та тютюнові вироби (за ставкою у твердих сумах з одиниці реалізованого товару (продукції))
14030700	Тютюн та тютюнові вироби за ставкою у процентах до обороту з реалізації товару (продукції)

14030800	Транспортні засоби (крім мотоциклів і велосипедів)
14030900	Мотоцикли і велосипеди
14031600	Інші підакцизні товари іноземного виробництва
14031700	Бензин моторний для автомобілів
14031800	Інші нафтопродукти
14050000	Податки на окремі категорії послуг
14060000	Плата за ліцензії на певні види господарської діяльності
14060100	Податок на промисел
14060200	Плата за видачу ліцензій та сертифікатів
14060300	Плата за державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності
14060400	Кошти в іноземній валюті за реєстрацію представництв іноземних суб'єктів господарської діяльності
14060500	Плата за ліцензії на виробництво спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів
14060600	Плата за ліцензії на право експорту, імпорту та оптової торгівлі спирту етилового, коньячного та плодового
14060700	Плата за ліцензії на право експорту, імпорту алкогольними напоями та тютюновими виробами
14060900	Плата за державну реєстрацію, крім плати за державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності
14061000	Плата за ліцензії на право оптової торгівлі алкогольними напоями та тютюновими виробами
14061100	Плата за ліцензії на право роздрібною торгівлі алкогольними напоями та тютюновими виробами
14061200	Грошовий (ліцензійний) збір за видачу ліцензій за кабельне мовлення, ретрансляцію, проводове (кабельне) мовлення і час мовлення
14061400	Плата за видачу, переоформлення, продовження терміну дії ліцензій на користування радіочастотним ресурсом України та видачу дублікатів таких ліцензій
14061500	Плата за ліцензії, видані Національною комісією регулювання електроенергетики
14061700	Плата за видачу, переоформлення, продовження терміну дії ліцензій на здійснення діяльності у сфері телекомунікацій та видачу копій і дублікатів таких ліцензій
14070000	Плата за торговий патент на деякі види підприємницької діяльності
14070100	Плата за придбання торгового патенту на здійснення роздрібною торгівлі, сплачена фізичними особами
14070200	Плата за придбання торгового патенту на здійснення роздрібною торгівлі, сплачена юридичними особами
14070300	Плата за придбання торгового патенту на здійснення операцій з торгівлі готівковими валютними цінностями
14070500	Плата за придбання торгового патенту на здійснення оптової торгівлі, сплачена фізичними особами
14070600	Плата за придбання торгового патенту на здійснення торговельно-виробничої діяльності (громадське харчування), сплачена фізичними особами
14070700	Плата за придбання торгового патенту на здійснення оптової торгівлі, сплачена юридичними особами
14070800	Плата за придбання торгового патенту на здійснення торговельно-виробничої діяльності (громадське харчування), сплачена юридичними особами
14070900	Плата за придбання пільгового торгового патенту на здійснення торговельної діяльності
14071000	Плата за придбання короткотермінового торгового патенту на здійснення торговельної діяльності
14071300	Плата за придбання торгового патенту на здійснення діяльності з надання побутових послуг, сплачена фізичними особами
14071400	Плата за придбання торгового патенту на здійснення діяльності з надання побутових послуг, сплачена юридичними особами
14071500	Плата за придбання торгових патентів пунктами продажу нафтопродуктів (автозаправними станціями, заправними пунктами)
14071600	Надходження сум реструктурованої заборгованості із сплати за торговий патент на деякі види підприємницької діяльності
14071700	Плата за придбання торгового патенту на здійснення операцій з надання послуг у сфері грального бізнесу, сплачена юридичними особами
14071800	Плата за придбання торгового патенту на здійснення операцій з надання послуг у сфері грального бізнесу, сплачена фізичними особами
14080000	Погашення бюджетної заборгованості по невідшкодованим сумам податку на додану вартість з простроченим терміном повернення
15000000	Податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції
15010000	Ввізне мито
15010100	Мито на товари, що ввозяться суб'єктами підприємницької діяльності
15010200	Мито на товари, які ввозяться (пересилаються) громадянами
15010300	Інші збори з імпорту
15010400	Додатковий митний збір за митне оформлення нафтопродуктів, що імпортуються на митну територію України
15010500	Мито на нафтопродукти, транспортні засоби та шини до них, що ввозяться суб'єктами підприємницької

	діяльності та громадянами
15020000	Вивізні мито
15020100	Мито на товари, що вивозяться суб'єктами підприємницької діяльності
15020200	Мито на товари, які вивозяться (пересилаються) громадянами
15020300	Надходження від реалізації валютних коштів, одержаних у результаті проведення операцій за державним контрактом
15030000	Кошти, отримані за вчинення консульських дій
15040000	Інші надходження від зовнішньоекономічної діяльності
15050000	Надходження від реалізації квот на ввезення цукру-сирцю тростинного
16000000	Інші податки
16010000	Місцеві податки і збори
16010100	Податок з реклами
16010200	Комунальний податок
16010300	Код виключено
16010400	Збір за припаркування автотранспорту
16010500	Ринковий збір
16010600	Збір за видачу ордера на квартиру
16010700	Курортний збір
16010800	Збір за участь у бігах на іподромі
16010900	Збір за виграш у бігах на іподромі
16011000	Збір з осіб, які беруть участь у грі на тоталізаторі на іподромі
16011100	Збір за право використання місцевої символіки
16011200	Збір за право проведення кіно- і телезйомок
16011300	Збір за право проведення місцевих аукціонів, конкурсного розпродажу і лотерей
16011400	Код виключено
16011500	Збір за видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі та сфери послуг
16011600	Збір із власників собак
16011700	Надходження сум реструктурованої заборгованості зі сплати місцевих податків
16011800	Збір на розвиток рекреаційного комплексу в Автономній Республіці Крим
16011900	Збір на розвиток пасажирського електротранспорту в Автономній Республіці Крим
16020000	Надходження плати за надання послуг з оформленням документів на право виїзду за кордон
16030000	Податки, не віднесені до інших категорій
16040000	Фіксований сільськогосподарський податок
16040100	Фіксований сільськогосподарський податок, нарахований після 1 січня 2001 року
16040200	Фіксований сільськогосподарський податок, нарахований до 1 січня 2001 року
16040300	Надходження сум реструктурованої заборгованості зі сплати фіксованого сільськогосподарського податку
16050000	Єдиний податок для суб'єктів малого підприємництва
16050100	Єдиний податок на підприємницьку діяльність з юридичних осіб
16050200	Єдиний податок на підприємницьку діяльність з фізичних осіб
16050300	Єдиний податок з підприємств
16060000	Збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства
16060100	Збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства
16060200	Надходження сум реструктурованої заборгованості зі сплати збору на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства
20000000	Неподаткові надходження
21000000	Доходи від власності та підприємницької діяльності
21010000	Частина прибутку (доходу) господарських організацій, що вилучається до бюджету
21010100	Частина прибутку (доходу) господарських організацій (державних, казенних підприємств та їх об'єднань), що вилучається до бюджету
21010200	Частина прибутку (доходу) господарських організацій (у статутних фондах яких є державна частка), що вилучається до бюджету
21010300	Частина прибутку (доходу) господарських організацій (які належать до комунальної власності, або у статутних фондах яких є частка комунальної власності), що вилучається до бюджету
21020000	Надходження від перевищення валових доходів над видатками Національного банку України
21030000	Надходження від грошово-речових лотерей
21040000	Надходження від розміщення в установах банків тимчасово вільних бюджетних коштів
21050000	Дивіденди (доход), нараховані на акції (частки, паї) господарських товариств
21050100	Дивіденди (доход), нараховані на акції (частки, паї) господарських товариств, які є у державній власності

21050200	Дивіденди, одержані від акцій, що належать державі в акціонерних товариствах, створених у процесі приватизації та корпоратизації підприємств державної власності
21050300	Дивіденди (доход), нараховані на акції (частки, паї) господарських товариств, які є у власності державних підприємств паливно-енергетичного комплексу
21050400	Дивіденди, нараховані на акції (частки, паї) господарських товариств, що є у власності відповідної територіальної громади
21060000	Рентна плата
21060100	Рентна плата за нафту, що видобувається в Україні
21060200	Рентна плата за природний газ, що видобувається в Україні
21060300	Надходження сум реструктурованої заборгованості зі сплати рентної плати за нафту, що видобувається в Україні
21060400	Надходження сум реструктурованої заборгованості зі сплати рентної плати за природний газ, що видобувається в Україні
21060500	Рентна плата за транзитне транспортування природного газу
21060600	Рентна плата за транспортування нафти магістральними нафтопроводами
21060700	Рентна плата за транзитне транспортування аміаку
21060800	Рентна плата за газовий конденсат, що видобувається в Україні
21080000	Інші надходження
21080100	Платежі, пов'язані з перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, відповідно до укладеної міжурядової угоди
21080500	Інші надходження
21090000	Надходження коштів, одержаних від продажу акцій відкритих акціонерних товариств, придбаних за компенсаційні сертифікати
21110000	Надходження коштів від відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва
22000000	Адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційного та побічного продажу
22020000	Плата за утримання дітей у школах-інтернатах
22040000	Плата за утримання вихованців шкіл та профтехучилищ соціальної реабілітації
22060000	Плата за надання послуг службою дозвільної системи органів внутрішніх справ
22070000	Виконавчий збір
22080000	Плата за оренду цілісних майнових комплексів та іншого державного майна
22080100	Плата за оренду цілісних майнових комплексів
22080200	Надходження коштів від плати за оренду майна бюджетних установ
22080300	Плата за оренду іншого державного майна
22080400	Плата за оренду майнових комплексів та іншого майна, що у комунальній власності
22090000	Державне мито
22090100	Державне мито, що сплачується за місцем розгляду та оформлення документів, у тому числі за оформлення документів на спадщину і дарування
22090200	Державне мито, не віднесене до інших категорій
22090300	Державне мито за дії, пов'язані з одержанням патентів на об'єкти права інтелектуальної власності, підтриманням їх чинності та передаванням прав їхніми власниками
22090400	Державне мито, пов'язане з видачею та оформленням закордонних паспортів (пасвідок) та паспортів громадян України
22090500	Надходження сум реструктурованої заборгованості зі сплати державного мита
22100000	Митні збори
22110000	Єдиний збір, який справляється у пунктах пропуску через державний кордон України
22120000	Плата за надані в оренду ставки, що знаходяться в басейнах річок загальнодержавного значення
22130000	Плата за надані в оренду водні об'єкти місцевого значення
23000000	Надходження від штрафів та фінансових санкцій
23010000	Суми, стягнені з винних осіб, за шкоду, заподіяну державі, підприємству, установі, організації
23020000	Перерахування підприємцями частки вартості виготовленої нестандартної продукції з дозволу на тимчасове відхилення від вимог відповідних стандартів щодо якості продукції, виданого Державним комітетом України по стандартизації, метрології і сертифікації
23030000	Адміністративні штрафи та інші санкції
23030100	Штрафні санкції за порушення законодавства про патентування, за порушення норм регулювання обігу готівки та про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг
23030200	Пеня за порушення термінів розрахунків у сфері зовнішньоекономічної діяльності, за невиконання зобов'язань та штрафні санкції за порушення вимог валютного законодавства
23030300	Адміністративні штрафи та інші санкції
23030400	Надходження штрафних санкцій за порушення правил пожежної безпеки

24000000	Інші неподаткові надходження
24010000	Надходження коштів від реалізації конфіскованого майна
24010100	Надходження коштів від реалізації конфіскованого майна за матеріалами митних органів
24010200	Надходження коштів від реалізації товарів та інших предметів, конфіскованих за матеріалами правоохоронних та інших уповноважених органів
24010300	Надходження конфіскованої національної та іноземної валюти за матеріалами митних органів
24010400	Надходження конфіскованої національної та іноземної валюти за матеріалами правоохоронних й інших уповноважених органів
24030000	Надходження сум кредиторської та депонентської заборгованості підприємств, організацій та установ, щодо яких минув строк позовної давності
24040000	Надходження коштів від реалізації матеріальної частини виробів військового призначення, що належать Національному космічному агентству України
24050000	Надходження коштів від реалізації надлишкового озброєння, військової та спеціальної техніки, іншого майна Збройних Сил України та інших утворених згідно з законодавством військових формувань і правоохоронних органів
24060000	Інші надходження
24060100	Надходження частини виручки від реалізації газу у 2000 році, що отримувалась як плата за транзит природного газу через територію України
24060200	Збори за послуги, пов'язані з охороною прав на інтелектуальну власність
24060300	Інші надходження
24060400	Надходження від видачі сертифікатів на експортно-імпорتنі операції з наркотичними засобами, психотропними речовинами і прекурсорами
24060500	Відрахування від суми коштів, витрачених на рекламу тютюнових виробів та/або алкогольних напоїв
24060600	Надходження коштів з рахунків виборчих фондів
24060700	Нез'ясовані надходження
24060800	Надходження від збору за проведення гастрольних заходів
24060900	Надходження коштів від продажу на аукціонах спеціальних дозволів (ліцензій) на користування надрами та збору за видачу таких дозволів
24061000	Плата за виділення номерного ресурсу
24061300	Надходження коштів у рахунок погашення заборгованості, яка виникла внаслідок невиконання юридичними особами своїх зобов'язань щодо погашення та обслуговування, наданих на умовах повернення, кредитів, залучених державою або під державні гарантії
24061400	Збір за користування радіочастотним ресурсом
24061500	Надходження до Державного спеціалізованого фонду фінансування загальнодержавних витрат на авіаційну діяльність та участь України у міжнародних авіаційних організаціях
24061600	Інші надходження до фондів охорони навколишнього природного середовища
24061700	Плата за оформлення посвідчення закордонного українця
24061800	Надходження до страхового фонду безпеки авіації
24061900	Кошти, що надходять від надання учасниками торгів забезпечення їх тендерної пропозиції, які не підлягають поверненню учасникам торгів у випадках, передбачених Законом України "Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти"
24070000	Надходження сум різниці в ціні на природний газ
24080000	Відрахування від сум перевищення розрахункової величини фонду оплати праці
24081000	Відрахування від сум перевищення розрахункової величини фонду оплати праці на підприємствах-монополістах
24090000	Портовий (адміністративний) збір
24090100	Портовий (адміністративний) збір (за винятком портового (адміністративного) збору, що надходить від риболовних портів)
24090200	Портовий (адміністративний) збір, що надходить від риболовних портів
24110000	Доходи від операцій з кредитування та надання гарантій
24110100	Плата за надання гарантій та позик, отриманих за рахунок коштів, залучених державою та/або під державні гарантії
24110200	Плата за користування позиками, наданими за рахунок коштів, залучених державою
24110300	Відсотки за користування державним пільговим кредитом, наданим індивідуальним сільським забудовникам
24110400	Відсотки за користування пільговим довгостроковим державним кредитом, наданим молодим сім'ям та одиноким молодим громадянам, на будівництво (реконструкцію) та придбання житла
24110500	Інші (курсові різниці)
24110600	Відсотки за користування позиками, які надавалися з місцевих бюджетів
24110700	Плата за гарантії, надані Верховною Радою Автономної Республіки Крим та міськими радами
24110800	Відсотки за користування бюджетними позичками та кредитами

24120000	Збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну та теплову енергію
25000000	Власні надходження бюджетних установ
25010000	Плата за послуги, що надаються бюджетними установами
25010100	Плата за послуги, що надаються бюджетними установами згідно з функціональними повноваженнями
25010200	Кошти, що отримуються бюджетними установами від господарської та/або виробничої діяльності
25010300	Плата за оренду майна бюджетних установ
25010400	Кошти, що отримуються бюджетними установами від реалізації майна
25020000	Інші джерела власних надходжень бюджетних установ
25020100	Благодійні внески, гранти та дарунки, отримані бюджетними установами
25020200	Надходження, що отримуються бюджетними установами на виконання окремих доручень та інвестиційних проектів
24140000	Додаткові збори на виплату пенсій
24140100	Сплата збору з купівлі-продажу валюти
24140200	Сплата збору з торгівлі ювелірними виробами із золота (крім обручок), платини і дорогоцінного каміння
24140300	Сплата збору при відчуженні легкових автомобілів
24140400	Сплата збору з виробництва та імпорту тютюнових виробів
24140500	Сплата збору з операцій купівлі-продажу нерухомого майна
24140600	Сплата збору з послуг стільникового рухомого зв'язку
30000000	Доходи від операцій з капіталом
31000000	Надходження від продажу основного капіталу
31010000	Надходження коштів від реалізації безхазяйного майна, майна, що за правом спадкоємства перейшло у власність держави, та скарбів, знахідок, а також валютні цінності і грошові кошти, власники яких невідомі
31020000	Надходження коштів від Державного фонду дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння
31030000	Надходження від відчуження майна, яке належить Автономній Республіці Крим та майна, що знаходиться у комунальній власності
32000000	Надходження від реалізації державних запасів товарів
32010000	Надходження від реалізації матеріальних цінностей державного резерву
32020000	Надходження від реалізації розброньованих матеріальних цінностей мобілізаційного резерву
33000000	Надходження від продажу землі і нематеріальних активів
33010000	Надходження від продажу землі
33010100	Надходження від продажу землі до розмежування земель державної та комунальної власності
33010200	Надходження від продажу землі після розмежування земель державної та комунальної власності
33020000	Надходження від продажу нематеріальних активів
34000000	Податки на фінансові операції та операції з капіталом
40000000	Офіційні трансферти
41000000	Від органів державного управління
41010000	Кошти, що надходять з інших бюджетів
41010100	Кошти, що надходять до державного бюджету з інших бюджетів
41010200	Кошти, що надходять за взаємними розрахунками із додаткової дотації до державного бюджету
41010300	Кошти, що надходять за взаємними розрахунками із додаткової дотації з державного бюджету
41010400	Кошти, що надходять за взаємними розрахунками із додаткової дотації з районних та міських (міст Києва і Севастополя, міст республіканського та обласного значення) до міських (міст районного значення), селищних та сільських бюджетів
41010500	Кошти, що надходять за взаємними розрахунками із додаткової дотації з міських (міст районного значення), селищних та сільських бюджетів до районних та міських (міст Києва і Севастополя, міст республіканського та обласного значення) бюджетів
41010600	Кошти, що надходять до районних та міських (міст Києва і Севастополя, міст республіканського і обласного значення) бюджетів з міських (міст районного значення), селищних, сільських та районних у містах бюджетів
41010700	Кошти, що надходять за взаємними розрахунками до державного бюджету з місцевих бюджетів
41010800	Кошти, що надходять за взаємними розрахунками до місцевих бюджетів з державного бюджету
41010900	Кошти, що надходять за взаємними розрахунками між місцевими бюджетами
41011000	Компенсація міському бюджету міста Севастополя втрат доходів внаслідок розміщення на території міста Севастополя Чорноморського Флоту Російської Федерації шляхом передачі Міністерством фінансів України Севастопольській міській державній адміністрації природного газу, що належить Державному бюджету України і знаходиться на зберіганні в Національній акціонерній компанії "Нафтогаз України"
41011100	Додаткові кошти, що надходять до державного бюджету з місцевих бюджетів, у яких річні розрахункові обсяги доходів, визначені у додатку 5 до Закону України "Про Державний бюджет України на 2004 рік" і розрахункові обсяги акцизного збору до бюджету Автономної Республіки Крим перевиконані

41020000	Дотації
41020100	Дотації вирівнювання, що одержуються з державного бюджету
41020300	Дотації вирівнювання, що одержуються з районних та міських (міст Києва і Севастополя, міст республіканського і обласного значення) бюджетів
41020400	Додаткові дотації, що одержуються з державного бюджету
41020500	Додаткові дотації, що одержуються з районних та міських (міст Києва і Севастополя, міст республіканського і обласного значення) бюджетів
41020600	Додаткова дотація з державного бюджету бюджету Автономної Республіки Крим та обласним бюджетам на зменшення фактичних диспропорцій між місцевими бюджетами через нерівномірність мережі бюджетних установ
41020800	Додаткова дотація з державного бюджету міському бюджету міста Славутича на забезпечення утримання соціальної інфраструктури міста
41020900	Інші дотації
41021000	Додаткова дотація з державного бюджету місцевим бюджетам, що пов'язана із виконанням річних розрахункових обсягів доходів, визначених у додатку 5 до Закону України "Про Державний бюджет України на 2004 рік" і розрахункових обсягів акцизного збору до бюджету Автономної Республіки Крим
41021400	Додаткова дотація з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення повноважень, встановлених Законом України "Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим"
41021500	Додаткова дотація з державного бюджету міському бюджету міста Ірпінь від перевиконання річних розрахункових обсягів податку на додану вартість, що сплачується на території м. Ірпінь
41030000	Субвенції
41030200	Субвенція на компенсацію втрат доходів бюджетів місцевого самоврядування на виконання власних повноважень внаслідок надання пільг, встановлених державою
41030300	Субвенція на утримання об'єктів спільного користування чи ліквідацію негативних наслідків діяльності об'єктів спільного користування
41030400	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на виконання інвестиційних проектів ам на виконання інвестиційних проектівС
41030500	Субвенція на виконання власних повноважень територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань
41030600	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на виплату допомоги сім'ям з дітьми, малозабезпеченим сім'ям, інвалідам з дитинства і дитинства
41030700	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на будівництво і придбання житла військовослужбовцям та особам рядового і начальницького складу, в тому числі звільненим у запас або відставку за станом здоров'я, віком, вислугою років та у зв'язку із скороченням штатів, які перебувають на квартирному обліку за місцем проживання, членам сімей з числа цих осіб, які загинули під час виконання ними службових обов'язків, а також учасникам бойових дій в Афганістані та воєнних конфліктів
41030800	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на надання пільг ветеранам війни і праці, ветеранам військової служби, ветеранам органів внутрішніх справ, ветеранам державної пожежної охорони, вдовам ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ та державної пожежної охорони, а також звільненим із служби за віком, хворобою або вислугою років військовослужбовцям Служби безпеки, працівникам міліції, особам начальницького складу податкової міліції, рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої системи, державної пожежної охорони, дітям (до досягнення повноліття) працівників міліції, осіб начальницького складу податкової міліції, рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої системи, державної пожежної охорони, загиблих або померлих у зв'язку з виконанням службових обов'язків, непрацездатним членам сімей, які перебували на їх утриманні, звільненим з військової служби особам, які стали інвалідами під час проходження військової служби, батькам та членам сімей військовослужбовців, які загинули, померли або стали інвалідами при проходженні військової служби, реабілітованим громадянам, які стали інвалідами внаслідок репресій або пенсіонерам, громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, пільг, передбачених пунктом "і" частини першої статті 77 Основ законодавства України про охорону здоров'я, частиною другою статті 29 Основ законодавства України про культуру, абзацом першим частини четвертої статті 57 Закону України "Про освіту", та житлових субсидій населенню на оплату електроенергії, природного газу, послуг тепло-, водопостачання і водовідведення, квартирної плати, вивезення побутового сміття та рідких нечистот
41030900	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на надання пільг ветеранам війни і праці, ветеранам військової служби, ветеранам органів внутрішніх справ, ветеранам державної пожежної охорони, реабілітованим громадянам, які стали інвалідами внаслідок репресій або пенсіонерам та громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, з послуг зв'язку та інших передбачених законодавством пільг (крім пільг на одержання ліків, зубопротезування, оплату електроенергії, природного і скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива, послуг тепло-, водопостачання і водовідведення, квартирної плати, вивезення побутового сміття та рідких нечистот) та компенсацію за пільговий проїзд окремих категорій громадян
41031000	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на надання пільг ветеранам війни і праці,

	ветеранам військової служби, ветеранам органів внутрішніх справ, ветеранам державної пожежної охорони, вдовам ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ та державної пожежної охорони, а також звільненим із служби за віком, хворобою або вислугою років військовослужбовцям Служби безпеки, працівникам міліції, особам начальницького складу податкової міліції, рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої системи, державної пожежної охорони, дітям (до досягнення повноліття) працівників міліції, осіб начальницького складу податкової міліції, рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої системи, державної пожежної охорони, загиблих або померлих у зв'язку з виконанням службових обов'язків, непрацездатним членам сімей, які перебували на їх утриманні, звільненим з військової служби особам, які стали інвалідами під час проходження військової служби, батькам та членам сімей військовослужбовців, які загинули, померли або стали інвалідами при проходженні військової служби, реабілітованим громадянам, які стали інвалідами внаслідок репресій або пенсіонерам, громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, пільг, передбачених пунктом "і" частини першої статті 77 Основ законодавства України про охорону здоров'я, частиною другою статті 29 Основ законодавства України про культуру, абзацом першим частини четвертої статті 57 Закону України "Про освіту", та житлових субсидій населенню на придбання твердого та рідкого пічного побутового палива і скрапленого газу
41031200	Субвенція спеціального фонду державного бюджету міському бюджету міста Харкова на ліквідацію наслідків аварії на очисних спорудах міста Харкова
41031300	Субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на розвиток та збереження історичної забудови в центральній частині міст
41031400	Субвенція з державного бюджету міському бюджету міста Севастополя на компенсацію втрат доходів внаслідок розміщення на території міста Чорноморського флоту Російської Федерації
41031500	Субвенція з державного бюджету міському бюджету міста Жовті Води на виконання заходів щодо радіаційного та соціального захисту населення
41031900	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на заходи щодо погашення заборгованості громадян за житлово-комунальні послуги та енергоносії в рахунок часткової компенсації втрат від знецінення грошових заощаджень
41032200	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на соціально-економічний розвиток регіонів
41032300	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення виплат, визначених Законом України "Про реструктуризацію заборгованості з виплат, передбачених статтею 57 Закону України "Про освіту" педагогічним, науково-педагогічним та іншим категоріям працівників навчальних закладів"
41033900	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на безоплатне забезпечення вугіллям на побутові потреби особам, що мають таке право згідно статті 48 Гірничого закону України
41034000	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на будівництво метрополітену
41034500	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на будівництво та придбання житла для інвалідів-глухих та інвалідів-сліпих
41034700	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на погашення заборгованості з пільг населенню за надані послуги зв'язку
41034800	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на виконання заходів з упередження аварій та запобігання техногенних катастроф у житлово-комунальному господарстві та на інших аварійних об'єктах комунальної власності
41035000	Інші субвенції
41035400	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на передачу у комунальну власність об'єктів соціальної інфраструктури
41035500	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на реалізацію заходів з ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи
41036500	Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на розвиток житлово-комунального господарства
42000000	Від урядів зарубіжних країн та міжнародних організацій
42010000	Надходження від секретаріату ООН за участь українського контингенту у миротворчих операціях
42020000	Гранти (дарунки), що надійшли до бюджетів усіх рівнів
43000000	З іншої частини бюджету
43010000	Кошти, одержані із загального фонду бюджету до бюджету розвитку (спеціального фонду)
50000000	Цільові фонди
50010000	Збір до Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення
50010100	Надходження від підприємств, установ і організацій нарахувань від фонду оплати праці
50010200	Бюджетні трансферти
50010300	Надходження від застосування штрафних санкцій
50010400	Інші надходження
50010600	Реструктурована сума заборгованості збору до Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення
50020000	Пенсійний фонд України

50020100	Страхові внески підприємств, установ, організацій та суб'єктів підприємницької діяльності
50020200	Страхові внески фізичних осіб
50020300	Бюджетні трансферти
50020400	Надходження від застосування штрафних санкцій
50020500	Інші надходження
50030000	Збір на обов'язкове соціальне страхування до Фонду соціального страхування України з тимчасової втрати працездатності
50030100	Страхові внески підприємств, установ, організацій та суб'єктів підприємницької діяльності
50030200	Надходження за путівки
50030300	Бюджетні трансферти
50030400	Надходження від застосування штрафних санкцій
50030500	Інші надходження
50040000	Збір на обов'язкове державне соціальне страхування України на випадок безробіття до Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття
50040100	Страхові внески роботодавців від суми фактичних витрат на оплату праці найманих працівників
50040200	Страхові внески, утримувані роботодавцями з суми виплат найманим працівникам
50040300	Страхові внески осіб, які беруть участь у страхуванні на випадок безробіття на добровільних засадах
50040400	Інші надходження до Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття
50040500	Надходження від застосування штрафних санкцій
50050000	Збір до Державного інноваційного фонду України
50050100	Надходження від підприємств, установ і організацій
50050200	Бюджетні трансферти
50050300	Надходження від застосування штрафних санкцій
50050400	Інші надходження
50050500	Реструктурована сума заборгованості збору до Державного інноваційного фонду України
50060000	Платежі до Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України
50070000	Платежі до Фонду України соціального захисту інвалідів
50080000	Збір за забруднення навколишнього природного середовища
50080100	Надходження коштів від енергопідприємств до Державного фонду охорони навколишнього природного середовища
50080200	Інші збори за забруднення навколишнього природного середовища до Фонду охорони навколишнього природного середовища
50080300	Надходження від сплати збору за забруднення навколишнього природного середовища фізичними особами
50100000	Інші фонди
50110000	Цільові фонди, утворені Верховною Радою Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади

Як видно із наведеної таблиці, окремі групи доходів складаються зі статей доходів, які об'єднують конкретні види доходів за джерелами та способами їх отримання. Код класифікації доходів має вісім знаків:

- перша цифра - відповідає групі доходів;
- друга цифра - номер підгрупи бюджетної класифікації;
- третя та четверта цифри - відповідають розділу;
- п'ята та шоста цифри - означають параграф конкретного розділу, який визначає різновид надходження;
- сьома та восьма цифри - відведені для кодування виду бюджету (державний, міський, районний, селищний, сільський) для розщеплення платежу.

Наприклад, під кодом 30000000 зашифровані доходи від операцій з капіталом, 31000000 - надходження від продажу основного капіталу, 31020000 - надходження коштів від Державного фонду дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння.

Для кожного виду надходжень, що зараховуються до бюджетів, коду бюджетної класифікації Національним банком України присвоюється тільки йому відповідний тризначний символ банківської звітності. Це пов'язано зі специфікою зарахування платежів до місцевих бюджетів, яка склалася з переходом їх на казначейське обслуговування (на один рахунок місцевого бюджету може зараховуватися багато різних платежів). У процесі переходу на касове обслуговування місцевих бюджетів за доходами Національним банком будуть присвоєні символи банківської звітності усім,

без виключення, кодам бюджетної класифікації, відповідно до яких платежі зараховуватимуться до місцевих бюджетів. Крім цього очікується також зміна символів банківської звітності окремих кодів бюджетної класифікації доходів місцевих бюджетів. Символи банківської звітності формуються для кодування аналітичних рахунків та забезпечують правильність (адресність) надходження коштів на відповідні аналітичні рахунки. При цьому кожному символу звітності відповідає окремий код бюджетної класифікації і аналітичних рахунків. Наприклад, коду бюджетної класифікації 11021200 "Відрахування від суми податку на прибуток для фінансування житлового будівництва для військовослужбовців" присвоєно символ банківської звітності 222.

3. Джерела і методи формування доходів бюджету.

Державні доходи охоплюють ту частину фінансових відносин, яка пов'язана з формуванням фінансових ресурсів у розпорядженні держави і державних підприємств. При цьому акумульовані державою фінансові ресурси належать до централізованих (концентруються в бюджеті держави і фондах цільового призначення), а ті, що залишаються у розпорядженні державних підприємств, є децентралізованими. Доходи бюджету займають головне місце у складі централізованих державних доходів, але це поняття більш вузьке, ніж доходи держави.

Як економічна категорія доходи бюджету виражають економічні відносини, які виникають у держави з юридичними і фізичними особами в процесі формування бюджетного фонду країни.

Формою прояву категорії доходи бюджету служать різні види платежів підприємств, організацій і населення в бюджет, а їх матеріальним втіленням грошові кошти, які мобілізуються в бюджет. Характеризуючи економічну сутність категорії доходи бюджету, необхідно звернути увагу на те, що бюджетні доходи, з одного боку, є результатом розподілу вартості валового внутрішнього продукту між різними учасниками відтворювального процесу, а з іншого - об'єктом подальшого розподілу сконцентрованої в руках держави вартості.

Головне матеріальне джерело доходів бюджету - валовий внутрішній продукт. Якщо для покриття фінансових потреб його недостатньо, держава залучає національне багатство (сукупність матеріальних благ, створених працею попередніх і нинішніх поколінь і залучених в процес відтворення природних ресурсів, яким розпоряджається суспільство на визначений момент часу), а саме, доходи від приватизації державного майна, від продажу золотовалютного запасу та інших національних цінностей. Поповнення ресурсів бюджетного фонду може здійснюватись також на основі внутрішніх і зовнішніх позик і за рахунок емісії паперових грошей. Кошти, що залучаються державою на відплатній основі, - тимчасово вільні грошові кошти юридичних осіб, заощадження населення, іноземний капітал (шляхом продажу на фінансовому ринку державних облігацій; отримання кредиту під заставу пакету акцій великих підприємств; отримання державних позик від окремих держав або від міжнародних фінансово-кредитних установ) відображають кредитний метод формування бюджетних ресурсів, що передбачає поворотність запозичень і платність за їх використання. Виходячи з цього, кошти мобілізовані на основі державних позик, необхідно розглядати не як джерело формування доходів бюджету, а як спосіб тимчасового поповнення бюджетного фонду. Аналогічно слід характеризувати і емісію паперових грошей, до якої держава вдається за надзвичайних обставин, коли отримання доходів і позик є затрудненим, а фінансування бюджетних витрат - невідкладним. Це найбільш непопулярний захід, оскільки він посилює інфляційні процеси і має негативні соціально-економічні наслідки. Разом з тим, за своїм змістом кредитні надходження та емісійні доходи - це сума фактичної незбалансованості доходів та видатків бюджету. Таким чином, доходами бюджету є ті грошові кошти, що надходять у розпорядження держави на безвідплатній і безповоротній основі у відповідності із діючим бюджетним і податковим законодавством. Співвідношення способів формування бюджетного фонду - на основі справляння бюджетних доходів, залученню позик і грошової емісії - різниться по країнах і у часі, залежить від конкретної економічної ситуації, від стану самої фінансової системи та ін.

Склад бюджетних доходів, їх структура органічно пов'язані з обсягами вартості валового внутрішнього продукту і визначаються фінансовою політикою держави.

Формування доходів бюджету здійснюється за рахунок внутрішніх і зовнішніх джерел на основі використання різноманітних методів. Внутрішніми джерелами є вироблений у країні ВВП та національне багатство. Зовнішні джерела — це надходження доходів до бюджету на основі міжнародного перерозподілу доходів і фінансових ресурсів.

У процесі формування доходів бюджету держава може використовувати як загальні методи, притаманні всім суб'єктам фінансових відносин (від продуктивної діяльності, від майна та державних угідь, запозичення), так і специфічні, властиві тільки їй, методи (податковий, емісійний):

Методи	Доходи	Джерела
1) продуктивна діяльність підприємницька	частина прибутку державних підприємств	ВВП
державні послуги	державне мито компенсаційні доходи	ВВП ВВП
2) від майна і майнових прав	постійні (від здавання в оренду і від корпоративних прав держави) разові (від реалізації майна)	ВВП національне багатство
від державних угідь	платежі за ресурси концесії	національне багатство національне багатство
3) податковий	податки	внутрішні (ВВП) зовнішні
4) позичковий	внутрішні позики зовнішні позики	внутрішні і зовнішні зовнішні
5) емісійний	емісійний дохід	—

Доходом держави від підприємницької діяльності є прибуток державних підприємств. За правом власності він належить державі. Однак, як правило, держава ніколи повністю не централізує його в бюджеті, а залишає певну частину на підприємстві. Мобілізація частини прибутку державних підприємств до бюджету може здійснюватися шляхом прямого вилучення або на основі податкового методу. У будь-якому разі це внутрішні взаємовідносини в системі державних фінансів.

Доходи від державних послуг надходять до бюджету у вигляді державного мита — плати за нотаріальні послуги, видачу дозволів, патентів, документів тощо та у вигляді компенсаційних доходів за виконані державою роботи — геологорозвідувальні, дорожні та ін.

Доходи від державного майна і майнових прав можуть надходити на постійній та разовій основі. Постійними доходами є орендна плата — від передання державного майна в оренду, та дивіденди від акцій, що відображають корпоративні права держави на частку майна акціонерних товариств, якою володіє держава. Разові доходи держава отримує від реалізації свого майна чи корпоративних прав (наприклад доходи від приватизації).

Доходи від державних угідь пов'язані із загальнонародною, по суті державною, власністю на землю та, відповідно, на угіддя, що на ній знаходяться, і надра землі. Вони можуть надходити у вигляді платежів за використання лісових та водних ресурсів, за видобування корисних копалин, а також у вигляді доходів від концесій — передання прав користування угіддями і ресурсами.

Податковий метод формування доходів бюджету пов'язаний з перерозподілом доходів юридичних і фізичних осіб на користь держави. Основна частина податків відбиває перерозподіл виробленого у країні ВВП.

Певна частина податкових доходів відображає міжнародний перерозподіл доходів та формується за рахунок зовнішніх джерел (мита, що сплачується нерезидентами при ввезенні, вивезенні чи транзиті товарів через митний кордон; податки, які сплачені за рахунок доходів, отриманих за кордоном, тощо).

Використання державою позикового методу формування бюджету має специфічний характер. Адже, якщо у суб'єктів підприємництва фінансова діяльність ґрунтується на кругообігу ресурсів (у тому числі позикових, які після їх використання в одному чи кількох оборотах можуть бути повернені власнику), то держава здійснює фінансування з бюджету, як правило, на безповоротній основі. Тобто залучення позик вимагає і здійснення видатків на обслуговування державного боргу, котрий, крім суми заборгованості, включає виплату процентних чи дисконтних доходів. Це означає, що для фінансової діяльності держави запозичення доцільні у тому разі, коли вони забезпечуються

належною фінансовою результативністю, передусім зростанням ВВП. Якщо це не забезпечується, то і внутрішні, і зовнішні позики — це лише тимчасові доходи. Водночас з позицій бюджету поточного року — це надходження, що забезпечують фінансування його видатків. За визначеною в усьому світі методологією державні позики належать не до доходів бюджету, а до джерел його фінансування, тобто покриття дефіциту.

Якщо позикові доходи держави є тимчасовими, то емісійний дохід, що являє собою різницю між номінальною вартістю випущених в обіг грошей і витратами на їх друкування (досить значними, але практично не відчутними порівняно з номінальною вартістю), є, по суті, фіктивним. Він не відображає ні вартості створеного ВВП, ні реалізованого національного багатства. З позицій поточного бюджетного року емісійний дохід, як і державні позики, забезпечує фінансування передбачених видатків. Однак, враховуючи його специфіку, він теж належить не до доходів бюджету, а до джерел його фінансування.

Основою формування доходів бюджету держави є податковий метод, а головним джерелом — ВВП. За різними оцінками, частка податків у доходах бюджету має становити 90—95%. Це пояснюється, по-перше, їх характером — обов'язковість, безповоротність, нееквівалентність, регулярність платежів. Саме вони найбільше відповідають схемі фінансової діяльності держави і ставлять її на стабільну основу. По-друге, інші методи формування бюджету мають суттєві обмеження. Так, емісійний дохід взагалі є небажаним і використовується у крайньому разі. Позикові доходи обмежені реальними джерелами їх погашення. При цьому взагалі вважається, що бюджетний дефіцит не повинен перевищувати 2—3% від ВВП (ВВП), що відносно обсягу бюджету (при середньому рівні бюджетної централізації ВВП 40—45%) становить 5—7%. Доходи від підприємницької діяльності держави в умовах ринкової економіки досить обмежені, оскільки державний сектор функціонує, як правило, у непривабливих, тобто малоприбуткових чи взагалі збиткових сферах і секторах економіки. А доходи від державних послуг, державного майна й угідь у переважній більшості країн вкрай обмежені та нестабільні.

Оскільки бюджет є системою всеохоплюючих перерозподільних відносин, то його формування і стан мають особливе значення для держави, кожної юридичної і фізичної особи та суспільства загалом. Формування бюджету передбачає вирішення триєдиного завдання. По-перше, визначення реальних обсягів доходів. По-друге, оптимізацію структури видатків на основі критерію забезпечення максимального рівня зростання ВВП при задоволенні мінімуму соціальних потреб. По-третє, збалансування бюджету. Проблеми збалансування полягають у тому, що, як правило, потреби будь-якого суб'єкта, у тому числі й держави, перевищують можливості.

Збалансування бюджету можливе за рахунок:

- а) збільшення доходів — введення нових податків, підвищення ставок чи розширення об'єкта оподаткування з діючих податків, розширення використання неподаткових доходів;
- б) скорочення видатків — пропорційного чи селективного;
- в) на основі прийняття бюджетного дефіциту з установленням джерел його покриття (державні позики або грошова емісія).

За наявності значних фінансових проблем усі ці способи збалансування бюджету можуть використовуватися у комплексі.

4. Сутність, характеристика, склад державних видатків.

Виконання будь-яких функцій держави потребує прямих витрат фінансових ресурсів. Тому витрати держави — це одна з важливих сторін фінансової діяльності держави, яка безпосередньо пов'язана з її діяльністю по мобілізації коштів у державний та місцеві бюджети і державні цільові фонди.

Державні витрати — це складова частина фінансових відносин, яка полягає у безперервному цільовому використанні державних грошових ресурсів, що накопичуються у:

- державному бюджеті та місцевих бюджетах;
- державних і місцевих бюджетних та позабюджетних фондах;
- власних фондах державних і комунальних підприємств, установ та організацій з метою виконання загальнодержавних функцій, фінансування державної та комунальної соціальної і культурної сфер, державних цільових програм, а також фінансування розширення виробництва

окремих державних та комунальних підприємств, установ, організацій у відповідності з чинним законодавством держави.

Сукупність всіх видів видатків держави складає систему державних видатків. В цю систему входять:

- видатки держави, що здійснюються з державного бюджету;
- видатки держави, що здійснюються з місцевих бюджетів усіх рівнів;
- видатки держави, що здійснюються з бюджетних та позабюджетних централізованих державних та місцевих фондів;
- видатки державних та комунальних підприємств, організацій та установ.

У фінансовому праві державні видатки виділені в окремий інститут державних видатків, який утворюється фінансово-правовими нормами, що регулюють суспільні відносини щодо витрачання державних та комунальних грошових ресурсів.

Державні видатки визначаються функціями та економічним станом держави. В період переходу до ринкової економіки суттєво змінюється структура державних видатків — їх склад та обсяги. Це пов'язано, в першу чергу, з появою комунальної форми власності, подальшим збільшенням сектора економіки, що базується на недержавній формі власності, проведенням реформи цінової політики держави, а також з поступовим скороченням дотаційного фінансування цілих галузей народного господарства та збільшенням використання методів цільового фінансування державних програм.

Загальні начала правового регулювання видатків бюджетів встановлені в розділі 3 Закону «Про бюджетну систему України». Кошти Державного бюджету України витрачаються лише на цілі і в межах, затверджених Законом про Державний бюджет України. Відповідно кошти республіканського бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів витрачаються лише на цілі і в межах, затверджених Верховною Радою Автономної Республіки Крим, місцевими радами. До Державного бюджету України не включаються видатки, які не передбачені законами України. Зміст цієї статті вказує на юридичне значення законів і рішень про бюджет, а також про значення принципу законності в сфері видатків бюджетів. Розподіл видатків між бюджетами здійснюється відповідно до Закону України «Про бюджетну систему України». Закон категорично забороняє використання бюджетних коштів для фінансування позабюджетних фондів, які можуть бути утворені за рахунок надходжень від необов'язкових платежів, добровільних внесків фізичних і юридичних осіб, інших небюджетних джерел.

Видатки бюджетів усіх ланок групуються за предметною ознакою відповідно до бюджетної класифікації України. Але визначається функціональний поділ видатків всіх бюджетів на поточні видатки і видатки розвитку.

Поточні видатки — це витрати бюджетів на фінансування мережі підприємств, установ, організацій і органів, які діють на початок бюджетного року, а також на фінансування заходів щодо соціального захисту населення та інших заходів, що не належать до видатків розвитку. В складі поточних видатків окремо виділяються видатки бюджету, зумовлені зростанням мережі вказаних вище об'єктів з зазначенням всіх факторів, які вплинули на обсяг видатків.

До складу видатків розвитку належать витрати бюджетів на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності, зокрема фінансування капітальних вкладень виробничого і невиробничого призначення, фінансування структурної перебудови господарства України, субвенції та інші видатки, пов'язані з розширеним відтворенням.

Склад і структура видатків державного і місцевих бюджетів визначаються багатьма факторами, зокрема їх предметною спрямованістю (в загальному вигляді вона відображена в бюджетній класифікації), економічним змістом та ін. Але в будь-якому випадку державі при розподілі видатків доводиться вирішувати питання про пріоритетність об'єктів фінансування. Оскільки Україні, як і будь-якій іншій державі світу, недостатньо грошових коштів для фінансування всіх потреб, то процес планування видатків зводиться до проблеми вибору між конкуруючими потребами. В цьому, крім суто юридичних факторів, велике значення мають економічні, які впливають з конкретних умов певного періоду.

При розподілі видатків між окремими ланками бюджетної системи України загальними, принциповими положеннями є значимість, підвідомчість, підпорядкованість тих чи інших об'єктів фінансування, їх територіальне розміщення та інші. Закон України «Про бюджетну систему України»

встановлен перелік видатків основних ланок бюджетної системи України. Цей перелік разом з бюджетною класифікацією є основою структури видатків щорічного Державного бюджету України.

У складі Державного бюджету України передбачається резервний фонд Кабінету Міністрів України у розмірі до двох відсотків від обсягу видатків Державного бюджету. Він може використовуватись для фінансування невідкладних витрат у народному господарстві, соціально-культурних та інших заходів, що не могли бути передбачені під час затвердження Державного бюджету.

У Державному бюджеті України понад передбачені видатки утворюється оборотна касова готівка в розмірі до двох відсотків загального обсягу видатків бюджету. Вона може бути використана протягом року на покриття тимчасових касових розривів і повинна бути відновлена в тому ж році до розмірів, установлених під час затвердження державного бюджету України.

Перелік конкретних видатків кожного з місцевих бюджетів встановлюється відповідною Радою. Сільські, селищні, міські, районні в містах (якщо вони будуть створені) Ради і їх виконавчі органи самостійно розпоряджаються коштами відповідних місцевих бюджетів, визначають напрями їх використання.

Як у всіх бюджетах, у видатковій частині місцевих бюджетів окремо передбачаються видатки поточного бюджету і видатки бюджету розвитку. Особливістю є те, що кошти бюджету розвитку можуть спрямовуватися на реалізацію програм соціально-економічного розвитку відповідної території, пов'язаних із здійсненням інвестиційної та інноваційної діяльності.

Крім цього, законодавством передбачено поділ видатків місцевих бюджетів на дві частини:

а) видатки, пов'язані з виконанням власних повноважень місцевого самоврядування;

б) видатки, пов'язані з виконанням делегованих законом повноважень органів виконавчої влади.

В республіканському бюджеті Автономної Республіки Крим, обласних, міських (міст Києва і Севастополя та міст обласного підпорядкування) і районних бюджетах утворюються резервні фонди у розмірі до одного відсотка від обсягу видатків кожного з відповідних бюджетів для фінансування невідкладних заходів, які не могли бути передбачені під час затвердження цих бюджетів.

У республіканському бюджеті Автономної Республіки Крим і всіх місцевих бюджетах утворюється оборотна касова готівка, яка може бути використана протягом року на покриття тимчасових касових розривів і повинна бути відновлена у тому ж році до розмірів, встановлених під час затвердження відповідного бюджету.

5. Бюджетний дефіцит

Якщо наявні доходи в бюджеті недостатні для фінансування всіх необхідних потреб, то має місце **бюджетний дефіцит**, тобто це перевищення видатків з бюджету над його доходами. Негативною рисою бюджетів України, як і більшості країн СНД, є хронічна дефіцитність.

Причинами бюджетного дефіциту можуть бути:

1) значні інвестиції в розвиток економіки. Такий бюджетний дефіцит є наслідком не кризових явищ, а певної політики уряду, який проводить значні структурні зрушення в народному господарстві;

2) негативні, руйнівні наслідки непередбачених подій, таких як війна, катастрофа, стихійні лиха;

3) криза в економіці, яка знаходить відображення в тому числі і в бюджетному дефіциті. Такий бюджетний дефіцит важче всього подолати, для цього повинні бути вжиті заходи по фінансовому оздоровленню економіки, лише при цій умові можна розраховувати на збалансування бюджету.

Бюджетний дефіцит в Україні був "успадкований" від колишнього СРСР і причини цього негативного явища треба шукати ще на початку 60-х років. Саме починаючи з цього часу в економіці СРСР почали нагромаджуватися певні несприятливі тенденції, які з часом і стали однією з причин його розпаду. Це:

— сповільнення темпів економічного розвитку, і особливо інтенсивних показників;

— недостатня ефективність економічних заходів і реформ (1964, 1965, 1979, 1985 років);

— збільшення внутрішнього державного боргу;

— зменшення надходжень валюти від зовнішньоекономічної торгівлі через погіршення кон'юнктури на ринку нафти;

- значні незавершені капітальні вкладення в народне господарство;
- заміщення фінансових ресурсів кредитними ресурсами, грошова емісія;
- руйнівні наслідки антиалкогольної компанії тощо.

Одним з найважливіших напрямків сучасної фінансової політики уряду України є подолання бюджетного дефіциту. При розробці заходів по вирішенню цієї складної проблеми слід враховувати, що сам бюджетний дефіцит як такий не є злом. В борг жили і живуть наймогутніші країни Заходу з ринковою економікою. Головне — це розмір бюджетного дефіциту, який співставляється із величиною створеного валового національного продукту. Досвід західних країн доводить, що допустимим розміром дефіциту бюджету є 2 — 3 % ВВП, в таких межах він не тільки не дає негативних наслідків, а навіть сприяє розвитку економіки, пожвавленню ділової активності. Така практика має назву "дефіцитного фінансування".

Шляхи подолання бюджетного дефіциту:

- оздоровлення економіки країни; ;
- перебудова податкової системи в напрямку **зменшення** податкового тягаря і стимулювання ділової активності;
- скорочення бюджетних дотацій;
- зменшення фінансування державних інвестицій;
- запровадження обов'язкового медичного страхування;
- економне і цільове витрачання бюджетних коштів;
- посилення контрольної роботи за своєчасною і повною сплатою податків;
- скорочення видатків на управління і оборону;
- використання неемісійних джерел покриття бюджетного дефіциту та ін.

В сучасних умовах дефіцит державного бюджету України законодавчо обмежується, а джерелами його покриття є внутрішні та зовнішні позики, кредити Національного Банку України.

ТЕМА 6. ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ.

1. Суть і значення державного кредиту.

Державний кредит є невід'ємною складовою економічної і фінансової системи держави. У теорії і на практиці його прийнято поділяти на внутрішній і міжнародний державний кредит, кожен з яких у свою чергу має свої особливості і форми вияву.

При внутрішньому державному кредиті держава зазвичай виступає позичальником грошових коштів, а її кредиторами є банківські установи, підприємства, страхові компанії, населення та ін. Внутрішній державний кредит може виступати у таких формах: державні позики, використання частини вкладів населення в ощадних установах, грошово-речові лотереї, використання коштів державного позикового фонду.

У випадку міжнародного державного кредиту однією зі сторін кредитної угоди виступає держава, яка причому може виступати і як боржник, і як кредитор, а може бути боржником і кредитором одночасно.

Найбільш типовими формами такого кредиту є зовнішні державні позики, забезпечені випуском цінних паперів, позики, що надаються на підставі угод на двосторонній та багатосторонній основі, державна гарантія.

Основною формою державного кредиту є державні позики, які прийнято класифікувати за певними ознаками (табл. 1).

Таблиця 1. Ознаки класифікації та види державних позик

Ознака класифікації	Вид позики
За правовим оформленням	На підставі угод (безоблігаційні); забезпечені випуском цінних паперів
За місцем розміщення	Внутрішні; зовнішні
Залежно від статусу позичальника (емітента)	Державні; місцеві
Залежно від термінів погашення	Короткострокові (поточні, як правило, до 1 року); середньострокові (від 1 до 5 років); довгострокові позики (понад 5 років)
За видами дохідності	Відсоткові позики; безвідсоткові (дисконтні) позики; виграшні позики
За характером обігу цінних паперів	Ринкові; неринкові
За формою випуску	Готівкові; безготівкові
За способом погашення	Ординарні; серійні; з достроковим погашенням
За видами забезпеченості	Заставні; беззаставні

За правовим оформленням розрізняють:

— державні позики, що надаються на підставі угод (безоблігаційні). Як правило, угодами оформляються кредити від урядів інших країн (міжурядові позики на двосторонній основі), а також кредити від міжнародних організацій (зовнішні позики на багатосторонній основі);

— державні позики, забезпечені випуском цінних паперів, за допомогою яких мобілізуються кошти на фінансовому ринку.

За місцем розміщення позики поділяються на:

— внутрішні (облігації, казначейські зобов'язання), що розміщуються в певній країні на внутрішньому фінансовому ринку і зазвичай у національній валюті. У процесі розміщення внутрішніх державних позик можуть брати активну участь і нерезиденти. У такому випадку допуск нерезидентів до ринку державних цінних паперів розширює фінансові можливості останнього;

— зовнішні (облігації, фідучіарні позики), які розміщуються на міжнародному фінансовому ринку переважно в іноземній валюті чи безоблігаційні позики, що надаються на підставі угод і надходять ззовні від урядів інших країн, міжнародних організацій та нерезидентів.

Залежно від статусу позичальника (точніше емітента) позики поділяються на:

— державні, що випускаються центральними органами управління (в Україні Міністерством фінансів за рішенням Кабінету Міністрів України). Кошти, акумульовані від їх розміщення, спрямовуються у державний бюджет;

- місцеві, що випускаються місцевими органами управління, а кошти від них спрямовуються у відповідні місцеві бюджети. У розвинутих країнах ринок муніципальних цінних паперів є одним із динамічних і значних за обсягом елементів національного фондового ринку, а місцеві позики є важливою складовою фінансів місцевого самоврядування. Місцеві позики дають змогу мобілізувати тимчасово вільні грошові кошти для потреб розвитку конкретних регіонів і є однією з форм залучення інвестицій. Разом з тим, вони мають дивовижну властивість задовольняти фінансові інтереси усіх учасників: емітенти отримують позикові кошти для втілення своїх програм і проектів, у результаті чого у них немає потреби збільшувати місцеві податки для фінансування локальних суспільних потреб; інвестори не мають збитків, бо стають власниками цінних паперів, які приносять хоч і невеликий, але стабільний дохід; населення регіону одержує важливі для нього об'єкти у сферах виробництва, торгівлі й обслуговування, не відчуваючи підвищення податкового тягара.

В Україні місцеві позики ще не набули поширення, однак у перспективі можуть стати важливим фінансовим інструментом економічного розвитку.

Залежно від строків погашення державою своїх боргових зобов'язань розрізняють: короткострокові (поточні, як правило, до одного року), середньострокові (від одного до п'яти років) і довгострокові позики (понад п'ять років).

За видами дохідності державні позики поділяються на:

— відсоткові, кола виплата доходу за державними позиками здійснюється у вигляді позикового відсотка. При цьому власники державних цінних паперів можуть отримувати дохід як за фіксованою на весь період позики ставкою, так і плаваючою, яка регулярно переглядається і може змінюватися відповідно до певних чинників. Наприклад, основою визначення відсоткових ставок за єврооблігаціями чи фідуціарними позиками є плаваючі відсоткові ставки, які розраховуються на базі облікової ставки — LIBOR (London Inter Bank Official Rate, або лондонська ставка пропозиції за міжбанківськими депозитами), SIBOR (сінгапурська ставка пропозиції за міжбанківськими депозитами), "праймрейт" — американська. До цих ставок додається спред, що залежить від кредитного рейтингу держави-позичальниці і становить 0,50—2,60%;

— безвідсоткові (дисконтні), які характерні тим, що державні цінні папери реалізуються зі знижкою, а погашаються за номінальною вартістю. Відсотки за такою облігацією не нараховують, а дохід (інтерес) кредитора виникає внаслідок її погашення за ціною, вищою від ціни придбання;

— виграшні, які реалізуються без встановлення фіксованих відсотків, а виплата доходу здійснюється на підставі проведення тиражів виграшів. Власники отримують дохід за умови включення номера їхньої облігації у виграшний тираж погашення, причому дохід отримують лише ті кредитори, чії облігації виграли.

За характером обігу цінних паперів державні позики поділяють на:

— ринкові, які вільно купуються і продаються на ринку цінних паперів;

— неринкові, які мають обмеження щодо купівлі і продажу, або не допускають виходу цінних паперів на ринок, тобто їх власники не можуть їх перепродати.

За формою випуску державних позик розрізняють готівкові (супроводжуються емісією державних цінних паперів) і безготівкові позики (шляхом записів на відповідних рахунках в електронному депозитарії).

За способом погашення позики поділяються на: ординарні (погашення може проходити одночасно для всіх випущених позик); серійні (погашення здійснюється деякими частинами через певні проміжки часу); з достроковим погашенням (до дострокового погашення державних позик держава може вдатися лише за наявності коштів).

Залежно від забезпеченості державні позики поділяються на: заставні (забезпечуються державним майном чи конкретними доходами) і беззаставні (не мають конкретного матеріального забезпечення, а їх надійність визначається авторитетом держави).

У практиці країн з ринковою економікою оформлення внутрішніх державних позик здійснюється двома видами цінних паперів — облігаціями і казначейськими зобов'язаннями. Ці боргові цінні папери, символізують боргове зобов'язання держави, з одного боку а з іншого — засвідчують внесення їхніми власниками коштів до бюджету, гарантують повернення основної суми

боргу після визначеного строку, а також дають право власникам на отримання доходу. Разом з тим, є певні ідентифікаційні ознаки, що відрізняють їх (рис. 1).

Рис. 1. Ідентифікаційні ознаки облігацій і казначейських зобов'язань

В Україні дефіцит державного бюджету найчастіше покривається за рахунок випуску облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП). Активне використання ОВДП як форми державного кредиту розпочалося в Україні у 1995 р. Цінні папери уряду України почали випускатись відповідно до Постанови Кабінету Міністрів від 23 серпня 1994 р. № 586.10 березня 1995 р. вперше в історії України відбулись торги з розміщення державних облігацій внутрішньої позики. Перша емісія ОВДП 1995 р. була здійснена безготівковим шляхом — через записи на рахунках інвесторів; розміщення облігацій проводилося на строк 3—6 місяців (хоча за світовими стандартами державними облігаціями вважаються цінні папери зі строком обігу понад 5 років); номінальна вартість однієї облігації становила 100 млн крб, а відсоткова ставка дохідності — 140 % річних. Такі якісні характеристики ОВДП були зумовлені нестабільною фінансовою кон'юнктурою в умовах становлення ринку цінних паперів, високою ставкою рефінансування НБУ (60 % річних), недовірою населення до держави.

Одним із перспективних джерел залучення позикового капіталу державою є вихід на світові фінансові ринки. Акумулявати кошти із зовнішніх джерел можна шляхом розміщення єврооблігацій, залучення фідучіарних позик, емісії облігацій державної зовнішньої позики. Євро-облігації — це боргові зобов'язання, що є одним із видів цінних паперів, котрі випускаються позичальниками з метою отримання довгострокових кредитів на євrorинку. Євро-облігації мають всі ознаки облігацій, а також деякі особливості:

- розміщуються одночасно на ринках кількох країн, а не однієї;
- валюта єврооблігації, зазвичай, як для кредитора, так і для боржника є іноземною (за винятком банків США);
- переважно єврооблігації розміщуються емісійним синдикатом, що створюється банками кількох країн, котрий виступає гарантом з позики.

Фідучіарні позики — позики, що випускаються одними суб'єктами (переважно іноземними комерційними банками), а відповідальність за них несе інший суб'єкт (Україна в особі Міністерства фінансів).

Дебютний вихід України на міжнародний фінансовий ринок відбувся у 1997 р. в умовах значного дефіциту державного бюджету. У зв'язку з вкрай низьким кредитним рейтингом Україна

зіткнулася з проблемою кризи довіри з боку кредиторів, яка виявилася в емісії українських єврооблігацій та фідучіарних позик, строковість та дохідність яких засвідчили високий рівень ризикованості операцій із ними.

Першу фідучіарну позику на суму 450 млн дол. США Україна залучила 11 серпня 1997 р. на підставі розпорядження Президента України (від 24 липня 1997 р. № 267/97-РП). Ця короткострокова позика (на 12 місяців) була розміщена через банк (фідучіарій) "Bankers Trust Luxembourg S.A." та японську компанію "Nomura International" під 12 % річних, і за мінусом комісійних відсотків Україна отримала близько 397 млн дол. США на фінансування поточних витрат Державного бюджету України на 1997 р. У жовтні 1997 р. уряд отримав комерційну позику від "Chase Manhattan Bank" на загальну суму 109 млн дол. США (комісійна винагорода банку — 0,76 % суми). Строк погашення — 1 рік. Ще більш наочним прикладом може бути емісія єврооблігацій. 25 лютого 1998 р. підписано угоду про позику, згідно з якою лід-менеджерами виступали Merrill Lynch і Commerzbank. Облігації були номіновані у німецьких марках на суму 750 млн німецьких марок зі строком погашення через три роки (тобто 26 лютого 2001 р.). Ставка дохідності позики становила 16,2 % (плюс 1,75 % — комісійна винагорода). Ця ставка виявилася рекордною за фінансовими інструментами, номінованими в німецьких марках, за всю повоєнну історію розвитку світового фінансового ринку (Росія, наприклад, дебютувала на ринку єврооблігацій із позикою 5 млрд дол. США і ставкою дохідності на рівні 9%).

Наведена класифікація і, зокрема, визначені в ній критерії ознак, форми і методи випуску та реалізації державних позик, застосовуються у практиці більшості країн і разом з тим дають змогу максимально врахувати різностронні інтереси юридичних і фізичних осіб та держави. Однак кожна держава залежно від соціально-політичних, економічних та інших обставин обирає найдоцільніший і прийнятний для неї спосіб реалізації специфічного виду фінансових відносин — державного кредиту.

ТЕМА 7. ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ ТА НЕПРИБУТКОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

1. Фінансові відносини підприємницьких структур.

Фінанси підприємств – це економічні, грошові відносини, які виникають в результаті руху фінансових ресурсів. На основі фінансових ресурсів на підприємствах функціонують різні грошові фонди.

Фінансові відносини підприємств складаються з чотирьох груп, зокрема:

- 1) з іншими підприємствами і організаціями;
- 2) всередині підприємства;
- 3) всередині об'єднань, фінансово-промислових груп, холдингів;
- 4) з фінансово-кредитною системою – бюджетами і позабюджетними фондами, банками, страхувальниками, біржами, тощо.

Головною основою діяльності підприємств є формування і використання різних фондів. Через них забезпечується господарська діяльність, розширене відтворення, економічне стимулювання. До них відносяться наступні фонди:

- 1) статутний фонд, або статутний капітал;
- 2) Резервний капітал – це грошовий фонд підприємства, який утворюється переважно за рахунок прибутку. Призначений для покриття збитків.
- 3) Фонд накопичення – це кошти, які відраховуються з чистого прибутку підприємств спрямовується на розвиток виробництва;
- 4) Інвестиційний фонд, який акумулює кошти для розвитку виробництва за рахунок прибутку та амортизації;
- 5) Фонд споживання створюється за рахунок відрахувань з чистого прибутку і спрямовується на виплату дивідендів, матеріальних заохочень, матеріальної допомоги, на оплату додаткових відпусток, харчування, проїзду в транспорті та на інші цілі.
- 6) Валютний фонд формується на підприємствах, які отримують валютну виручку від експортних операцій, або купують валюту для здійснення імпорتنих операцій.
- 7) Фонд для виплати заробітної плати (формується періодично).
- 8) Фонд для платежів у бюджет (створюється періодично).
- 9) Інші фонди грошових коштів.

2. Фінансовий механізм управління підприємством.

Фінансовий механізм підприємства – це система управління фінансами підприємств, яка призначена для організації взаємодії фінансових відносин і фондів грошових коштів з метою ефективного їх впливу на кінцеві результати виробництва.

Фінансовий механізм призначений для управління фінансами підприємства. Організація взаємодії фінансових відносин досягається шляхом використання фінансових категорій (прибутки, податок, оборотні засоби, амортизація) і нормативи (рентабельність, платежі до бюджету, оборотні кошти), різного роду стимулів, санкцій та інших фінансових важелів.

До функцій фінансів підприємства відносяться забезпечення підприємства грошовими коштами, розподільча і контрольна функція.

Фінансова діяльність на підприємствах здійснюється фінансовим відділом, який є самостійним структурним підрозділом. Співробітники фінансового відділу виконують такі види робіт: фінансове, кредитне і касове планування, оперативне управління, виписка платіжних документів адресу покупців контроль за їх оплатою, оплата рахунків постачальників, отримання і погашення кредитів, тощо.

В задачі фінансових служб входить:

- створення фінансових ресурсів для виробничого і соціального розвитку, забезпечення росту прибутку, підвищення рентабельності;
- виконання фінансових зобов'язань перед бюджетом, банками, постачальниками, виплата заробітної плати, других зобов'язань;
- розробка і реалізації фінансового, кредитного і касового планів.

В функціонування фінансів на підприємстві мають місце проблеми, пов'язані з кризовим станом економіки та іншими проблемами об'єктивного та суб'єктивного характеру.

Для подолання зазначених проблем необхідно розвивати наступні напрямки роботи фінансових служб:

- системний і постійний фінансовий аналіз діяльності підприємства;
- організація оборотний коштів;
- оптимізація затрат підприємства;
- оптимізація розподілу прибутку;
- оптимізація структури майна і джерел їх утворення;
- розробка і реалізації стратегії фінансової політики підприємства.

3. Фінанси некомерційних установ та організацій.

Некомерційні організації і установи функціонують принципово на інших засадах, ніж комерційні. Головним чином вони належать до невиробничої сфери. Особливістю діяльності вказаних організацій є те, що вони не виробляють матеріальний продукт.

Установи, що отримуються за рахунок коштів бюджетів називаються бюджетними.

Установи, що працюють у невиробничій сфері можна поділити на 3 групи – на бюджетному фінансуванні, на засадах госпрозрахунку, на засадах негоспрозрахункової окупності затрат.

Фінансовий план бюджетної організацій складається у вигляді єдиного кошторису доходів і видатків. Він складається із трьох розділів – бюджетні асигнування, інші кошти, видатки за рахунок перевищення доходів над видатками. Спеціальних та інших позабюджетних коштів.

4. Фінанси громадських організацій та добродійних фондів.

Добровільні громадські формування об'єднують громадян на основі єдності інтересів, уподобань, захисту своїх прав та свобод. Вони поділяються на дві групи:

- 1) політичні партії;
- 2) громадські організації.

ГО та ПП володіють майном і коштами, необхідними для здійснення їх статутної діяльності. Майно і кошти можуть бути надані засновниками, учасниками, державою, тощо. Об'єднання громадян мають право здійснювати необхідну господарську та комерційну діяльність. Доходи формуються переважно за рахунок вступних та членських внесків, добровільних пожертвувань, тощо.

ГО та ПП є некомерційні організації, тому вони не сплачують податок на прибуток.

Різновидами ГО є добродійні фонди та професійні спілки.

ТЕМА 9. ФІНАНСОВИЙ РИНОК

1. Сутність фінансового ринку та його структурні складові.

Фінансовий ринок - це механізм перерозподілу капіталу між кредиторами і позичальниками за допомогою посередників на основі попиту та пропозиції на капітал. На практиці представляє сукупність кредитно-фінансових інститутів, що спрямовують потік коштів від власників до позичальників і назад. Головна функція фінансового ринку полягає в трансформації бездіяльних коштів у позичковий капітал .

Фінансовий ринок поділяється на грошовий ринок і ринок капіталів. Під **грошовим ринком** розуміється ринок короткострокових кредитних операцій (до одного року). У свою чергу грошовий ринок поділяється на звичайний, обліковий , міжбанківський і валютний ринки.

До *облікового ринку* відносять той , на якому основними інструментами є казначейські і комерційні векселі, інші види цінних паперів, головна характеристика яких - висока ліквідність і мобільність .

Міжбанківський ринок - частина ринку позичкових капіталів, де тимчасово вільні грошові ресурси кредитних установ залучаються і розміщуються банками між собою, переважно міжбанківських депозитів на коротких термінах .

Валютні ринки обслуговують міжнародний платіжний оборот, зв'язаний з оплатою грошових зобов'язань юридичних і фізичних осіб різних країн. Специфіка міжнародних розрахунків полягає у відсутності загальноприйнятого для всіх країн платіжного засобу. Тому необхідною умовою розрахунків по зовнішній торгівлі, послугам, інвестиціям, міждержавним платежам є обмін валюти на іншу у формі покупки чи продажу іноземної валюти платником чи одержувачем. Валютні ринки - офіційні центри, де відбувається купівля-продаж валют на основі попиту та пропозиції.

Ринок капіталів охоплює середньо- і довгострокові кредити, а також акції й облигації. Він поділяється на ринок цінних паперів і ринок середньо- і довгострокових банківських кредитів. Ринок капіталів служить найважливішим джерелом довгострокових інвестиційних ресурсів для урядів, корпорацій і банків. Якщо грошовий ринок надає високо ліквідні засоби в основному для задоволення короткострокових потреб, то ринок капіталів забезпечує довгострокові потреби у фінансових ресурсах.

Фінансовий ринок можна розглядати і як сукупність первинного і вторинного ринків, а також національний і міжнародний.

Первинний ринок виникає в момент емісії цінних паперів, на ньому мобілізуються фінансові ресурси. На *вторинному ринку* ці ресурси перерозподіляються, і навіть не один раз. У свою чергу, вторинний ринок поділяється на біржовий і небіржовий. На останньому відбувається купівля-продаж цінних паперів, що не котируються на біржі.

Взаємини держави і фінансового ринку різнопланові. Держава може виступати кредитором і позичальником, встановлювати загальні правила функціонування ринку і здійснювати контроль за ним, проводити офіційну грошово-кредитну політику. Держава може також заохочувати і захищати розвиток фінансового ринку, від якого залежить стійкість національної економіки. У першу чергу така політика проводиться через додання ринку організаційної завершеності, стандартизацію операцій і твердий контроль. В окремих європейських країнах держава бере участь у створенні і підтримці ринків окремих фінансових активів, приймає “захисні” закони, які обмежують іноземне проникнення і зайву конкуренцію.

Розвиток фінансового ринку значною мірою відображає гнучкість фінансової системи та швидкість, з якою вона може пристосовуватися до змін в економічному та політичному житті країни, а також до різноманітних процесів, які відбуваються за її межами. Розвинуті фінансові ринки стимулюють і посилюють фінансові потоки в економіці та зменшують суспільні витрати, в тому числі й кожного учасника ринку.

Досконалий фінансовий ринок — це ринок, який може точно й своєчасно відобразити попит і пропозицію фінансових ресурсів і з найменшими затратами звести за допомогою посередників одне з одним постачальників і споживачів грошей або капіталу.

Фінансовий ринок це також певний фінансовий барометр економіки. Він ефективно працює при низьких темпах інфляції в державі, успішному розвитку економіки, стабільній законодавчій базі, сприятливому політичному кліматі та певному балансі інтересів у суспільстві. Ці умови не

завжди можливі навіть у економічно відносно розвинутих державах, тому фінансові ринки дуже часто потрясають кризи, що спричиняє ще радикальніший та економічно не завжди виправданий перерозподіл фінансових ресурсів як всередині країни, так і в міждержавних масштабах.

Мають свої особливості й вади процеси формування та функціонування фінансового ринку в країнах із перехідною економікою. Характерним для них є те, що у цих країнах невисокий рівень виробництва, невелика частка ВВП у розрахунку на душу населення, слабкий приватний сектор, недостатньо розвинута економічна інфраструктура, приховане безробіття, високий дефіцит державного бюджету, значні темпи інфляції, нестабільна валюта, величезні обсяги "тіньової" економіки, політична нестабільність. Усе це неминуче призводить до того, що при переході до ринку економіка країни неспроможна залучити коштів іноземних інвесторів, перетворити велику частку внутрішніх заощаджень в інвестиції і спрямувати капіталовкладення у перспективні галузі. Результатом цього є те, що фінансовий ринок в перехідний період слабкий та неефективний. Крім того, у багатьох країнах із перехідною економікою фінансові ринки, і насамперед така їхня складова, як ринки цінних паперів, були побудовані на масовій приватизації і швидкому зростанні приватного сектора, створенні великої кількості нових компаній, які одержували фінансування за допомогою надання державних гарантій.

Що стосується України, то, крім сказаного вище, слід додати, що вона має неефективну систему захисту заощаджень громадян, обмежений доступ власників капіталів до інформації про певні підприємства, які реалізують цінні папери, недостатній рівень професійних знань учасників фінансового ринку. Все це, а також слабе державне регулювання фінансового ринку, зробили привабливими лише обслуговування держави та короткострокових інвестицій спекулятивного змісту. Саме це й визначило невеликий вплив фінансового ринку на ефективний розподіл грошей і капіталу в умовах ринкової трансформації.

Побудова реального й ефективного фінансового ринку потребує закладення в його основу певних принципів. До них належать: вільний доступ до ринкової інформації і ринкових інструментів для всіх учасників фінансового ринку; прозорість ринку й реальний захист інвесторів; ліквідність фінансових інструментів ринку; конкурентність та ефективність; відповідність міжнародним стандартам.

Більш детальну характеристику фінансового ринку доцільно здійснювати за ознакою організації торгівлі, оскільки кредитний ринок і ринок цінних паперів за своєю структурою більш однорідні, ніж ринки грошей та капіталів.

Грошові потоки, що відображають функціонування фінансового ринку, характеризуються досить складними схемами руху фінансових ресурсів. На кредитному ринку центром концентрації і координації руху грошових потоків є комерційний банк. На ринку цінних паперів центром торгівлі ними і відповідно ключовим суб'єктом цього ринку є фондова біржа.

Грошові потоки комерційного банку як основного суб'єкта управління позичковим фондом, включають три групи фінансових відносин: формування і використання позичкового фонду, здійснення розрахунків, взаємовідносини з ринком цінних паперів.

Взаємовідносини у сфері ринку грошей і, відповідно, грошові потоки мають двосторонній характер. Вхідні потоки банків відображають процес формування позичкового фонду, погашення заборгованості з виданих кредитів і сплату процентів за користування ними. Вихідні потоки охоплюють видачу позичок, повернення залучених банком коштів і сплату процентів за їх використання. Грошові потоки комерційних банків, що відображають розрахунково-касове обслуговування клієнтів, являють собою переміщення грошових коштів між окремими суб'єктами і не належать до потоків кредитного ринку. Крім взаємовідносин з клієнтами, у комерційного банку виділяються внутрішні грошові потоки фінансового ринку. Це залучення ресурсів на ринку цінних паперів та інвестування коштів у цінні папери інших емітентів, а також взаємовідносини на міжбанківському ринку.

Таким чином, комерційний банк виступає в ролі фінансового посередника. Однак це зовсім не означає, що він виконує пасивні функції перерозподілу ресурсів на умовах поворотності. Як фінансова інституція він являє собою комерційну структуру, метою діяльності якої є отримання прибутку. Звідси основні завдання його діяльності — збереження та примноження свого кредитного потенціалу та забезпечення ефективного його використання.

Ключовими суб'єктами ринку цінних паперів є емітенти, які випускають цінні папери, та інвестори, що їх купують. Грошові потоки щодо залучення ресурсів спрямовані в бік емітента. Вони можуть бути прямими — від інвестора до емітента — і опосередкованими — через фондову біржу та інших фінансових посередників — інституційних інвесторів, які можуть мати прямі взаємовідносини з емітентом, а можуть працювати і через фондову біржу.

Фондова біржа, будучи центром торгівлі цінними паперами, координує рух грошових потоків на цьому ринку. Разом з тим ефективність використання фінансових ресурсів забезпечується не через систему комерційного розрахунку (на відміну від банків, біржа не має ні власних ресурсів, ні ресурсів, якими вона може розпоряджатись), а через індикативну функцію — котирування акцій та інших цінних паперів на ринку.

Насамкінець, про співвідношення і підпорядкованість понять «фінансовий ринок» і «ринок фінансових послуг». Ці два явища (як і фінансовий та грошовий ринки) мають складний взаємозв'язок. Вони не включаються один до одного, оскільки мають різне призначення і різні сфери. При цьому сфера кожного ширша, ніж іншого. Водночас слід зазначити, що більш узагальнюючим є ринок фінансових послуг і більша частина фінансового ринку належить до нього.

Ринок фінансових послуг являє собою сферу різноманітних послуг, що надаються суб'єктам фінансових відносин — підприємницьким структурам, державі і громадянам — у процесі їх фінансової діяльності. Ключовими суб'єктами цього ринку є різні фінансові інституції та організації, що надають відповідні послуги. Ці послуги можна об'єднати у три групи: фінансове посередництво; страхування; консалтинг, аудит та інформаційні послуги. *Фінансове посередництво*, яке є першим сегментом ринку фінансових послуг, відображає відносини, які складаються на фінансовому ринку у процесі руху фінансових ресурсів і грошових коштів. Функціонування більшої частини фінансового ринку забезпечують фінансові посередники, які здійснюють, з одного боку, мобілізацію тимчасово вільних ресурсів, а з іншого — їх продаж. Ця частина повністю належить до ринку фінансових послуг. В окремих випадках операції купівлі-продажу фінансових ресурсів можуть здійснюватись безпосередньо між продавцем і покупцем, наприклад придбання акцій інвестором безпосередньо в емітента. Подібні операції є складовою функціонування фінансового ринку, але не належать до ринку фінансових послуг, оскільки послуга як така відсутня. Водночас посередництво у русі грошових коштів може бути пов'язане і з додатковими послугами у розрахунках — різноманітні операції банків з векселями (авалювання, акцептування, інкасування), операції з перевідступлення боргу (факторинг, форфейтинг). Ці операції відносять до ринку фінансових послуг, але вони не належать до фінансового ринку. У цілому до фінансових посередників відносять комерційні банки та небанківські кредитні установи, фінансові, факторингові й лізингові компанії, інституційні інвестори, фондові та валютні біржі.

Страхування з погляду ринку фінансових послуг є сукупністю фінансових послуг з приводу формування колективних страхових фондів і фінансового відшкодування різних втрат і збитків. При цьому страхові компанії можуть розглядатись і як виробники страхових послуг, і як фінансові посередники, їх фінансове посередництво здійснюється у двох напрямках. По-перше, між страхувальниками і застрахованими у процесі перерозподілу коштів страхових фондів. По-друге, між страхувальниками і споживачами фінансових ресурсів при їх розміщенні на фінансовому ринку. Сукупність страховиків і страхових послуг формує страховий ринок, який є другим сегментом ринку фінансових послуг.

Консалтинг, аудит та інформаційні послуги складають специфічний сегмент ринку фінансових послуг. Вони не пов'язані безпосередньо з рухом фінансових ресурсів чи формуванням доходів та здійсненням витрат і видатків. Водночас їх призначення полягає у наданні таких послуг, що сприяють указаним процесам. Ці послуги можуть надаватись у різних сферах діяльності. Безумовно, до ринку фінансових послуг належать ті, що надаються у сфері фінансової діяльності.

Фінансовий консалтинг являє собою сукупність консультаційних послуг, що передують фінансовим операціям чи надаються у процесі їх здійснення. Функціонування консалтингових фірм ґрунтується на високому професіоналізмі їх працівників, які можуть допомогти мінімізувати вартість залучених фінансових ресурсів, оптимізувати їх розміщення, сприяти максимізації доходів і прибутку, мінімізації податкового навантаження тощо.

Аудиторські послуги пов'язані з незалежною перевіркою фінансової діяльності і фінансової звітності окремих суб'єктів, тобто вони надаються після здійснення фінансових операцій. Ауди-

торські послуги надаються двом сторонам. По-перше, самому суб'єкту, якому дуже важлива незалежна оцінка його діяльності. По-друге, тим суб'єктам, які вступають з ним у фінансові взаємовідносини і для яких також дуже важливо мати об'єктивну й достовірну оцінку його діяльності і фінансового стану. Наявність незалежного аудиторського контролю є певним стабілізуючим чинником функціонування фінансової системи у цілому.

Інформаційні послуги полягають у наданні певної фінансової та нефінансової інформації тим чи іншим суб'єктам, необхідної їм для прийняття рішень у сфері фінансової діяльності. Правильність управлінських рішень залежить від своєчасного отримання повної та достовірної інформації. В умовах інформаційного суспільства наявність інформації перетворюється у ключовий чинник розвитку. Функцію надання первинної інформації виконують інформаційні агенції. Інформація може надаватись різними способами: публікація статистичних збірників; періодичні зведення, наприклад, біржові; інформаційні мережі — Інтернет. Функцію надання аналітичної інформації виконують рейтингові агенції, їх продуктом є різноманітні аналітичні огляди, рейтингові оцінки, наприклад оцінка привабливості цінних паперів.

2. Суб'єкти фінансового ринку.

Суб'єктами фінансового ринку є:

- фізичні особи;
- юридичні особи;
- фінансові посередники, які отримують для управління гроші клієнтів і повинні, виконуючи правила й вимоги банківського та інвестиційного менеджменту, одержати дохід у розмірі, що дозволяє задовольнити вимоги клієнтів, та мати норму прибутку, середню для цього виду діяльності.

Суб'єктами фінансового ринку можуть бути: практично кожний індивідуум як фізична особа, що не обмежена законом у правосуб'єктності та дієздатності; групи громадян (партнерів); трудові колективи; юридичні особи усіх форм власності.

Суб'єкти фінансового ринку класифікуються за формою та функціями.

За формою:

- господарчі суб'єкти;
- домашні господарства;
- держава;
- місцеві органи влади.

За функціями:

- емітенти;
- інвестори;
- інституційні інвестори;
- фінансові посередники;
- інститути інфраструктури ринку тощо.

Світова практика нагромадила значну кількість різних форм господарювання, які водночас є господарськими суб'єктами. Зокрема, йдеться про такі організаційно-господарські форми, як:

- індивідуально-трудова діяльність;
- державні підприємства;
- кооперативи;
- орендні підприємства;
- фермерські господарства;
- колективні господарства;
- народні підприємства;
- акціонерні товариства;
- малі підприємства;
- корпорації;
- об'єднання;
- господарські товариства;
- асоціації;
- консорціуми;

- спільні (змішані) підприємства.

Найпоширенішими є три основні форми підприємництва (бізнесу): одноосібне володіння; товариства; корпорації.

Узагальнюючим для всіх цих форм є поняття фірми, тобто всі вони є юридичними особами, суб'єктами як ринкової економіки, так і учасниками ринку фінансових послуг.

Домогосподарство – це економічна одиниця, що складається з одного та більше чоловік, які ведуть спільне господарство, що забезпечує економіку факторами виробництва і використовує зароблені на цьому кошти для поточного споживання товарів та послуг і заощадження з метою задоволення своїх майбутніх потреб.

Домогосподарству належить надзвичайно важлива роль у системі ринку фінансових послуг. Воно є одним із його суб'єктів, тому що частина доходу, що не використовується домогосподарством упродовж поточного періоду, перетворюється на заощадження і може, за наявності відповідного фінансового механізму, стати потужним джерелом економічного зростання країни.

Сфера фінансів домашніх господарств є складовою частиною фінансової системи країни. Це грошові фонди, що формуються у жителів країни з доходів, отриманих на основі трудової, господарської та інших видів діяльності. Основною метою фінансів цієї сфери є формування дохідної частини загальносімейних бюджетів (бюджетів окремих громадян) і використання цих доходів на цілі поточного споживання і накопичення.

Сфера фінансів домашніх господарств забезпечує надходження грошових коштів у загальнодержавний і регіональні (місцеві) бюджети у формі податків, зборів та інших обов'язкових платежів, а також інвестиції в різні цінні папери (інші фінансові активи), емітовані різними державними органами та окремими підприємствами.

Найбільш розповсюдженою формою заощаджень є використання частини доходу для створення накопичень у вигляді готівкових грошей чи вкладів в ощадних банках або для придбання цінних паперів.

Державний сектор пов'язаний з усією економічною системою наступними трьома способами: через податки, державні закупки і, нарешті, через позики. Останній спосіб зв'язку держави в особі уряду з усією економічною системою – державні позики, що здійснюються на фінансових ринках.

Державні витрати не завжди співпадають (точніше – ніколи) із податковими надходженнями. Бюджетний дефіцит, що виникає, покривається за рахунок позик, які здійснюються на фінансових ринках. Ці позики здійснюються шляхом продажу урядових облігацій та інших цінних паперів як фінансовим посередникам, так і безпосередньо домашнім господарствам. Якщо у держави виникає надлишок фінансових ресурсів, то уряд стає «чистим» постачальником грошових коштів на фінансові ринки.

Вплив держави на процес кругообігу фінансових активів на фінансовому ринку позначається через таке джерело, як фіскальна політика. Від ступеня досконалості податкової системи великою мірою залежить ефективність заходів щодо виходу економіки із системної кризи. В Україні непродумана фіскальна політика призвела до посилення приховування національним виробником своїх доходів і перекачування грошей на зовнішні фінансові ринки. Коли економіка знаходиться в депресивному стані, фіскальна політика держави повинна бути спрямована на зниження податкового тиску.

Збільшуючи прямі податки, уряд може збільшити і об'єм грошових коштів, що вилучаються з домашніх господарств. Домашні господарства, в свою чергу, в цій ситуації змушені урізати або заощадження, або витрати на споживання. У будь-якому випадку результатом буде зменшення національного продукту. Це може статися як безпосередньо, тобто через скорочення доходів, що отримують фірми від продажу споживчих товарів, так і опосередковано, з огляду на зменшення об'ємів заощаджень, а це означає, і об'ємів інвестиційних засобів, які фірми можуть витратити на придбання капітальних благ. Зниження прямих податків стимулює як ріст заощаджень, так і ріст споживання, позитивно впливаючи на ріст національного продукту.

Як показує світовий досвід, зниження ставок податків сприяє поживленню підприємницької активності на фінансовому ринку і в підсумку не зменшує, а, навпаки, збільшує податкові надходження до бюджету. Кроком у напрямі стимулювання розвитку фінансового ринку повинно стати звільнення від оподаткування (часткове або повне) доходів від інвестицій, зокрема, у цінні

папери виробничих підприємств. Крім того, режим пільгового оподаткування і сприяння притоку іноземних інвестицій доцільно встановити і для самих підприємств, що стали точками зростання.

При стимулюванні розвитку інфраструктури ринку нерухомості центральні органи влади та органи місцевого самоврядування повинні керуватись наступними положеннями: податки на операції з нерухомістю поповнюють дохідну частину місцевих бюджетів; деякі фінансові установи страхують як саме нерухоме майно, так і операції з ним (тобто розвиток ринку нерухомості корелюється з розвитком страхового ринку); державні органи контролю матимуть можливість відслідковувати великі суми «тіньового» капіталу в регіонах, що активно «відмивається» на нині діючому (так званому) ринку нерухомості; під заставу нерухомого майна банки надають кредити (так звана іпотека, що широко розповсюджена в країнах з ринковою економікою); вкладення коштів у нерухоме майно є одним із фінансових інструментів, який має свою дохідність і може приваблювати (враховуючи недовіру до інших ринкових інститутів) як юридичних, так і фізичних осіб.

Податок на нерухомість в умовах ринкової економіки забезпечує вирішення кількох завдань: забезпечення місцевих органів влади достатніми доходами для виконання ними своїх функцій; регулювання цін на ринку нерухомості; попередження спекулятивного зростання цін на нерухоме майно; регулювання відносин у сфері землекористування, будівництва та інвестиційної діяльності; виконання соціальної функції при оподаткуванні нерухомості як основного компонента багатства. Об'єкти нерухомості в системі оподаткування України повинні розрізнятися як нерухомість в якості житла, виробнича нерухомість, прибуткова нерухомість, спекулятивна нерухомість.

Фактори та умови формування ринку муніципальних (регіональних) цінних паперів як інструменту врегулювання міжбюджетних відносин у країні.

Рефінансування бюджетів місцевих адміністрацій за допомогою випуску боргових зобов'язань вже близько ста років є нормою фіскальної політики будь-якої країни з розвиненою ринковою економікою. У деяких країнах за допомогою ринку цінних паперів вдається повністю обслуговувати бюджетний дефіцит. Сучасна Україна, в якій ринкові відносини тільки формуються, намагається відродити досить розвинений колись спосіб мобілізації фінансових ресурсів. Згідно з чинним законодавством України рішення про випуск облігацій приймається органами місцевого самоврядування.

Можливість одержати значні додаткові фінансові ресурси для розвитку інфраструктури регіонів через випуск облігацій обумовлює, згідно зі світовим досвідом, високі темпи розвитку ринку муніципальних (регіональних) цінних паперів, суб'єктами якого, перш за все, виступають місцеві (регіональні) органи влади.

Світова практика свідчить, що випуск цінних паперів, забезпечених доходами за інвестиційними проектами, – досить поширений механізм залучення необхідних грошових коштів у інфраструктуру регіонів: інституційну, інформаційну, законодавчу, соціальну, ділову, управлінську.

Муніципальні позики є одним із важливих інструментів фінансування критичних суспільних потреб, таких, як розвиток систем електро-, водопостачання та каналізації, будівництва житла, розвиток транспортних мереж, будівництво об'єктів освіти, охорони здоров'я тощо. Перерозподіл боргових зобов'язань між різними рівнями управління дозволяє реалізувати регіональні програми, підвищує фінансові можливості місцевого самоврядування та знижує тиск на загальнодержавний бюджет.

Структура та обсяги випуску муніципальних позик залежать від грошової та фінансової ситуації, а також від загального соціально-економічного стану країни. Світовий досвід показує, що відсутність інформаційної відкритості ринку муніципальних облігацій суттєво стримує його якісний розвиток.

Серед вад формування вітчизняного ринку муніципальних облігацій: неможливість для учасників ринку централізованого доступу до перспектив емісії муніципальних облігацій; не доступність для учасників ринку інформації про кількісні результати проведення емісії муніципальних цінних паперів; нестача наукових досліджень, присвячених проблемам розвитку і функціонування ринку муніципальних цінних паперів в Україні і за кордоном. Спроба будь-що отримати кошти призводить часом до грубих порушень, ставить під загрозу фінансову безпеку окремих регіонів і держави в цілому. Так, розповсюдження муніципальних позик, побудованих за принципом ОВДП, веде, насамкінець, до будівництва фінансових пірамід з добре відомими наслідками. Світова практика показує, що єдино виправданим може бути використання засобів

позики тільки у виробничих проектах, що матимуть конкретну економічну віддачу і відіграватимуть важливу роль у соціально-економічному розвитку регіону.

З урахуванням принципових форм укладання угод на фінансовому ринку, його суб'єктів можна поділити на три групи:

1) продавці і покупці фінансових активів (інструментів, послуг);

2) фінансові посередники;

3) суб'єкти, що виконують допоміжні функції (функції обслуговування основних учасників фінансового ринку; функції обслуговування окремих операцій на фінансовому ринку тощо).

Розглянемо конкретні види учасників фінансового ринку в розрізі основних їх груп.

Продавці і покупці фінансових активів (послуг) складають групу прямих учасників фінансового ринку, які здійснюють на ньому основні функції у проведенні фінансових операцій.

На **ринку позичкових капіталів** основними видами прямих учасників фінансових операцій є:

– кредитори. Вони характеризують суб'єктів фінансового ринку, які надають позичку у тимчасове користування під певний відсоток. Основною функцією кредиторів є продаж грошових активів (як власних, так і залучених) для задоволення різноманітних потреб позикоотримувачів у фінансових ресурсах. Кредиторами на фінансовому ринку можуть виступати: держава (здійснюючи цільове кредитування підприємств за рахунок загальнодержавного та місцевих бюджетів, а також державних цільових позабюджетних фондів); комерційні банки, які здійснюють найбільший обсяг і широкий спектр кредитних операцій; небанківські кредитно-фінансові установи;

– позичальники. Вони характеризують суб'єктів фінансового ринку, які отримують позики від кредиторів під певні гарантії їх повернення і за певну плату у формі відсотка. Основними позичальниками грошових активів на фінансовому ринку виступають держава (отримуючи кредити від міжнародних фінансових організацій і банків), комерційні банки (отримуючи кредити на міжбанківському кредитному ринку), підприємства (для задоволення потреб у грошових активах з метою поповнення оборотних коштів і формування інвестиційних ресурсів); населення (у формі споживчого фінансового кредиту, який використовується в інвестиційних цілях).

На **ринку цінних паперів** основними видами прямих учасників фінансових операцій є:

– емітенти. Вони характеризують суб'єктів фінансового ринку, які залучають необхідні фінансові ресурси за рахунок випуску (емісії) цінних паперів. На фінансовому ринку емітенти виступають виключно в ролі продавця цінних паперів із зобов'язанням виконувати всі вимоги, які впливають із умов їх випуску. Емітентами цінних паперів є держава (виконавчі органи державної влади та органи місцевого самоуправління), а також різноманітні юридичні особи, створені, як правило, у формі акціонерних товариств. Крім того, на національному фінансовому ринку можуть обертатись цінні папери, емітовані нерезидентами;

– інвестори. Вони характеризують суб'єктів фінансового ринку, які вкладають свої грошові кошти в різноманітні види цінних паперів з метою отримання доходу. Цей дохід формується за рахунок отримання інвесторами відсотків, дивідендів і приросту курсової вартості цінних паперів. Інвестори, які здійснюють свою діяльність на фінансовому ринку, класифікуються за такими ознаками: за своїм статусом вони поділяються на індивідуальних (окремі підприємства, фізичні особи) й інституціональних інвесторів (представлені різними фінансово-інвестиційними інститутами); залежно від цілі інвестування виділяють стратегічних (купають контрольний пакет акцій для здійснення стратегічного управління підприємством) і портфельних інвесторів (купають окремі види цінних паперів виключно в цілях отримання доходу); за приналежністю до резидентів на національному фінансовому ринку розрізняють вітчизняних та іноземних інвесторів.

На **валютному ринку** основними видами учасників валютних операцій є:

– продавці валюти. Основними продавцями валюти виступають: держава (реалізує на ринку через уповноважені органи частину валютних резервів); комерційні банки (мають ліцензію на здійснення валютних операцій); підприємства, які ведуть зовнішньоекономічну діяльність (реалізують на ринку свою валютну виручку за експортовану продукцію); фізичні особи (які реалізують наявну у них валюту через мережу обмінних валютних пунктів);

– покупці валюти. Основними покупцями валюти є ті ж суб'єкти, що й її продавці;

На **страховому ринку** основними видами прямих учасників фінансових операцій виступають:

– страховики. Вони характеризують суб'єктів фінансового ринку, які реалізують різні види страхових послуг (страхових продуктів). Основною функцією страховиків на фінансовому ринку є

здійснення всіх видів і форм страхування шляхом прийняття на себе за певну плату різноманітних видів ризиків із зобов'язанням відшкодувати суб'єкту страхування збитки при настанні страхового випадку. Основними страховиками є: страхові фірми і компанії відкритого типу (надають страхові послуги всім категоріям суб'єктів страхування); кептивні страхові компанії і фірми – дочірня компанія у складі холдингової компанії (фінансово-промислової групи), створена з метою страхування переважно суб'єктів господарювання, які входять до її складу (співпадання стратегічних економічних інтересів страховика та його клієнтів у цьому випадку створює широкі фінансові можливості для ефективного використання страхових платежів); компанії перестраховування ризику (перестраховики), які беруть на себе частину (або всю суму) ризику від інших страхових компаній (основною метою операцій перестраховування є дроблення великих ризиків для зменшення сум збитку, який відшкодовується первинним страховиком при настанні страхового випадку;

– страхувальники. Вони характеризують суб'єктів фінансового ринку, які купують страхові послуги у страхових компаній та фірм з метою мінімізації своїх фінансових втрат при настанні страхової події. Страхувальниками виступають як юридичні, так і фізичні особи.

На **ринку золота** (та інших дорогоцінних металів) та дорогоцінного каміння основними видами прямих учасників фінансових операцій є:

– продавці дорогоцінних металів та каміння, у якості яких можуть виступати: держава (реалізує частину свого золотого запасу); комерційні банки (реалізують частину своїх золотих авуарів); юридичні та фізичні особи (при необхідності реінвестування коштів, які раніше були вкладені в цей вид активів (засобів тезаврації)). Склад продавців цього ринку вимагає в нашій країні відповідного нормативно-правового регулювання, пов'язаного з функціонуванням цього ринку;

– покупцями дорогоцінних металів і каміння є ті ж суб'єкти, що і продавці (при відповідному нормативно-правовому регулюванні їх складу).

На **ринку нерухомості** основні суб'єкти поділяються на учасників первинного і вторинного ринку нерухомості.

Продавцями на первинному ринку нерухомості виступають поодинокі будівельні фірми та муніципальна влада. На вторинному продавцями є ріелторські фірми, приватні особи, що прагнуть покращити своє житлове або матеріальне становище, особи, що емігрують тощо. На вторинному ринку житла виділяється орендний сектор. Надання житла в оренду практикується як приватними власниками, так і муніципальною владою.

Покупцями житла виступають ріелторські фірми, юридичні та фізичні особи. Окрім продавців і покупців, інфраструктуру ринку житла утворюють агентства з нерухомості (ріелторські фірми), оцінники житла, банки, що займаються кредитуванням та фінансуванням житлового будівництва, кредитуванням купівлі житла та іпотечними операціями, юристи, що спеціалізуються на операціях з нерухомістю, страхові компанії, інформаційні (в тому числі рекламні) структури.

3. Фінансові активи і фінансові інструменти ринку

Фінансові інструменти поділяються на фінансові активи, фінансові зобов'язання, інструменти власного капіталу і похідні фінансові інструменти.

Фінансові активи включають: грошові кошти, не обмежені для використання, та їх еквіваленти; дебіторську заборгованість, не призначену для перепродажу; фінансові інвестиції, що утримуються до погашення; фінансові активи, призначені для перепродажу; інші фінансові активи.

Фінансові зобов'язання включають фінансові зобов'язання, призначені для перепродажу, та інші фінансові зобов'язання.

До інструментів власного капіталу належать прості акції, частки та інші види власного капіталу.

Похідні фінансові інструменти включають ф'ючерсні контракти, форвардні контракти та інші похідні фінансові інструменти.

Безумовні права вимоги і зобов'язання визнаються фінансовими активами і фінансовими зобов'язаннями, якщо за умовами контракту підприємство має право на отримання грошових коштів або бере на себе зобов'язання сплатити грошові кошти.

Фінансові інструменти первісно оцінюють та відображають за їх фактичною собівартістю, яка складається із справедливої вартості активів, зобов'язань або інструментів власного капіталу, наданих або отриманих в обмін на відповідний фінансовий інструмент, і витрат, які безпосередньо

пов'язані з придбанням або вибуттям фінансового інструмента (комісійні, обов'язкові збори та платежі при передачі цінних паперів тощо).

Певна частина ресурсів комерційного банку спрямовується на формування резервних фондів. Це звужує кредитний потенціал банку, але водночас забезпечує високі гарантії відшкодування втрат при невиконанні зобов'язань клієнтами банку і виконання банком своїх зобов'язань перед клієнтами. Неплатоспроможність підприємства відбивається тільки на його партнерах, неплатоспроможність банку зачіпає всіх його клієнтів, а неплатоспроможність банківської системи паралізує всю економічну систему. Тому так важливо встановити оптимальний рівень банківських резервів, який надавав би достатні гарантії і не підривав ресурсного потенціалу банку. Концентрація фінансових ресурсів у банках здійснюється з метою забезпечення їх постійного кругообігу, а не вилучення з обороту.

Ринок цінних паперів складається з акцій, облігацій, казначейських векселів, депозитних та інвестиційних сертифікатів, комерційних паперів, що є інструментами даного ринку. Певною мірою до цінних паперів належить комерційний вексель, однак його слід розглядати насамперед як інструмент комерційного кредиту. Крім того, є так звані деривативи — похідні інструменти (опціони, ф'ючерси та ін.), які відображають різні види контрактів з торгівлі цінними паперами. У зв'язку з цим, як правило, розрізняють ринок цінних паперів і ринок похідних інструментів. Однак останній за своїм змістом не відображає самостійних фінансових ресурсів, а показує форми і методи торгівлі ними.

Акція являє собою документ, який засвідчує право на певну частину власності акціонерного товариства і дає право на отримання доходу від неї у вигляді дивідендів. Існують різні види акцій, які визначають різні права їх власників: прості й привілейовані; іменні та на пред'явника; паперові та електронні; номінальні та без номіналу; платні та преміальні; з вільним та обмеженим обігом.

Використання різних видів акцій пов'язане з різними цілями, якими керуються засновники акціонерних товариств.

Проста акція дає право голосу (за принципом: одна акція — один голос), однак не гарантує отримання дивідендів. Розмір дивідендів залежить від обсягів отриманого прибутку та відповідних рішень акціонерів. Привілейовані акції надають певні переваги їх власникам, насамперед у правах на отримання доходу. Як правило, ці переваги виражаються у фіксованому проценті дивідендів, які виплачуються незалежно від отриманого прибутку. Разом з тим власники привілейованих акцій здебільшого позбавляються права голосу.

Іменна акція передбачає її закріплення за певним власником, який вказується на акції. При цьому ведеться книга обліку, в якій фіксуються всі власники акцій та реквізити належних їм акцій. Продаж чи передання іменної акції іншому власникові фіксується відповідними записом чи заміною акції. Акція на пред'явника не передбачає фіксації її власника, її перехід від одного власника до іншого не вимагає ніякого оформлення.

Паперові акції являють собою цінні папери, які емітуються з дотриманням певних вимог щодо їх оформлення і друкування. Друкування акцій можуть здійснювати тільки уповноважені організації з дотриманням вимог щодо їх захисту від підробки. При цьому іменні акції мають найнадійніший захист, оскільки ведеться книга реєстрації. Електронні акції існують у вигляді записів на файлах у комп'ютерах. Облік акцій ведеться в депозитарії.

Номінальні акції являють собою цінні папери, на яких зазначається їх номінальна вартість. В окремих випадках вона може не вказуватись, тобто це акція без номіналу. Платні акції — це акції, що купуються під час їх випуску. Преміальні акції пов'язані з капіталізацією нагромадженого нерозподіленого прибутку. Вони розподіляються між акціонерами пропорційно кількості придбаних ними платних акцій. Акції з вільним обігом можуть без будь-яких обмежень переходити від одного власника до іншого. Акції з обмеженим обігом або взагалі не можуть переходити до іншого власника, або тільки в обмежених, наперед визначених випадках.

Облігація являє собою боргове зобов'язання позичальника перед кредитором, яке оформляється не кредитною угодою, а продажем-купівлею спеціального цінного паперу. Існують різні види акцій залежно від емітента, способу виплати доходу, термінів, на які вона випускається, умов обігу та надійності.

Залежно від емітента, тобто того, хто їх випускає, облігації поділяються на державні, місцеві, інституційні, у тому числі корпоративні. Державні облігації випускають центральні органи

управління. Як правило, емітентом є Міністерство фінансів. Залучені кошти спрямовуються на покриття бюджетного дефіциту чи на фінансування певних інвестиційних проектів. Облігації місцевих позик випускають місцеві органи управління. Інституційні облігації випускаються суб'єктами підприємницької діяльності, фінансовими компаніями, корпоративні — акціонерними товариствами. :

Залежно від способу виплати доходу розрізняють процентні, дисконтні й конвертовані облігації. Процентні облігації передбачають виплату доходу у вигляді річного процента, що встановлюється до номінальної вартості. За дисконтними дохід формується у вигляді різниці між номінальною вартістю і цінами купівлі. Конвертовані облігації передбачають не виплату доходу, а обмін їх на нові. При цьому номінальна вартість придбаних облігацій збільшується, тобто дохід утворюється за рахунок різниці між номінальною вартістю нових і попередніх облігацій.

За термінами випуску розрізняють строкові, безстрокові та облігації з правом дострокового погашення. Строкові випускаються на певні терміни, які не можуть змінюватись. Залежно від тривалості періоду вони поділяються на короткострокові (до одного—двох років), середньострокові (до п'яти років) та довгострокові (понад п'ять—десять років). Слід зазначити, що в кожній країні існує свій підхід до визначення термінів розмежування облігацій на коротко-, середньо- і довгострокові. Безстрокові облігації не передбачають визначення термінів їх випуску. Облігації з правом довгострокового погашення передбачають право емітента на довгострокове погашення.

За умовами обігу облігації, як і акції, поділяються на дві групи: з вільним і обмеженим обігом залежно від прав на їх перехід від одного до іншого власника.

За надійністю облігації поділяються на забезпечені та незабезпечені. Забезпечені облігації передбачають гарантії їх погашення і виплати доходу з дотриманням установлених строків. Забезпеченням таких облігацій може бути нерухоме майно, земля, державні цінні папери тощо. Об'єкти і фонди забезпечення вказуються при випуску забезпечених облігацій. Незабезпечені облігації не передбачають встановлення їх забезпечення, на що вказується в умовах випуску. Державні облігації незалежно від того, вказуються чи ні об'єкти і форми їх забезпечення, завжди вважаються забезпеченими, оскільки держава не може збанкрутувати і завжди має достатні ресурси.

Казначейський вексель є формою боргового зобов'язання держави. На відміну від державних облігацій, казначейські векселі випускаються на строк, як правило, до одного року під покриття бюджетного дефіциту з виплатою доходу у вигляді дисконту.

Депозитний сертифікат є формою боргового зобов'язання комерційного банку. Мобілізація ресурсів банком на певний, наперед визначений період, може здійснюватись шляхом відкриття депозитних вкладів і випуску депозитних сертифікатів. Перевагою сертифікатів є можливість їх продажу, тобто досить висока ліквідність.

Інвестиційний сертифікат являє собою цінний папір, який випускається інституційними інвесторами для мобілізації коштів з метою їх наступного вкладення в цінні папери.

Комерційні папери випускаються відомими компаніями з метою мобілізації позичкових коштів на більш дешевих умовах, ніж банківський кредит. Вони не мають ніякого забезпечення і випускаються на пред'явника строком до одного року. Доходи за комерційними паперами виплачуються, як правило, у вигляді дисконту. За своєю сутністю комерційні папери є борговим зобов'язанням.

Функціонування ринку цінних паперів забезпечується його суб'єктами: емітентами, інвесторами, посередниками, фондовою біржою.

Емітент — це юридична особа, чи уповноважений державою орган, який здійснює випуск цінних паперів в обіг. Залежно від емітента розрізняють корпоративні (акціонерних товариств) і державні цінні папери. Порядок випуску цінних паперів регламентується окремим законодавством, реєструється і контролюється уповноваженими органами (Міністерством фінансів чи спеціальною комісією з цінних паперів). Головна мета емітента полягає у залученні необхідних йому коштів. Тому таким важливим є забезпечення привабливості цінних паперів, яка досягається за рахунок рівня їх доходності, стабільності, високою ліквідністю та умовами випуску, виплати доходу і погашення чи викупу й продажу. Кожний емітент намагається створити найбільшу заінтересованість для покупців, що веде до постійного розвитку ринку.

Інвестор — це юридична чи фізична особа, а в окремих випадках держава, яка, купуючи цінні папери певного емітента, вкладає (інвестує) кошти в його діяльність. Маючи широкий вибір різних

видів цінних паперів великої кількості емітентів, інвестори обирають найкращі, з їх погляду, варіанти розміщення своїх коштів. При цьому виділяються два основні чинники — дохідність і гарантія надійності вкладень, між якими існує зворотна залежність: чим вища надійність, тим нижча дохідність, і навпаки. Оскільки абсолютно безризикованих вкладень не існує, то доцільно знижувати ризик шляхом розкладання його на різних емітентів. У сучасних умовах функціонування ринку цінних паперів ґрунтується на теорії інвестиційного портфеля, який дає змогу, з одного боку, мінімізувати ризики кожного інвестора, а з іншого — створити можливості для участі на ринку широкого кола емітентів.

Посередники виконують роль сполучної ланки між емітентом та інвестором. З одного боку, вони виконують посередницькі функції стосовно емітента, проводячи операції з випуску і розміщення цінних паперів на ринку, їх реєстрації і зберігання. Добре знаючи ринок, вони краще розуміються на тому, які цінні папери та умови їх випуску найдоцільніші для конкретного емітента, як провести роботу, щоб забезпечити розміщення цінних паперів. З іншого боку, вони надають послуги інвесторам у придбанні цінних паперів, виходячи з побажань інвестора стосовно дохідності й надійності вкладень.

Роль фінансових посередників на ринку цінних паперів надзвичайно важлива, адже саме вони визначають його активність та ефективність. Безпосередні взаємовідносини емітентів та інвесторів можливі тільки при обмежених рамках ринку або при цілеспрямованій емісії цінних паперів під конкретних інвесторів. В умовах нинішнього, практично безмежного міжнародного ринку цінних паперів на ньому можуть працювати лише фахівці, які досконало володіють навичками роботи на ринку та добре його знають.

Посередники на фінансовому ринку поділяються на фінансових, якими є інституційні інвестори, та обслуговуючих — реєстратори, депозитарії та ін. Інституційні інвестори розглядаються як колективні інвестори на ринку цінних паперів, які централізують фінансові ресурси індивідуальних інвесторів. Видами фінансових посередників є інвестиційні фонди, трасти і компанії. Вони мобілізують кошти шляхом випуску власних цінних паперів — інвестиційних сертифікатів.

Інвестиційні фонди і трасти здійснюють тільки мобілізацію коштів. Розміщення коштів проводять спеціальні компанії — інвестиційні керуючі, а зберігання забезпечують депозитарії. Інвестиційні фонди укладають з інвестиційними керуючими угоди щодо здійснення інвестиційної діяльності, а трасти довіряють інвестиційним керуючим мобілізовані кошти. Як правило, трасти створюються на певний термін і здійснюють тільки один випуск сертифікатів. Після їх погашення вони закриваються. Інвестиційні фонди діють тривалий період. Вони є двох типів — відкриті й закриті. Відкриті здійснюють випуск і погашення інвестиційних сертифікатів на постійній основі. Закриті здійснюють разовий випуск сертифікатів і не погашають їх на першу вимогу власника. Інвестиційні компанії, на відміну від фондів і трастів, здійснюють розміщення мобілізованих коштів самостійно, їх інвестиційні сертифікати можуть виставлятися на продаж на фондових біржах.

Обслуговуючі посередники на ринку цінних паперів належать до його інфраструктури. Вони не беруть участі у мобілізації і розміщенні фінансових ресурсів, але сприяють цим процесам. Реєстратори надають послуги щодо ведення реєстру власників іменних цінних паперів, а депозитарії — зі збереження і (або) обміну прав власності на цінні папери та обслуговують угоди, пов'язані з рухом цінних паперів. Ці незалежні від емітентів та інвесторів посередники забезпечують надійне функціонування ринку цінних паперів.

Фондова біржа є особливим посередником на ринку цінних паперів, будучи центром торгівлі ними. Вона виконує три основні функції — посередницьку, індикативну та регулятивну. Сутність посередницької функції полягає в тому, що фондова біржа створює достатні й всебічні умови для торгівлі цінними паперами емітентам, інвесторам та фінансовим посередникам. Торговельні угоди на біржі укладають брокери. Вони діють від імені своїх клієнтів-інвесторів, емітентів чи фінансових посередників, купуючи чи продаючи цінні папери. При цьому права власності на куплені цінні папери чи отримані від їх реалізації гроші належать клієнтам. Дохід брокера формується за рахунок комісійних від укладених угод. Крім того, у торгівлі на біржі беруть участь дилери. Вони купують через брокерів цінні папери з метою їх наступного перепродажу, їх дохід формується за рахунок різниці в цінах купівлі й продажу цінних паперів.

Індикативна функція фондової біржі полягає в оцінці вартості й привабливості цінних паперів. Саме на біржі проводиться котирування цінних паперів, яке дає інформацію інвесторам про вартісну

і якісну оцінку цінних паперів та динаміку їх розвитку. Це створює передумови для надійного і достовірного механізму торгівлі, хоча і не виключає можливостей цілеспрямованих махінацій з метою спекуляції цінними паперами. Водночас це є важливим чинником стимулювання ефективної діяльності емітентів. Будь-які помилки відразу спричиняють зниження вартості емітованих ними цінних паперів, а відтак і попиту на них, що веде до зменшення притоку фінансових ресурсів. Тому для емітента так важливо забезпечувати стабільний фінансовий стан та високі фінансові результати.

Регулятивна функція фондової біржі виражається в організації торгівлі цінними паперами. Вона встановлює вимоги до емітентів, які виставляють свої цінні папери на біржові торги, правила укладення і виконання угод, механізм контролю за діяльністю суб'єктів біржової торгівлі. Біржі здійснюють контроль за фінансовим станом емітентів. Вони мають право на отримання та перевірку інформації про їх діяльність. Відповідно біржі можуть знімати з котирування окремих емітентів, які або не виконують вимог біржової торгівлі, або мають незадовільні фінансові показники. Мета контрольної діяльності біржі — забезпечення достовірності котирування цінних паперів та надійності біржової торгівлі.

Фондові біржі відіграють надзвичайно важливу роль як в економічній та фінансовій системах окремих країн, так і на рівні міжнародної економіки та міжнародних фінансів. Через них проходять колосальні фінансові ресурси, доступ до яких досить не простий. Тільки найбільш потужні, надійні й стабільні емітенти, які мають високі фінансові результати, можуть їх отримати. Стабільність у світі багато в чому залежить від урівноваженості попиту і пропозиції на фондових біржах, що є основою регулювання біржової діяльності. На відміну від банків, які самостійно визначають напрями вкладення своїх ресурсів, фондова біржа не може адміністративно регулювати грошові потоки. Однак, хоча інвестори самостійно визначають, куди вкладати гроші, керуються вони при цьому, насамперед, біржовим котируванням цінних паперів.

Фондова біржа — це важлива індикативна структура у фінансовій системі, яка відображає стан економіки і фінансів та рівень ділової активності.

Сприяючи раціональному руху, розподілу і перерозподілу фінансових ресурсів між окремими емітентами різних галузей, регіонів та країн, фондові біржі, як і комерційні банки, є рушійною силою економічного розвитку. Разом з тим, якщо банки розглядаються як мозковий центр і кровоносна система економіки, то фондові біржі виконують насамперед роль нервової системи. Вони дають змогу вчасно відстежувати процеси, які характеризують стан економіки та фінансової системи і приймати відповідні рішення. Тому провідні фондові біржі (Нью-Йорк, Токіо, Лондон, Париж, Франкфурт, Копенгаген) стали світовими фінансовими центрами, ситуація на яких значною мірою визначає фінансову політику всіх країн світу.

Ринок цінних паперів структурується за двома ознаками: стадіями та місцем торгівлі. За стадіями торгівлі розрізняють первинний та вторинний ринки. Первинний ринок являє собою випуск цінних паперів в обіг, який здійснюється на основі оголошення про емісію. Торгівля ведеться між емітентами, з одного боку, та інвесторами і фінансовими посередниками — з іншого. Вторинний ринок характеризується операціями перепродажу цінних паперів, які здійснюються між окремими інвесторами, інвесторами і фінансовими посередниками та між фінансовими посередниками.

За місцем торгівлі ринок цінних паперів поділяється на біржовий та позабіржовий. Біржовий включає угоди, що укладаються на фондовій біржі, й охоплює насамперед вторинний ринок, хоча в окремих випадках і первинне розміщення цінних паперів може здійснюватись через фондову біржу. Позабіржовий ринок охоплює угоди, які укладаються і здійснюються поза біржею. Він пов'язаний насамперед з первинним ринком, однак позабіржові операції можуть здійснюватись і на вторинному ринку.

Широкий вибір інструментів ринку цінних паперів, умов їх випуску, погашення та виплати доходу, різні схеми торгівлі та взаємозв'язків між суб'єктами ринку цінних паперів забезпечують максимальну мобілізацію фінансових ресурсів, їх раціональний розподіл і швидкий перерозподіл та ефективне використання. Це визначає значну роль і важливе місце цієї ланки фінансового ринку у фінансовій системі та її вплив на соціально-економічний розвиток.

ТЕМА 10 МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ

1. Сутність міжнародних фінансів

Міжнародні фінанси — це фонди фінансових ресурсів, створення і використання яких здійснюється на світовому або міжнародному рівнях для задоволення спільних потреб, які мають міжнародне значення. Виникнення і розвиток міжнародних фінансів зумовлено глобалізацією економічних зв'язків, посиленням інтеграційних процесів в економіці, політиці і соціальній сферах. Необхідність координації економічних, політичних і гуманітарних питань сприяла створенню багатьох міжнародних організацій. Це насамперед Організація Об'єднаних Націй, Європейський союз, Північно-Атлантичний договір тощо, для функціонування яких потрібні фінансові ресурси.

У розвитку світової економіки останніх десятиліть домінують процеси міжнародної фінансової інтеграції. Вони визначають напрямки й пріоритети сучасного етапу інтернаціоналізації господарського життя, впливають на формування принципів податкової та бюджетної політики і насамкінець на стратегічні фінансові інтереси всіх країн і певних регіонів.

На макрорівні інтеграція розвивається на основі створення економічних об'єднань із тим чи іншим ступенем узгодження їхніх національних, фінансових, митних союзів, уникнення подвійного оподаткування, зменшення і ліквідації бюджетного дефіциту тощо. В цих умовах актуальними стають питання ефективного функціонування національних фінансових систем, визначення напрямків, масштабів і глибини їх взаємодії у галузі фінансів. Особливого значення набувають ці питання для країн, економіки яких перебувають в умовах трансформації.

Порядок мобілізації коштів до бюджетів цих організацій визначається статутом тієї чи іншої організації. Наприклад, країни — члени ООН сплачують членські внески до бюджету цієї організації. Кошти бюджету ООН використовуються на утримання її органів, на фінансування міжнародних проектів і проведення різних заходів міждержавного значення. Аналогічно формується і використовується бюджет країн Європейського союзу та інших міждержавних утворень. Міжнародні організації також можуть надавати фінансову допомогу окремим країнам. Тобто за допомогою міжнародних фінансів здійснюється міждержавний перерозподіл фінансових ресурсів.

Міжнародні фінансові інститути створюються як надбудова над національними фінансовими системами. Вони ефективніше виконують ті функції, які на міжнародному рівні одній державі виконати неможливо або можна виконати з меншим ефектом. Нині ці інститути виконують в основному функції надання фінансової допомоги у формі кредитів, тим країнам — членам міжнародних інститутів, які мають у цьому потребу. До їх складу входять: Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, Європейський банк реконструкції та розвитку, Африканський банк розвитку, Азіатський банк розвитку, Міжамериканський банк розвитку тощо.

Міжнародний фінансовий ринок нині є глобальною системою акумулювання вільних фінансових ресурсів та їхнього надання позичальникам із різних країн на принципах ринкової конкуренції. Виникнувши в середині ХХ століття, він на сьогодні набув величезних масштабів і перетворився в один із найважливіших джерел фінансових ресурсів, став визначальним фактором господарського життя.

Найважливішим сектором міжнародного фінансового ринку є ринок позикових капіталів. Основним джерелом вільних коштів є економіка промислово розвинутих країн, вони ж, ці країни, і є найбільшими позичальниками. Тобто відбувається процес перерозподілу ресурсів між державами з метою досягнення високих темпів економічного розвитку і підвищення суспільного добробуту.

Звичайно, ринок позикових капіталів все більше поширюється на країни, що розвиваються, оскільки там при певних ризиках забезпечується вища дохідність. З кінця 80-х років одержувачами позик стали постсоціалістичні країни, де найвищі процентні ставки зумовлені кризовими явищами в економіках

Динамізму міжнародному ринку позикових капіталів надало створення синдікованих позик, тобто позик, для надання яких створюються банківські синдикати, пули або консорціуми.

Ці об'єднання фінансують великі проекти. Обсяги позик, що надаються синдикатами і консорціумами, щорічно перевищують 600 млрд. дол. США.

Досить активно розвиваються ринки міжнародних цінних паперів — бондів, векселів, акцій. Бонди продаються у валюті країни-позикодавця. Існує також ринок бондів у євровалюті або так звані євробонди. Ринок євробондів не має національних кордонів і працює за фіксованою і плаваючою

відсотковими ставками. Можна дійти висновку, що нині міжнародні фінансові ринки набувають інтенсивного розвитку.

2. Суб'єкти міжнародних фінансових відносин

Формування ефективної системи міжнародної економічної діяльності України вимагає урахування особливостей усіх її діючих агентів, причому не тільки комерційних, а й виключно регулюючих, резидентів та нерезидентів України. Такий підхід дає змогу більш ґрунтовно оцінити характер застосовуваних ними інструментів, торговельних, інвестиційних та інших форм співробітництва.

Навіть стислий перелік форм міжнародної економічної діяльності дає змогу зробити висновок про те, що в ній беруть участь різнотипні, навіть різнорівневі суб'єкти, які мають принципово різні цілі. Одні з них прагнуть до прибутку, інші намагаються встановити своєрідні правила гри, очікуючи, що їхня діяльність принесе користь тим чи іншим учасникам міжнародного співробітництва або суспільству, міжнародному співтовариству в цілому в опосередкованій формі.

Для того щоб провести класифікацію суб'єктів міжнародної економічної діяльності, оберемо комбінований підхід: а саме: врахуємо, з одного боку, природу, принципові інтереси учасників ринкових відносин, а з іншого — рівні їхньої політики, масштаби, в яких відповідна політика реалізується.

Суб'єкти міжнародної економічної діяльності належать до одного з двох принципово відмінних класів:

- а) підприємницького;
- б) регулюючого.

Класифікаційна належність конкретних суб'єктів визначає і переважний характер їхньої міжнародної економічної діяльності, а також права, взаємні зв'язки та повноваження. Ринковий характер економічної системи, яка будується в Україні, зумовив зниження ролі адміністративної складової зазначених відносин. Відійшли в минуле реалії радянських часів, коли існувала так звана державна монополія зовнішньої торгівлі, а вихід на зовнішній ринок не тільки потребував відповідних дозволів та регламентуючих заходів, а й мав уписуватись у механізм директивного планування.

Основною господарською ланкою, що опосередковує процес інтернаціоналізації економічного життя, є організації базового рівня — підприємства, фірми та інші життєздатні в умовах ринку самостійні одиниці підприємницького типу, націлені на досягнення гармонізованих із суспільними інтересами максимальних показників прибутковості, комерційного обігу, технічного переозброєння.

Суб'єктами міжнародної підприємницької діяльності в будь-якій країні є ті юридичні, фізичні особи, організаційні структури, які наділені відповідною дієздатністю та правами. В Україні згідно з Законом України «Про зовнішньоекономічну діяльність» такими суб'єктами можуть бути:

- фізичні особи — громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства, які мають відповідну правоздатність;
- юридичні особи, які зареєстровані в Україні і які мають постійне місцезнаходження на території України (підприємства, організації та об'єднання всіх видів, включаючи акціонерні та інші види господарських товариств, асоціації, спілки, концерни, консорціуми, торгові дома, посередницькі та консультаційні фірми, кооперативи, кредитно-фінансові установи, міжнародні об'єднання, організації та ін.), у тому числі юридичні особи, майно та/або капітал яких повністю перебуває у власності іноземних суб'єктів господарської діяльності;
- об'єднання фізичних, юридичних, фізичних і юридичних осіб, які не є юридичними особами згідно з законами України, але які мають постійне місцезнаходження на території України і яким чинними цивільно-правовими законами не заборонено здійснювати господарську діяльність;
- структурні одиниці іноземних суб'єктів господарської діяльності (філії, відділення тощо), які не є юридичними особами, але мають постійне місцезнаходження на території України;
- спільні підприємства з участю українських та іноземних суб'єктів господарської

діяльності, які мають відповідну реєстрацію та мають постійне місцезнаходження на території України;

- інші суб'єкти господарської діяльності, передбачені законами України.

З правового погляду, зокрема згідно з Законом «Про зовнішньоекономічну діяльність», юридичними особами, які беруть участь у зовнішньоекономічній діяльності, є й Україна як держава, місцеві органи влади й управління та інші держави, які діють в особі відповідних органів. Разом з тим така формальна належність не повинна вносити плутанину до класифікації: якщо не йдеться про господарські організації, які можуть створюватися державними органами, діяльність останніх вважається такою, що відбувається на макрорівні.

У Законі України «Про зовнішньоекономічну діяльність» встановлено, що, крім самих суб'єктів міжнародної економічної діяльності України на мікрорівні, які самі створюють правове поле через укладення відповідних координаційних угод, у регулюванні міжнародної економічної діяльності беруть участь:

- Україна як держава в особі її органів у межах їх компетенції;
- недержавні органи управління економікою (товарні, фондові, валютні біржі, торговельні палати, асоціації, спілки та інші організації координаційного типу), що діють на підставі їхніх статутних документів.

Але варто підійти до справи такої класифікації докладніше та уточнити передусім, які органи державної влади мають на увазі. Отже, у структурі державного апарату заведено виділяти такі класифікаційні групи органів:

- загальнодержавні — Верховна Рада, Президент, Кабінет Міністрів;
- координаційні — Міністерство економіки, Національний банк, Міністерство фінансів та ін.;
- галузеві — міністерства та відомства, які відповідають за діяльність окремих секторів, галузей економіки;
- територіальні — регіональні, місцеві органи влади;
- спеціалізовані функціональні — інститути, які у своїй діяльності керуються національними інтересами, підтримуючи національних учасників міжнародного співробітництва.

З метою розв'язання конкретних завдань міжнародного співробітництва державами створюються міжнародні органи й об'єднання, які можуть бути суб'єктами регулювання міжнародної економічної діяльності або її реальними агентами. Дедалі більшого значення набувають ті міжнародні організації, які покликані сприяти розв'язанню глобальних гуманітарних, соціально-політичних, екологічних та інших проблем.

Суб'єкти міжнародної економічної діяльності можуть мати як підприємницькі, так і регулятивні цілі, належати як до комерційних структур, так і до органів публічної влади.

3. Міжнародні довгострокові кредити.

Міжнародний кредит - рух позичкового капіталу в сфері міжнародних економічних відносин, зв'язане з наданням валютних і товарних ресурсів на умовах зворотності, терміновості і сплати відсотка. Міжнародний кредит виник на зорі капіталістичного способу виробництва і був одним з важелів первісного нагромадження капіталу. Об'єктивною основою його розвитку стали вихід виробництва за національні рамки, посилення інтернаціоналізації господарських зв'язків. Іntenсифікація, глобалізація світових господарських зв'язків, поглиблення міжнародного поділу праці обумовили збільшення масштабів і диференціацію термінів міжнародного кредиту. Сьогодні темп його росту в кілька разів перевищує темп зростання виробництва і зовнішньої торгівлі.

Міжнародний кредит бере участь у кругообігу капіталу на всіх його стадіях: при перетворенні грошового капіталу у виробничий шляхом придбання імпортного устаткування, сировини, палива; у процесі виробництва у формі кредитування під незавершене виробництво; при реалізації товарів на світових ринках.

З метою зміцнення позицій ведучих країн банки, держави, міжнародні і регіональні валютно-кредитні і фінансові організації періодично проводять політику кредитної дискримінації і кредитної блокади стосовно визначених країн, що проводять неугоду їм політику. Кредитна дискримінація - установлення гірших умов одержання, чи використання погашення міжнародного кредиту для визначених позичальників у порівнянні з іншими з метою надання на них економічного і політичного

тиску. В даний час кредитна дискримінація застосовується як засіб політичного тиску у відношенні України й окремих країн, що розвиваються.

Різноманітні форми міжнародного кредиту загалом можна класифікувати по декількох головних ознаках, що характеризує окремі сторони кредитних відносин.

По джерелах розрізняються внутрішнє, іноземне і змішане кредитування і фінансування зовнішньої торгівлі. Вони тісно взаємозалежні й обслуговують усі стадії руху товару від експортера до імпортера, включаючи чи заготівлю виробництво експортного товару, перебування його в шляху і на складі, у тому числі за кордоном, а також використання товару імпортером у процесі виробництва і споживання.

По термінах міжнародні кредити підрозділяються на: короткострокові - до 1 року, іноді до 18 місяців (зверхкороточасні - до 3 місяців, добові, тижневі); середньострокові – від 1 року до 5 років; довгострокові - понад 5 років. У ряді країн середньостроковими вважаються кредити до 7 років, а довгостроковими - понад 7 років. Короткостроковий кредит звичайно забезпечує оборотним капіталом підприємців і використовується в зовнішній торгівлі, у міжнародному платіжному обороті, обслуговуючи неторгові, страхові і спекулятивні угоди. Довгостроковий міжнародний кредит призначений, як правило, для інвестицій в основні засоби виробництва, великомасштабні проекти, науково-дослідні роботи, якщо короткостроковий кредит пролонгується (продовжується), він стає середньо- і іноді довгостроковим. Держава, виступає як гаранта.

Довгострокове кредитування (строком на 10—15 і більше років) отримало розвитку насамперед у практиці кредитування урядів країн, які стикаються з проблемами за-боргованості. Розрізняють такі форми довгострокових кредитів: міждержавні кредити за рахунок асигнування бюджетних фондів; двосторонні державні; міжнародних та регіональних валютно-кредитних і фінансових організацій; по лінії надання допомоги, яка разом з технічною допомогою, безвідплатними дарами, субсидіями включає позики на пільгових умовах.

Наприклад, МВФ у межах фідучійного фонду надає кредити найбільшим країнам, що розвиваються, строком на 10 років, якщо вони мають труднощі з платіжним балансом. На строк 15 років надає кредити і Фонд структурної адаптації країнам, які відповідають вимогам Міжнародної Асоціації Розвитку (МАР).

ТЕМА 11. СУТНІСТЬ І ФУНКЦІЇ ГРОШЕЙ

1. Походження грошей

Гроші посідають значне місце у ринковій економіці. Вони забезпечують життєдіяльність кожної з ринкових структур, сприяють подальшому розвитку процесу суспільного відтворення матеріальних та нематеріальних благ, їх виробництву, обміну, розподілу та споживанню. Грошові відносини є найскладнішим елементом ринку. Вивчення сутності грошей, функцій, що виконують гроші, аналіз їхнього розвитку та, впливу грошей і грошової політики на стан економіки здійснює грошова (монетарна) теорія, яка є складовою загальної економічної теорії. Економічна ж теорія, як наука, виникла завдяки аналізу грошових відносин.

У монетарній теорії є багато течій і напрямків, що з'явилися в процесі розвитку цієї науки. Вони формуються на різних, часто протилежних, засадах, але все це розмаїття шкіл можна згрупувати в декілька напрямків, залежно від того, що ми візьмемо за основний принцип класифікації. Якщо в основу класифікації покласти якісні аспекти грошової теорії, тобто природу грошей, їхню сутність, вартість та купівельну спроможність, то усі існуючі теорії грошей можна розділити на такі чотири: металістична теорія грошей, номіналістична, кількісна та марксистська.

Якщо в основу класифікації покласти головним чином кількісні взаємозв'язки, тобто визначення ролі грошей у відтворювальному процесі та впливу грошової маси на економічне зростання, то існуючі різні течії монетарної теорії можна поділити на дві: класична (неокласична, монетаристська) та кейнсіанська (некейнсіанська тощо).

Оскільки розподіл монетарних теорій на два напрямки: кейнсіанський і класичний співпадає з логікою і загалом із розвитком світової економічної думки, то слід обрати саме цю класифікацію для подальшого викладу. Оскільки розвиток грошової теорії та накопичення знань здійснюються поступово в історичному процесі, то необхідно розглянути ті школи монетарної теорії, які найбільше вплинули на погляди представників сучасних напрямків розвитку теорії грошових відносин.

В економічній літературі розглядаються два підходи до походження грошей: **раціоналістична та еволюційна концепції.**

Перша пояснює походження грошей як підсумок угоди між людьми, які впевнились у тому, що для руху вар гостей в міновому обороті необхідні спеціальні інструменти. Згідно з другою – гроші з'явилися в результаті еволюційного процесу, який поза волею людей призвів до того, що деякі предмети виділилися із загальної маси і посіли особливе місце.

Гроші виділилися з товарного світу і протистоять йому. Якщо товари знаходяться в сфері обігу тимчасово, то гроші є постійним її учасником.

Гроші, що розвинулись з товару, продовжують залишатися товаром, який відрізняється від всього іншою товарного світу своїми специфічними властивостями.

Будучи особливим товаром, гроші можуть виразити вартість в ціні як звичайний товар. Вони виражають всю нескінченну різноманітність товарів у вигляді фіксованих мінових пропорцій. На них впливають ринкові умови і держава. В грошах виражає свою вартість будь-який товар і з них можна придбати коли завгодно і які завгодно продукти праці. Будучи товаром товару, гроші виступають як загальний товар.

Загальний товар – категорія національної економіки. У світовому господарстві загальний товар має відповідну форму існування як універсальний товар. Сфера діяльності грошей поширюється на світовий ринок.

Суспільна корисність грошей полягає в тому, що вони опосередковують рух товару між виробниками і споживачами, обслуговують рух капіталу.

Значення грошей, їх місце в економічній системі полягає в тому, що гроші виступають в якості реального зв'язку між товаровиробниками. Вони дозволяють визначити ефективність функціонування господарського механізму.

Процес еволюції та становлення грошей представляє собою розвиток форм вартості, тобто розвиток мінової вартості.

Перша форма – проста, або випадкова форма вартості властива низькому рівню розвитку продуктивних сил. При натуральному господарстві надлишок продукції виникав лише періодично, час від часу. Товари, які вироблялися в надлишку, випадково змінювали свою вартість через посередництво іншого товару (наприклад, одна вівця дорівнювала одному мішку зерна). Мінова

вартість при такому обміні могла часто змінюватися в часі і просторі. Однак вже в цій простій формі вартості були закладені основи майбутніх грошей.

Повертаючись до нашого прикладу, для скотаря вівця важлива не як споживча вартість, а як вартість, що виявляється тільки на ринку. Йому потрібна споживча вартість зерна. На ринку товар (в даному випадку вівця) шукає свого антипода і грає активну роль, бо скотар прагне знайти зерно в обмін на свій товар. Зерно служить формою вартості вівці, тобто пасивно відображає суспільну працю витрачену на вирощування вівці. Отже, зерно стає зовнішнім проявом суспільної праці, тобто еквівалентом, і знаходиться в еквівалентній формі вартості.

Еквівалентна форма вартості має наступні особливості:

- споживча вартість товару-еквіваленту (зерна) служить формою прояву своєї протилежності – вартості товару (вівці);
- індивідуальна праця, витрачена на виробництво товару-еквіваленту (зерна), виражає свою протилежність – суспільну працю;
- конкретна праця, закладена в товарі-еквіваленті (зерні), служить формою прояву абстрактної праці.

Друга форма - розгорнута форма вартості. З подальшим розподілом праці і зростанням виробництва все більше продуктів – товарів надходить на ринок. Один товар зустрічається при обміні з великою кількістю інших товарів-еквівалентів. Наприклад, один мішок зерна дорівнює:

- одній вівці,
- одній сокирі,
- одному аршину полотна тощо.

Третя форма вартості – загальна, коли товар стає головною метою виробництва. Кожний товаровиробник за продукт своєї праці прагнув отримати загальний товар, який потрібний всім. В зв'язку з такою об'єктивною необхідністю, з товарної маси стали виділятися товари, що виконують роль загального еквіваленту. Загальними еквівалентами ставали худоба, хутро, у племен Центральної Африки – слонова кістка. Однак в цій ролі товари затримувалися недовго, оскільки не задовольняли вимог товарного обігу і за своїми властивостями не відповідали умовам еквівалентності.

В результаті розвитку обміну загальним еквівалентом протягом тривалого періоду стає один товар, здебільшого метал. Цей процес становлення товару, як загального еквіваленту, дуже складний і тривалий. Він визначив появу *четвертої форми вартості – грошової*, для якої характерні наступні риси:

- загальне визнання даного факту як покупцем, так і продавцем, тобто обидва суб'єкти не можуть відмовитися при обміні своїх цінностей на даний товар – гроші;
- наявність особливих фізичних властивостей у товару-грошей, придатності для постійного обміну;
- тривале виконання грошима ролі загального еквівалента.

Отже, цілком очевидним є висновок про те, що гроші виникли стихійно з обміну, а не за згодою сторін. В ролі грошей виступали різні товари, але більш придатними виявилися дорогоцінні метали: золото і срібло.

Отже, гроші за своїм походженням – це товар. Виділившись із загальної товарної маси, вони зберігають товарну природу і мають ті ж самі дві властивості, що і будь-який інший товар: володіють споживчою вартістю (наприклад, золото в формі грошей може використовуватися як прикраса і задовольняти естетичні потреби людини) і вартістю, оскільки на виробництво товару-грошей (золота) витрачена певна кількість суспільної праці.

В той же час гроші, на відміну від звичайних товарів, є особливим товаром:

споживча вартість товару, що виконує роль загального еквіваленту ніби подвоюється (крім конкретної споживчої вартості, вони мають загальну споживчу вартість, оскільки з їх допомогою людина може задовольнити будь-яку потребу);

вартість грошей має зовнішню форму прояву до їх обміну на ринку. Товар-гроші завжди можна обміняти на будь-який інший товар, необхідний власнику грошей. В той час, як вартість звичайного товару прихована і виявляється в процесі обміну, коли товар продається на ринку.

Таким чином гроші – історична категорія, яка розвивається на кожному етапі товарного виробництва і наповнюється новим змістом, що ускладнюється із зміною умов виробництва.

Гроші розв'язали протиріччя товарного виробництва: між споживчою вартістю і вартістю. З появою грошей товарний світ поділився на дві частини: одна – товар-гроші, друга – всі інші товари. Споживча вартість сконцентрована з боку всіх товарів, а їх вартість – з боку грошей. Товари, які беруть участь в обміні, виступають як споживчі вартості. Гроші стають виразником цих споживчих вартостей всіх товарів через свою вартість.

Таким чином, особливість грошей полягає в наступному:

- *гроші* – це товар, що виділився стихійно;
- *гроші* – це особливий привілейований товар, який відіграє роль загального еквівалента;
- *гроші* розв'язали протиріччя між вартістю і споживчою вартістю, властиві всім товарам, в тому числі і грошам.

2. Види грошей

В своєму розвитку гроші виступали в двох видах: повноцінні гроші і знаки вартості (замінники повноцінних грошей або неповноцінні гроші).

Повноцінні гроші – гроші, у яких номінальна вартість (позначена на них) відповідає реальній вартості, тобто вартості матеріалу, з якого вони зроблені. До таких грошей відносять металеві гроші (мідні, срібні, золоті монети), які мали різні форми:

спочатку штучні, потім – вагові. Монети більш пізнього розвитку грошового обігу мали встановлені законом відокремлювальні ознаки (зовнішній вигляд, ваговий вміст). Найбільш зручною для обігу виявилася кругла форма монети, лицьова сторона якої називалася *аверс*, зворотна – *реверс* і обріз – *гурт*. З метою запобігання псуванню монети, гурт почали робити нарізним.

Перші монети з'явилися майже двадцять шість століть тому в Стародавньому Китаї і Лідійській державі. В Київській Русі перші карбовані монети датуються IX-X століттям.

Спочатку в обігу знаходилися водночас і златники (монети з золота), і срібники (монети з срібла). До золотого обігу країни перейшли в другій половині XIX ст. Лідером серед них була Великобританія, яка разом із своїми колоніями і домініонами посідала перше місце по видобутку золота. Причинами переходу до металевого обігу і передусім до золотого стали властивості благородного металу, що робить його найбільш придатним для виконання функцій грошей:

1. *однорідність за якістю;*
2. *подільність і з'єднуваність без втрати властивостей;*
3. *портативність (концентрація вартості);*
4. *збережність;*
5. *складність видобутку і переробки.*

Для повноцінних грошей характерна тривалість знаходження в обігу, що забезпечувалася вільним розміном знаків вартості на золоті монети, вільним карбуванням золотих монет при певному і незмінному золотому вмісті грошової одиниці, вільним переміщенням золота між країнами. Завдяки своїм якостям повноцінні гроші безперешкодно виконували всі свої функції.

Поява знаків вартості при золотому обігу була викликана об'єктивною необхідністю:

по-перше, золотовидобування не встигало за виробництвом товарів і не забезпечувало повну потребу в грошах;

по-друге, золоті гроші високої портативності не могли обслуговувати дрібний за вартістю оборот;

по-третьє, золотий обіг не володів властивістю об'єктивної економічної еластичності, тобто не міг швидко розширюватися і звужуватися;

по-четверте, золотий стандарт, в цілому, не стимулював виробництво і товарообіг.

Золотий обіг проіснував відносно недовго – до Першої світової війни, коли країни-учасниці для покриття своїх видатків здійснювали емісію знаків вартості. Поступово золото зникло з обігу.

Знаки вартості (замінники повноцінних грошей) - гроші, номінальна вартість яких вище реальної, тобто витраченої на їх виробництво суспільної праці. До них належать:

1) *металеві знаки вартості* – золота монета, що стерлася;

білонна монета, тобто дрібна монета, виготовлена з дешевих металів, наприклад міді, алюмінію;

2) *паперові знаки вартості*, зроблені, як правило, з паперу (розрізняють паперові і кредитні гроші).

Паперові гроші – це представники неповноцінних грошей, які з'явилися як замітники золотих монет. Об'єктивна можливість обігу цих грошей зумовлена особливостями функції грошей як засобу обігу, коли гроші є моментальним посередником в русі товарів. В Росії вперше паперові гроші (асигнації) з'явилися у 1769 р. У порівнянні з золотими, такі гроші створювали товаровласникам певні переваги (легше зберігати, зручні при розрахунку за дрібні партії).

Право випуску паперових грошей привласнила собі держава. Різниця між номінальною вартістю випущених грошей і вартістю їх випуску утворює *емісійний дохід казни*, що є істотним елементом надходжень до державної казни (бюджету). На початковому етапі паперові гроші випускалися державою поруч з золотими і з метою їх впровадження в обіг, обмінювалися на реальні гроші. Однак поява, а після цього і зростання дефіциту бюджету, викликало розширення емісії паперових грошей, розмір якої залежав від потреби держави у фінансових ресурсах.

Отже, сутність паперових грошей полягає в тому, що вони виступають знаками вартості, випускаються державою для покриття бюджетного дефіциту. Зазвичай вони не розмінні на золото і наділені державою примусовим курсом.

Кредитні гроші виникають з розвитком товарного виробництва, коли купівля-продаж здійснюється з розстрочкою платежу (в кредит). Їх поява пов'язана з функцією грошей як засобу платежу, де гроші виступають зобов'язаннями продавця, які повинні бути погашені у заздалегідь встановлений термін. Першочергове економічне значення цих грошей – зробити грошовий обіг еластичним, здатним відображати потреби товарообігу в готівкових грошах, економити повноцінні гроші, сприяти розвитку безготівкового обігу.

Поступово з розвитком капіталістичних товарно-грошових відносин сутність кредитних грошей зазнає суттєвих змін. В умовах панування капіталу кредитні гроші виражають не взаємозв'язок між товарами на ринку, як було раніше (Т-Г-Т), а відношення грошового капіталу (Г-Т-Г), тому грошовий капітал виступає в формі кредитних грошей.

Кредитні гроші пройшли наступний шлях розвитку: вексель, банкнота, чек, електронні гроші, кредитні картки.

Вексель – письмове безумовне, нічим не обумовлене зобов'язання боржника сплатити певну суму в заздалегідь обговорений термін і у встановленому місці. Розрізняють простий вексель, виданий боржником, і переказний (трату), виписаний кредитором і направлений боржнику на підпис з поверненням кредитору. Переказний вексель (трата) може перебувати в обігу завдяки переказному напису (індосаменту) на зворотному боці документа. По мірі збільшення переказних написів циркулярна чинність векселя зростає, оскільки кожний індосант несе солідарну відповідальність по векселю.

Вексель має наступні особливості:

- абстрактність, тобто відсутність на документі інформації про вид угоди;
- безперечність, що означає обов'язкову оплату векселя;
- оборотність, тобто передача векселя як платіжного засобу іншим кредиторам, що означає можливість взаємного зарахування вексельних зобов'язань продавця. Платіжна гарантія ще більше зростає при акцепті (згоді оплатити вексель, якщо боржник не зможе розрахуватися сам) векселя банком (вексель, що акцептувався).

Вексель має певні межі обігу. Він функціонує між особами, які володіють інформацією про платоспроможність один одного і здійснюють економічні відносини. Погашається вексель учасниками вексельного обігу готівковими коштами.

В Радянському Союзі векселі застосовувалися у внутрішньому обороті в 1922-1930 рр. Кредитна реформа 1930 р. ліквідувала вексельний обіг в середині країни, але з 1937 р. вексель використовувався у зовнішньоторговельних відносинах в результаті приєднання СРСР у 1936 р. до Женевської вексельної конвенції.

Прийняття постанови Верховної Ради України "Про застосування векселів в господарському обігу" від 17 червня 1992 р. відродило вексельний обіг в Україні. Це мало велике народногосподарське значення, оскільки дозволило пом'якшити платіжну кризу, прискорити залучення до господарського обороту готову продукцію з обмеженим попитом, реалізувати зайві товарно-матеріальні цінності.

На даному етапі знаходяться в обігу і *казначейські векселі*, що випускаються державою для покриття дефіциту державного бюджету.

Розрізняють також *комерційний вексель* (видається під заставу товару) і *банківський вексель*, видається банком-емітентом за наявності певної суми клієнта на депозиті. На відміну від комерційного банківський вексель має депозитну форму. Це по суті простий вексель, тому що виписується клієнтом банку своєму постачальнику в оплату за товар, але може бути індосований третій особі. Банківський вексель дає підприємству новий платіжний засіб, гарантований банком. Окрім одержання доходу по депозиту, на основі якого банком і видається вексель, підприємство отримує можливість розрахунку зі своїми партнерами. Кожний банк, який їх випускає, має свої особливості, передусім це надання банком переваг своїм клієнтам-векселедержателям.

Банкнота – кредитні гроші, що випускаються центральним (емісійним) банком країни. Вперше банкноти були випущені в кінці XVII століття, на основі переобліку поодиноких комерційних векселів. Первісне банкнота мала подвійне забезпечення: комерційну гарантію, оскільки випускалася на базі комерційних векселів, пов'язаних з товарообігом, і золоту гарантію, що забезпечила її обмін на золото. Такі банкноти називалися класичними, мали високу тривалість обігу і надійність. Центральний банк володів золотим запасом для обміну, що виключало знецінення банкноти.

Не відміну від векселя, банкнота являє собою безстрокові боргові зобов'язання продавця і забезпечується гарантією центрального банку, який в більшості країн став державним.

Сучасна банкнота втратила, по суті, обидві гарантії: не всі векселі, що переобліковуються центральним банком, забезпечені товаром, а також відсутній обмін банкнот на золото. На даному етапі банкнота надходить в обіг шляхом банківського кредитування держави, банківського кредитування господарства через комерційні банки, обміну іноземної валюти на банкноти даної країни.

В теперішній час центральні банки випускають банкноти суворо певної вартості. По суті, вони є національними грошима на всій території держави. Матеріальне забезпечення у вигляді товару або золота відсутнє. Для виготовлення банкнот використовується особливий папір і застосовуються заходи щодо ускладнення їх підробки.

Чек – вид кредитних грошей, ідо виступає як грошовий документ встановленої форми, який містить безумовний наказ власника рахунку в кредитній установі виплатити держателю чека зазначену суму. Чековому обігу передують договір між клієнтом кредитної установи і цією установою про відкриття рахунку на суму внесених коштів або надання кредиту. Клієнт на цю суму виписує чеки, а кредитна установа їх оплачує. В чековому обігу беруть участь: чекодавець (власник рахунку), чекоодержувач (кредитор чекодавця) і платник по чеку (кредитна установа).

Вперше чеки з'явилися в обігу в XVI - XVII століттях у Великобританії та Нідерландах. З розвитком кредитної системи вони отримали широке розповсюдження. Розрізняють три основні види чеків:

іменний – чек на певну суму без права передачі;

на пред'явника – чек без вказівки одержувача;

ордерний – чек на певну суму з правом передачі шляхом індосаменту на звороті документу.

У внутрішньому обігу чеки використовуються для одержання готівки в кредитній установі, як засіб платежу і обігу, а також в якості інструменту безготівкових платіжних розрахунків, ще здійснюються шляхом перерахувань по рахунках в кредитних установах. В міжнародних розрахунках використовуються банківські чеки для здійснення комерційних платежів, але в основному при платежах неторговельного характеру.

У відповідності з Положенням про чеки, затвердженим у 1921 р. в СРСР діяли два види чеків: розрахункові і грошові.

Розрахунковий чек – це письмове доручення банку здійснити грошовий платіж з рахунку чекодавця на рахунок чекодержателя, тобто вони використовувались для безготівкових платіжні:

розрахунків.

Грошові чеки служили для отримання підприємствами і організаціями готівкових коштів.

Швидке розширення чекового обігу після Другої світової війни вимагало зміни форм платежів. Науково-технічний прогрес розвиток електронно-обчислювальної техніки сприяли появі провідних зарубіжних країнах автоматизованих електронних апаратів для обробки чеків і ведення поточних рахунків. Електронні прилади і система зв'язку для здійснення кредитних і платіжні операцій

(зарахування суми і списання коштів, перекази з рахунку на рахунок, нарахування відсотків, контроль за станом рахунку) шляхом передачі електронних сигналів без участі паперових носіїв сприяли виникненню електронних грошей. З їх допомогою відбувається переважна частина міжбанківських операцій.

Впровадження ЕОМ в кредитних установах створило умови для появи електронних грошей, які стали електронним еквівалентом готівкових грошей та є їх заміником. Електронні гроші мають ряд особливостей в порівнянні з готівкою:

по-перше, готівку у вигляді електронних грошей, як правило, не можна витратити, якщо ці гроші викрадені або втрачені;

по-друге, після втрати, викрадення або знищення, одразу попередивши про це кредитну установу, можна отримати нові електронні гроші з відновленням первісного балансу;

по-третє, електронні гроші можуть мати обмежений обсяг.

Користування електронними грошима здійснюється за допомогою електронного гаманця – будь-якої пластикової картки, або функції картки, що містить реальну цінність у формі електронних грошей, які власник вніс на рахунок в банку. Банківська пластикова картка – це пластиковий ідентифікаційний засіб, за допомогою якого можна керувати банківським рахунком, тобто здійснювати оплату за товари, послуги та отримувати готівкові кошти. Таким чином, картка – це інструмент безготівкових розрахунків, тому її існування пов'язане з функціонуванням певної платіжної системи.

Платіжна система – це, по-перше, сукупність кредитних установ, які здійснюють розрахунки; по-друге, система взаємовідносин між учасниками, яка необхідна для виконання зобов'язань щодо розрахунків за допомогою карток; по-третє, сукупність нормативних, договірних, фінансових та інформаційно-технічних засобів, що регламентують порядок використання банківських платіжних карток.

За фінансово-економічним призначенням розрізняють кредитні картки і дебетові картки. В залежності від суб'єктів використання – пластикові картки особистого використання і корпоративні фінансові картки. В залежності від захищеності – звичайні пластикові магнітні картки, електронні (мікропроцесорні та лазерні) картки.

Широкомасштабне впровадження електронних грошей в сучасну систему розрахунків, як міжбанківську, так і банк-клієнт, клієнт-крамниця і так далі пояснюється тим, що цей вид кредитних грошей є ідеальним засобом розрахунку з наступних причин:

- фінансову пластикову картку зручно носити в кишені або гаманці;
- пластикова картка є відносно дешевим засобом;
- надійність;
- можливість забезпечення високого рівня захисту, необхідного для запобігання підробок та махінацій в фінансовому середовищі;
- деякі види фінансових пластикових карток, наприклад типу смарт-карта, можуть виконувати функцій: кредитних і дебетових карток одночасно.

В Україні лідерами в роботі з картками є АППБ "Аваль", Приватбанк та Укресімбанк. Однак розвиток національної платіжної системи та використання міжнародних платіжних карток гальмують наступні причини:

- відсутність довіри населення до комерційних банків, а звідси і небажання тримати гроші в банках (хоча останнім часом кількість вкладів і їх розміри в банках зростають);
- брак досвіду, традицій щодо впровадження карткових систем і вміння користуватися ними;
- незацікавленість торгівельних підприємств приймати оплату по картках;
- значні капіталовкладення та довгий термін окупності інвестицій у картковий бізнес;
- відсутність належної законодавчої бази щодо обігу пластикових карток;
- проблеми фінансової безпеки банків та клієнтів.

3. Функції грошей

В сучасній економічній літературі сутність грошей, як правило, визначається через їх функції. Функція являє собою конкретний прояв економічного явища, виражає основне призначення економічних законів, які діють в певній сфері економічних відносин.

По відношенню до сутності грошей в економічній літературі існують наступні підходи:

- прагматичне тлумачення,
- концепція представницької вартості,

- гіпотеза власної вартості неметалевих грошей. Прибічники прагматичного тлумачення вважають, що оскільки неречові, нерозмінні на благородний метал гроші фактично виступають в ролі виняткової о грошової о антипода, що протистоїть товарному світу, а процес ціноутворення здійснюється в цих грошах, то це доводить, що вони служать реальною мірою вартості товару. Таке тлумачення є достатнім для вирішення обмежених аналітичних задач, але не дає можливості проникнути в глибину сутності явищ.

Представники концепції представницької вартості розглядають паперові гроші в якості представників вартості товарів. Вони трактують сучасні неречові кредитні гроші в якості представників сумарної вартості всіх товарів на ринку, що втілюють суспільне необхідну працю, витрачену на виробництво цих товарів. В даній концепції відсутнє пояснення того, яким чином фіксується вартість, яка утримується окремою грошовою одиницею.

Гіпотеза власної вартості неметалевих грошей ґрунтується на тому, що нерозмінні на золото гроші є в сучасних умовах не представниками, а носіями власної внутрішньої вартості. Прибічники даної теорії припускають, що вартість грошей формується ніби в два етапи. Підставою її є праця, що витрачається при виробництві грошей і їхнє функціонування, що забезпечує вартість. Ця вартість знаходить свій вираз в ринковій ціні грошового матеріалу. Однак вона трансформується в деяку мінову вартість, на базі якої гроші виступають в ролі загального вартісного еквіваленту.

З загального вартісного еквіваленту, тобто міри вартостей товарів, гроші перетворюються в посередника при обміні товарами. Вони стають універсальним вимірником, технічним інструментом для порівняння вартостей різноманітних товарів. В даному механізмі гроші виконують роль лічильних грошей. При такому підході припускається збереження грошей в якості необхідного елемента господарського механізму. Гроші, що отримують від держави статус законного платіжного засобу, набувають безумовних прав на товари і послуги. Вони продовжують опосередковувати ринковий обмін товарів, однак при цьому в поняття гроші вкладається інший, більш полегшений зміст.

Нерозробленість теорії сутності кредитних паперових грошей не заважає їм в країнах з розвинутою ринковою економікою виконувати відповідні завдання.

Функції грошей, що виділяються в сучасній економічній літературі, виступають не застиглою формою виразу грошових відносин, а відображають динамічні процеси, що відбуваються, і збагачення цих відносин якісними змінами. Ступінь розвитку тієї чи іншої функції відображає певні етапи розвитку суспільного виробництва.

Першою функцією грошей є функція міри вартості, тобто їх спроможність вимірювати вартість всіх товарів, служити посередником при визначенні ціни. Тільки наявність вартості у грошового товару забезпечує одночасну появу еквівалентів товару і грошей на протилежних полюсах та їх наступний обмін у відповідності із законом вартості в функції грошей як засіб обігу та платежу і світових грошей.

Разом з тим, необхідно мати на увазі, що не гроші роблять товари порівнюваними. Товари порівнювані за допомогою грошей тому, що вони як і гроші є продуктами людської праці, мають однорідну з ними базу порівняння – абстрактну працю. Виражена в грошах вартість товару є ціною. Ціна або грошова форма товару – це форма лише ідеальна. Вартість взуття, одягу, автомобілів, відеомагнітофонів тощо існує хоча і невидимо в самих речах, вона виражається в їх відношенні до золота. Так як вираз товарних вартостей в золоті носить ідеальний характер, то для цієї операції може бути застосоване також лише уявне або ідеальне золото. Кожний товаровласник і товаровиробник знає, що він ще не перетворює свій товар в гроші, якщо надав їх вартості форму ціни і, що йому не потрібно ні граму реального золота для того, щоб виразити в ньому великий обсяг вартостей. Отже, свою функцію міри вартостей гроші виконують як уявні гроші, що подаються ідеально, тому що тут має місце лише ідеальний переказ товару в їх загальне вартісне буття. Хоча функцію міри вартості виконують гроші, що подаються лише уявно, ціна цілковито залежить від реального грошового матеріалу.

Ціну може мати тільки той товар, що знаходиться у відносній формі вартості. Самі гроші ціни не мають, їх вартість не може бути виражена в них же самих. Замість ціни гроші володіють

купівельною спроможністю, яка виражаються в абсолютній кількості товару, що можна за них купити.

Функція міри вартості відображає відношення товару до грошей, як загального еквіваленту. Однак для визначення ціни товару цього недостатньо. Необхідний масштаб для їх порівняння, одиниця виміру речовинної субстанції загального еквіваленту. Коли гроші відносяться до самих себе, вони виступають як масштаб цін. Масштаб цін не є новою функцією грошей. Це іншого роду функція – "природної субстанції" грошового матеріалу.

Хоча речовинним носієм обох функцій є одне і те ж золото, гроші як міра вартості і як масштаб цін виконують дві різні функції, що різняться своєю природою.

Міра вартості – економічна функція грошей, що залежить від держави. Гроші як міра вартостей є суспільним вартісним еквівалентом, втіленням суспільне необхідної абстрактної праці і виразом вартостей товару. А це означає, що ця функція визначається законом вартості.

Масштаб цін має юридичний характер, залежить від волі держави і служить для вираження не вартості, а ціни товару. Через масштаб цін ідеальна, уявна ціна, що надається товару як показник величини вартості, перетворюється в преїскурантну або ринкову ціну виражену в національній грошовій одиниці.

З розвитком світового ринкового господарства, поглибленням міжнародного розвитку праці і формуванням інтернаціональної вартості товару функція міри вартості переростає у функцію інтернаціональної міри вартості. Це пов'язано з ускладненням специфіки суспільної праці в процесі інтернаціоналізації суспільного відтворення: національно-суспільна праця перетворюється в інтернаціонально-суспільну. Протиріччя між поодиноким і суспільною працею отримує своє розширення на світовому ринку. Відповідно продукт національної праці отримує суспільне визнання на основі національної міри вартості. За допомогою інтернаціональної міри вартостей реалізується основна вимога товарного виробництва: гроші повинні забезпечувати абсолютну обмінність товару не тільки на національному, а і на світовому ринку. Завдяки цьому товари набувають порівнянності і абсолютної обмінності в межах світового господарства.

Все сказане справедливо для реальних грошей. Однак в сучасних умовах стан справ докорінно змінився. На зміну повноцінній монеті реальної вартості прийшли папірці, передували яким векселі і розписки ювелірів. Сучасні кредитні гроші не виконують в повній мірі свої класичні функції. Благородний метал в якості загального еквіваленту виконував функцію міри вартості лише завдяки тому, що містив в собі реальну вартість. Проводячи аналогію між обчисленням вартості і виміром ваги головки цукру в шматках золота, К. Маркс писав, що якщо б обидва тіла не володіли вагою, вони не могли б вступити в це відношення, і одне з них не могло б стати виразником ваги іншого. Це наочно показує, що кредитні білети не можуть бути мірою вартості, так як, скажімо, шматки паперу з написом 1, 3, 5, 10 кг – служити мірою ваги. Тільки носій реальної вартості може виконувати функцію міри вартостей. Грошові знаки, які ми називаємо "грошима", не володіють власною вартістю, вони можуть бути лише представниками реальної вартості, є її знаками, але це не дає їм можливості виконувати функцію міри вартості, притаманну повноцінним грошам.

Сучасні грошові знаки є лічильними грошима, наділеними представницькою вартістю сукупної товарної маси, що знаходяться в обігу на ринку в даний момент. При цьому "роль міри вартостей виконує сукупна товарна маса (визначена нами в якості загального еквівалента), між якою (ідеально, шляхом грошових знаків) і окремим товаром встановлюється реальне мінове співвідношення, необхідне останнім для обміну. Саме це співвідношення і закріплюється в якості ціни за допомогою кредитних білетів, функції виразу (фіксації) вартісних пропорцій. Таким чином, в процесі еволюції, функція грошей як міри вартості перетворилася у функцію фіксації вартісних пропорцій властиву кредитним грошам.

Гроші як одиниця рахунку. Купони. В сучасній ринковій економіці гроші як одиниця рахунку використовуються передусім для виміру і порівняння цінності товару. В кожній державі існує національна одиниця рахунку: карбованець, гривня, долар, марка, ена, песо і т.д. Деякі з валют, що вільно конвертуються, реально виконують цю функцію і на міжнародному ринку. В країнах з високим рівнем інфляції нерідко віддають перевагу використанню в якості одиниці рахунку не місцевій валюті, а іноземній. Така практика, наприклад була широко розповсюджена в 90-ті роки ХХ століття в Росії, Україні та інших постсоціалістичних країнах, коли велика кількість товарів та послуг поруч з ціною в національних валютах отримали ціну в доларах. Ціни на нерухомість (квартири,

землю тощо) виражаються передусім в доларах і лише потім в карбованцях. Висока інфляція, підриваючи національну грошову одиницю, може призвести до грошової реформи і встановленню нової рахункової грошової одиниці. Однак зміна масштабу цін не зачіпає цю функцію грошей, бо впливає на зміни цін всіх товарів і послуг.

Існує дві форми обмеження функціонування грошей як одиниці рахунку: бартерна торгівля і торгівля з допомогою купонів. Бартерна торгівля, або безпосередній обмін одного товару на інший, хоч і зустрічається в сучасних умовах, в нормальних умовах має невелике значення. Лише в період суспільних бурь і потрясінь роль бартеру зростає, однак в процесі нормалізації відносин він знову посідає своє другорядне місце.

Іншим прикладом обмеження грошей в функціонуванні одиниці рахунку є торгівля за допомогою купонів або спеціальних талонів. Така торгівля є спробою раціонування споживання певних товарів і послуг. Як правило, це викликається дефіцитом товару або цілеспрямованою політикою виробників. В обох випадках випускаються купони, що дозволяють купувати певні товари. Метою їхнього випуску є або обмеження споживання дефіцитних товарів, або навпаки, стимулювання споживання тих товарів, що знаходяться в надлишку.

Раціонування продуктів означає, що продукт або послугу можна придбати тільки при наявності купону та спеціального талону. В умовах ринкової економіки таке обмеження свободи вибору легко переборюється: одні купони починають обмінювати на інші. Бартерний обмін поступово витісняється товарно-грошовими відносинами, купони отримують за гроші. В цьому випадку повна вартість товару буде дорівнювати його ціні плюс вартість купону. В більшості випадків купони вводяться не з метою обмеження купівлі окремого виду товарів, а для обмеження грошової маси взагалі.

В такій ситуації заробітна плата видається на певну суму в купонах. Здолання локальних меж обігу купону в цьому випадку можливо шляхом обміну його на тверду валюту або товар, що володіє високою ліквідністю, та є спроможним перетворюватися в сучасні гроші.

Іншим різновидом раціонування споживання є американські купони. Вони не обмежують свободу вибору адміністративними заходами, а створюють зацікавленість у покупців в придбанні певних товарів шляхом надання знижок з офіційно оголошеної ціни. Американські купони бувають декількох типів. Найбільш простим типом є купон, що надається крамницею покупцеві, який купив товарів на певну суму. Цей купон видається як правило з врахуванням смаків споживача. Касир при цьому лише злегка корегує вибір споживача, та пропонує купон на той вид продукції, яку крамниця купує на пільгових умовах або має в надлишку. Такий купон може бути використаний тільки в крамниці, що його видавала, і при чому протягом певного часу.

Поруч з купонами конкретних крамниць є купони більш загального виду, обов'язкові для всіх підприємств роздрібною торгівлі. Вони в свою чергу також поділяються на декілька типів.

Найбільш розповсюдженими з них є знижка на новий товар, що ще не завоював ринок, або товар, в реалізації якого в даний момент зацікавлені торгові компанії, прагнучи прискорити реалізацію всієї партії. Торгові організації можуть надати право покупки чергового товару безкоштовно, якщо покупець вже придбав більшу її партію. Купонна торгівля, існуючи в розвинутій ринковій економіці не скасовує гроші ані як одиницю рахунку, ані як засіб обігу, а лише корегує зв'язки між покупцями та продавцями.

Гроші як засіб обігу та платежу. Процес товарного обігу породжує потребу в грошах як засобу обігу. Це зумовлено тим, що грошовий вираз вартості шляхом функції міри вартості ще не означає реалізацію товару. Його ціна реалізується лише при обміні товару на гроші в процесі товарного обігу "Т-Г-Т". Переміщуючи товар з рук в руки, постійно виштовхуючи його із сфери обігу, доводячи товар до споживача, гроші безпосередньо знаходяться в русі, переходять від однієї особи до іншої, пов'язуючи завдяки цьому акти обміну в єдиний процес обігу товарів. Для виконання функції засобу обігу гроші завжди повинні бути в наявності, тобто цю функцію можуть виконувати лише реально існуючі гроші. Вони повинні також володіти такими якостями як портативність, міцність, однорідність, подільність.

Суспільна праця у формі вартості здійснює особливий вид руху – товарна вартість перетворюється в грошову, грошова – в товарну. Обіг товарів здійснюється за допомогою грошей. Зміна форм, в процесі якої здійснюється обмін продуктами "Т-Г-Т" припускає, що товар є вихідним і кінцевим пунктом процесу кругообігу товарів. З іншого боку включається кругообіг грошей. До тих

пір поки товар зберігається в руках продавця у вигляді грошей, він здійснює лише першу половину свого обігу, коли ж за ці гроші куплений товар, то гроші віддаляються від свого первісного власника. Відбувається безперервне вилучення грошей з їх вихідного пункту: Г-Т. Щоб гроші виконували функцію засобу обігу необхідно додержуватися однієї умови: рух грошей і товарів повинен здійснюватися водночас.

Призначення грошей як засобу обігу – бути посередником при обміні товарів. Для ранніх етапів товарообміну кожний товар, що виконував роль загального еквіваленту, вступаючи в обмін з іншим товаром, був одночасно і мірою вартості і засобом обігу, обидві функції в ньому співпадали. Подальший розвиток обміну призвів до відокремлення цих функцій, що сприяло утворенню особливих форм грошей: лічильних грошей як міри вартості і знаків вартості як засобів обігу. Таким чином, тотожність функцій в загальному еквіваленті перетворилася в єдність двох протилежностей у повноцінних монетах. В подальшому ця протилежність розвивається у власне протиріччя, що призводить до порушення стійкості грошей як суспільних виробничих відносин.

З кількісного боку це виявляється в тому, що брак грошового матеріалу для потреб товарообігу веде до появи в обігу знаків вартості як знаків золота, що створює потенційну можливість для виникнення представницької вартості як результату відриву номінальної і реальної вартості грошової о товару. Якісний бік цього протиріччя виявляється при порушенні оборотності золота і його знаків.

Зважаючи на певні обставини, товари не завжди продаються за готівкові гроші. Причинами цього є неоднакова тривалість періодів виробництва і обігу різноманітних товарів, а також сезонний характер виробництва і збуту окремих товарів, що створює нестачу додаткових коштів у господарюючого суб'єкта. В результаті виникає необхідність купівлі-продажу товару з відстрочкою платежу, тобто в кредит. Гроші як засіб платежу мають специфічну форму руху: Т – З, а через заздальгідь встановлений строк: З – Г (де З – боргове зобов'язання). При такому обміні немає зустрічного руху грошей і товарів, погашення боргового зобов'язання є кінцевою ланкою в процесі купівлі-продажу. Розрив між товаром і грошима в часі створює небезпеку неплатежу боржника кредиторю.

В умовах розвинутого товарного господарства гроші в функції засобу платежу пов'язують між собою велику кількість товаровласників, кожний з яких купує товари в кредит. В результаті розрив в одній із ланок платіжного ланцюга призводить до руйнування всього ланцюга боргових зобов'язань і виникнення масових банкрутств товаровласників. Проблема неплатежів по своїм боргам стоїть перед підприємцями всіх країн світу. Особливо гострою вона стала в Україні у 90-х рр. Прискоренню платежів між підприємствами може сприяти розширення використання таких видів кредитних грошей, як банківський вексель, електронні гроші та кредитні картки.

В сучасних мовах господарство є кредитним за своєю суттю, тому кредитні гроші виконують функцію – гроші як засіб обігу і платежу водночас.

Функція грошей як засобу нагромадження і заощадження. Гроші виступаючи загальним еквівалентом, тобто забезпечуючи його власнику отримання будь-якого товару, стають загальним втіленням багатства. Тому у людей виникне прагнення до їх накопичення та заощадження. Для утворення скарбів гроші вилучаються з обігу, тобто акт купівлі-продажу переривається. Однак просте накопичення і заощадження грошей власнику додаткового доходу не приносить.

На відміну від попередніх двох функцій гроші як засіб накопичення і заощадження повинні володіти здатністю зберігати вартість хоча б на певний період і бути реальними.

При металевому обігу ця функція виконувала економічну роль стихійного регулятора грошового обороту: зайві гроші направлялися в скарби, нестача поповнювалася за рахунок скарбів.

З розвитком товарного виробництва значення функції як засобу накопичення та заощадження зросло. Без накопичення та заощадження ставало неможливим здійснення процесу відтворення. На відміну від простого товарного відтворення, коли гроші нагромаджувались у вигляді "мертвих скарбів", з розвитком виробництва підприємцю стало не вигідно зберігати гроші, їх стали направляти в оборот для отримання прибутку. Крім того, акумуляція тимчасово вільних коштів – необхідна умова кругообігу капіталу. Саме створення грошових резервів на підприємстві забезпечує пом'якшення порушень, що виникають у окремого господарюючого суб'єкта, а резерви в масштабі країни – відсутність диспропорцій в народному господарстві.

Золотий обіг потребував накопичення центральним (емісійним) банком золотого запасу, який використовувався для поповнення внутрішнього обігу; розміну знаків вартості на золото, міжнародних платежів. Це призначення золотого запасу в сучасних умовах відпало в зв'язку з вилученням золота з обігу. Однак золото продовжує відігравати роль скарбу, зосереджуючись в резервах центральних банків, казні держави, урядових валютних органах. Розмір золотого резерву свідчить про багатство країни і забезпечує довіру резидентів та іноземців до національної грошової одиниці.

Окремі особи також накопичують золото у формі зливків, монет, прикрас (тезаврація золота), купуючи його на ринку в обмін на національну грошову одиницю. Мета такого накопичення в умовах панування знаків вартості – застрахувати себе від знецінення цих знаків вартості. Основна маса членів суспільства при відсутності золотого обігу накопичує і зберігає кредитні гроші, які є паперовими символами і не створюють реального багатства для власників. Господарюючі суб'єкти зосереджують короткостроковий капітал в кредитних установах, а довгостроковий – за допомогою цінних паперів, отримуючи при цьому дохід.

Важливе значення цієї функції – стихійно регулювати грошовий обіг при пануванні знаків вартості – втрачено. Тепер кредитні гроші не можуть еластичне розширювати або зменшувати кількість необхідних для обігу грошей, як це було при золотих грошах.

Виконання грошима функції засобу накопичення є важливою передумовою розвитку кредитних відносин, за допомогою яких стає можливим використання тимчасово вільних коштів, що утворюються в різних сферах господарства і населення для надання їх в позику підприємствам і організаціям інших галузей і окремим кредиторам. Кредитні відносини, що виникають і постійно відновлюються, сприяють доцільному використанню ресурсів господарства, розвитку виробництва і більш повному задоволенню потреб населення. Такі результати використання грошей у функції засобу накопичення в межах народного господарства.

При вирішенні проблеми доцільності накопичення коштів слід враховувати наступне:

- можливість безперешкодного використання розміщених грошових коштів;
- надійність вкладень;
- мінімізація ризику;
- можливість отримання доходу від вкладених коштів.

Функція світових грошей. Появу світових грошей викликали зовнішньоторговельні зв'язки, міжнародні кредити, надання послуг зовнішньому партнеру. Світові гроші функціонують як загальний платіжний засіб, загальний купівельний засіб і загальна матеріалізація суспільного багатства. Вони в якості міжнародного засобу виступають при розрахунках по міжнародним балансам: якщо платежі даної країни за певний період перевищують її грошові надходження від інших країн, то гроші виступають засобом платежу.

Міжнародним купівельним засобом світові гроші служать при порушенні рівноваги обміну товарами та послугами між країнами, тоді їх оплата здійснюється готівковими грошима. Як загальне втілення суспільного багатства світові гроші використовуються при наданні позик або субсидій однією країною іншій або при виплаті репарацій країні-переможниці країною, що переможена. В такому випадку відбувається переміщення частини багатства від однієї держави до іншої в грошовій формі.

При золотому стандарті світовими грошима виступало золото, як засіб регулювання платіжного балансу, і кредитні гроші (банкноти) окремих держав, розмінні на золото (в основному долар США та британський фунт стерлінгів). Для зміцнення національних грошей таких держав, як США та Великобританія, в якості світових грошей та за їх ініціативою використовувались міжнародні валютні договори та валютні кліринги.

Вперше міжнародний валютний договір був застосований на Генуезькій конференції 1922 р. У відповідності з ним долар США та англійський фунт стерлінгів були оголошені еквівалентами золота і введені в міжнародний оборот як світові гроші. Наступні міжнародні договори були оформлені на Бреттон-Вудській конференції 1944 р., яка встановила, що функція світових грошей зберігається за золотом як засобом кінцевих розрахунків між країнами, хоча масштаби його використання зменшувались. Паралельно з золотом в якості міжнародних платіжних засобів та резервних валют в міжнародному обороті визнаний долар США, який прирівнювався до золота за офіційним

співвідношенням 35 доларів за тройську унцію (31,1 г.) і в меншій мірі – фунт стерлінгів Великобританії.

Крім міжнародних валютних договорів підписувались регіональні валютні угоди (валютні блоки, валютні зони), які забезпечували пануюче становище однієї грошової одиниці найбільш розвинутої держави у зовнішньоекономічних відносинах країн, які їх підписали. Так були створені Стерлінговий блок (1931 р.), Доларовий блок (1933 р.), Золотий блок (на чолі з Францією, 1933 р.). Під час Другої світової війни і після її закінчення на базі валютних блоків сформувались зони:

стерлінгова, доларова, французького франка, а також з'явилися зони голландського гульдена, італійської ліри, іспанської песети, південноафриканського ринда.

Валютні кліринги – система розрахунків між країнами на основі заліку взаємних вимог у відповідності з міжнародними платіжними угодами, які передбачали клірингові рахунки, валюту, порядок вирівнювання платежів. Після Другої світової війни валютні кліринги діяли в умовах валютних обмежень, відміна останніх призвела до ліквідації таких угод між розвинутими країнами.

Для створення міжнародної лічильної грошової одиниці з метою вирішення проблеми міжнародної ліквідності Міжнародний валютний фонд ввів нові резервні і платіжні засоби – спеціальні права запозичення (СДР). СДР призначені для регулювання сальдо платіжного балансу країн-членів МВФ, поповнення офіційних резервів та розрахунків, а також порівняння національних валют. В 1971 р. був встановлений золотий вміст СДР, що дорівнював, як і долар США, 0,888671 г., але з 1 липня 1974 р. (після девальвації долара) вартість одиниці СДР визначалась на основі середньозваженого курсу спочатку 16, а потім 5 провідних валют розвинутих країн.

Для країн-учасниць Європейського валютного союзу (ЄВС) з березня 1979 р. введена регіональна міжнародна лічильна одиниця – ЕКЮ (European Currency Unit (ECU)). На відміну від СДР європейська валютна одиниця була на половину забезпечена золотом і доларами США (за рахунок об'єднання 20 % офіційних резервів країн-учасниць ЄВС), а на половину їх національними валютами. ЕКЮ – безготівкова грошова одиниця, яка виступала у вигляді записів на рахунках в центральних банках країн-членів. Вартість ЕКЮ визначалася так само, як і СДР, середньозваженим курсом валют країн-членів. Її використовували в розрахунках дванадцять країн ЄВС. З 1999 р. замість ЕКЮ в обіг була введена нова грошова одиниця євро.

На першому етапі (січень 1999 р. – грудень 2001 р.) євро офіційно введена в безготівковій формі в 11 країнах Союзу (Австрія, Бельгія, Німеччина, Ірландія, Іспанія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Фінляндія). З 1 січня 2002 р. почався другий етап – введення готівкових євро (банкнот і монет) в 12 країнах ЄВС (вище перелічені плюс Греція). Великобританія, Швеція і Данія з різних причин поки що вирішили не приєднуватися до зони євро. Наступний етап планується почати з 1 липня 2002 р., коли припиняться готівкові і безготівкові розрахунки в національних валютах країн-учасниць зони євро, і євро стане єдиним платіжним засобом.

Стабільна грошова одиниця євро повинна відігравати значно важливішу роль у міжнародній валютній системі як торгова, інвестиційна і резервна валюта; аніж будь-яка з діючих національних валют. Крім того, євро може стати серйозним конкурентом долару в якості розрахункового засобу і альтернативною резервною валютою як для країн ЄВС, так і для торгово-фінансових партнерів по всьому світу.

Всі наведені функції грошей представляють собою прояв єдиної сутності грошей як загального еквіваленту товарів та послуг, знаходяться в тісному зв'язку та єдності. Логічно та історично кожна наступна функція є результатом розвитку попередніх функцій.

З усього вищесказаного впливають три основні властивості грошей, які розкривають їх сутність:

- гроші забезпечують загальну безпосередню обмінність – за них купується будь-який товар;
- гроші виражають мінову вартість товарів – через них визначається ціна товару, а це дає кількісне порівняння різних за споживчими вартостями товарів;
- гроші виступають загальною матеріалізацією загального робочого часу, що втілюється в товарі.

ТЕМА 12. ГРОШОВИЙ ОБОРОТ І ГРОШОВІ ПОТОКИ

1. Характеристика і структура грошового обороту

В процесі купівлі-продажу товарів, надання послуг, а також виконання різних видів зобов'язань в грошовій формі здійснюються розрахунки та платежі, які відбуваються і при розподілі та перерозподілі грошових коштів. Сукупність всіх грошових платежів утворює грошовий оборот.

Класична модель кругообігу товарів та послуг, якими обмінюються підприємства (фірми) і домашні (сімейні) господарства (населення), врівноважена відповідним потоком грошових платежів, що здійснюються при обміні. Підприємства і населення, пов'язані між собою двома групами ринків: продуктів та ресурсів.

Ринки продуктів – це ринки, на яких населення, підприємства купують вироблені іншими підприємствами товари та послуги. Населення витрачає одержані ними доходи на придбання споживчих товарів, а підприємства продають свої продукти населенню та іншим підприємствам з метою одержання виручки, необхідної для продовження процесу виробництва.

Ринки ресурсів – це ринки, на яких населення, підприємства купують ресурси, необхідні для виробництва – робочу силу, капітал, природні ресурси. Населення та підприємства продають ресурси, що належать їм, за відповідні грошові платежі, які виступають у вигляді заробітної плати, процентного доходу, рентних платежів, прибутку.

У наведених рисунках товари і ресурси рухаються за часовою стрілкою, а відповідні платежі – в протилежному напрямку. Процеси, показані стрілками, називаються потоками, оскільки вони безперервні та довготривалі, вимірюються в одиницях (наприклад, в гривнях за певний період: рік, місяць, день).

З усіх потоків найбільш важливими є:

- національний (сукупний) продукт, тобто загальна вартість всіх виготовлених виробів та послуг;
- національний доход, що характеризує сукупний доход, одержаний населенням, включаючи заробітну плату, ренту, процентні виплати.

Кількісним вимірником товарних потоків є гроші. Кількість грошей в обігу можна визначити виходячи з наступної залежності:

$$MV=PQ$$

де, М – кількість грошей (грошова маса),

V – швидкість обігу грошей,

P – рівень цін,

Q – реальний національний продукт.

Наведене рівняння обміну відображає залежність зміни кількості (маси) грошей, що знаходяться в обігу, від рівня цін і розміру реального національного продукту.

На практиці всі показані зв'язки складніші, оскільки до сфери обігу товарів та грошей включаються процеси, пов'язані із заощадженнями, інвестиціями і фінансовими ринками.

Та частина доходу, яка не спрямовується на придбання товарів та послуг, сплату податків, погашення боргових зобов'язань, носить назву заощаджень. Це накопичення у вигляді готівкових коштів, вкладів в банках чи цінних паперах.

Підприємства (фірми) витрачають дещо більше, ніж одержують від продажу своїх продуктів, тому що повинні здійснювати інвестиції.

Інвестиції вкладаються в основний капітал (придбання обладнання, комп'ютерної техніки) і товарні запаси (сировину, матеріали).

Коли до кругообігу залучаються збереження та інвестиції, виникає два шляхи, по яких кошти можуть переходити від господарських суб'єктів до ринків продуктів: прямий та непрямий. Прямий – це безпосередні витрати на споживання, непрямий – це рух засобів через фінансові ринки, заощадження та інвестиції. Оскільки більшість заощаджень здійснюється населенням, а інвестицій – підприємствами, є необхідним набір інструментів, що забезпечує переміщення потоків в грошових коштах від перших до других. Ці механізми діють завдяки функціонуванню фінансових ринків. Фінансові ринки складаються з великої кількості "каналів".

До першої групи таких каналів відносяться канали прямого фінансування, по яких кошти переміщуються безпосередньо від власників заощаджень до позичальників шляхом реалізації акцій, облігацій та інших цінних паперів.

До другої групи відносять канали непрямого фінансування, визначаючи, що потоки грошових коштів від власників заощаджень до позичальників проходять через фінансових посередників, таких як банки, страхові компанії та інші кредитно-ощадні установи.

Завдання фінансових посередників полягає в тому, щоб спрямовувати заощадження від тих учасників економічних відносин, які заробляють більше, ніж витрачають, до тих, які витрачають більше, ніж заробляють. Найбільш важливими фінансовими інститутами є банки.

Фінансове посередництво пов'язане з випуском ліквідних довгострокових зобов'язань з метою одержання коштів та їх наступним вкладенням в менш ліквідні активи. Тим самим фінансові посередники збільшують розміри грошових фондів, випускаючи свої власні довгострокові зобов'язання, а на вилучені від їх продажу кошти купують довгострокові боргові зобов'язання чи цінні папери, що випущені іншими суб'єктами. Подвійний обмін довгостроковими зобов'язаннями відрізняє фінансових посередників від інших фінансових суб'єктів, таких як брокери і дилери. Фондові, товарні біржі також сприяють переміщенню коштів від кредиторів до позичальників, але не випускають на ринок власних довгострокових зобов'язань. Вони приводять в рух товарні маси, впливаючи на розміщення товарів у відповідності з попитом на них.

В аналіз кругообігу продуктів і доходів слід включати об'єкти державного сектора. Зв'язок державного сектора з економічною системою відбуваються трьома шляхами: через податки, державні закупки та позики. Одним з основних джерел державного впливу на процес кругообігу є податково-бюджетна політика.

Зниження податків стимулює як зростання заощаджень, так і зростання споживання, – зростає національний продукт. Зростання обсягів державних закупок також стимулює зростання національної о продукту.

Грошово-кредитна політика, під якою розуміють дії уряду, впливаючи на кількість грошей, що знаходяться в обігу, також є засобом державного впливу на кругообіг.

Модель кругообігу доходів і продуктів описує потік товарів та послуг, якими обмінюються сімейні господарства і фірми, збалансований контрпотоком грошових платежів, що здійснюються при цьому обміні. Дана модель складніша, якщо до її елементів включити міжнародні зв'язки (імпорт-експорт товарів, позики, кредити, міжнародні закупки).

Розглянемо простий приклад грошового кругообігу.

Сімейні господарства, які безпосередньо чи опосередковано (через торгово-промислові корпорації, що знаходяться в їх власності) володіють всіма економічними ресурсами, постачають ці ресурси підприємствам. Підприємства мають попит на ресурси, оскільки останні є засобами, за допомогою яких фірми виробляють товари та послуги. Взаємодія попиту та пропозиції великої кількості людських та матеріальних ресурсів встановлює ціну на кожний з них. Платежі, які здійснюють підприємства, купуючи ресурси, представляють собою витрати цих підприємств, але одночасно вони відображають потоки заробітної плати, ренти, відсотків і прибутків сімейним господарствам від продажу ресурсів.

Грошовий дохід, одержаний сімейними господарствами від продажу ресурсів, не має реальної цінності. В процесі витрачання грошової о доходу сімейні господарства виражають свій попит на велику кількість товарів та послуг на ринку продуктів. Одночасно підприємства поєднують придбані ними ресурси для виробництва та пропозиції товарів та послуг на тих же ринках. Взаємодія цих рішень про попит та пропозицію і визначають ціни продуктів. З точки зору підприємств потік розрахунків за товари і послуги утворює виручку, чи доходи від продажу товарів та послуг.

Модель кругообігу демонструє складне, взаємопов'язане переплетення процесів прийняття рішень і економічної діяльності. Слід звернути увагу на те, що сімейні господарства і підприємства виступають на обох основних ринках, але в кожному випадку на протилежних сторонах. На ресурсному ринку підприємства виступають як покупці, тобто на стороні попиту, а сімейні господарства, як власники ресурсів та постачальники. На ринку продуктів вони міняються позиціями. Разом з тим кожний з цих економічних суб'єктів і купує і продає.

Коли до кругообігу додаються заощадження та інвестиції, виникають два шляхи, по яких кошти можуть переміщуватися від сімейних господарств до ринків продуктів. Один шлях – прямий,

що здійснюється за допомогою затрат на придбання. Другий шлях -непрямий, коли кошти рухаються через фінансові ринки, збереження та інвестиції.

Оскільки більшість заощаджень здійснюють сімейні господарства, а більшість інвестицій здійснюється фірмами, *то* необхідний певний набір механізмів, який би приводив в рух потоки грошових коштів від перших до других. Саме ці механізми створюються завдяки функціонуванню фінансових ринків.

Фінансові ринки складаються з безлічі різних "каналів", по яких грошові кошти "протікають" від власників заощаджень до позичальників. Ці канали можна поділити на дві основні групи. До першої відносяться канали прямого фінансування, тобто такі канали, по яких кошти переміщуються безпосередньо від власників збережень до позичальників. Можна виділити дві підгрупи прямого фінансування: капітальне фінансування та фінансування шляхом одержання позик.

Капітальним фінансуванням називається угода, за якою фірма одержує грошові кошти для здійснення інвестицій в обмін на надання права пайової участі у власності фірми. Наприклад, продаж підприємствами звичайних акцій. Інша підгрупа методів прямого фінансування – це фінансування шляхом одержання позик. До цієї категорії відноситься будь-яка угода, відповідно до якої фірма одержує грошові кошти для здійснення інвестицій в обмін на зобов'язання сплатити ці кошти в майбутньому з визначеним відсотком, права на частку власності кредитор не одержує. В цьому випадку широко відомий приклад: продаж облігацій, що представляють собою зобов'язання сплатити борг протягом визначеного терміну з відсотками, при цьому зробити це у відповідності до раніше обговореного графіка. Звичайні акції, облігації, а також деякі інші фінансові інструменти називають цінними паперами.

Друга група каналів фінансового ринку – це канали непрямого фінансування. При непрямому фінансуванні кошти переміщуються від сімейних господарств до фірм, проходячи через особливі інститути, до яких відносять, банки, різні фонди, страхові компанії тощо. Ці організації називаються фінансовими посередниками.

Значну роль в кругообігу продуктів і доходів відіграє державний сектор в двох напрямках.

Перший – зв'язок через так звані чисті податки, які рухаються від сімейних господарств до уряду. Другий – державні закупки, в результаті яких кошти переміщуються від уряду на ринки продуктів. Якщо державні закупки перевищують по величині чисті податки (тобто виникає бюджетний дефіцит), то уряд змушений брати позики на фінансових ринках. Така ситуація представлена на рисунку. Якщо чисті податки по величині перевищують державні закупки, то обсяг платежів уряду протягом минулих років буде перевищувати обсяг нових позик: в результаті утворюється чистий потік коштів від уряду до фінансових ринків (цей випадок не показаний на рисунку).

Слід звернути увагу, що тут не показаний прямий потік податків, що сплачуються підприємствами (надходження до бюджету), хоча на практиці фірми сплачують податок на прибуток, а також цілий ряд інших податків.

Ще один вид зв'язку держави в особі уряду з економічною системою –державні позики, що здійснюються на фінансових ринках. Державні видатки не завжди врівноважуються податковими надходженнями. Створений в результаті бюджетний дефіцит покривається за рахунок позик, що здійснюються на фінансових ринках. Ці позики здійснюються шляхом продажу прав, облігацій та інших цінних паперів як фінансовим посередникам, так і безпосередньо сімейним господарствам.

Можлива ситуація, коли в держбюджеті виникає перевищення податкових надходжень над видатками. Тоді він використовується для погашення зроблених в минулому державних позик. В цьому випадку уряд стає чистим постачальником грошових коштів на фінансові ринки.

Використовуючи зв'язки уряд може здійснювати значний вплив на основні елементи кругообігу доходів та продуктів.

Одним з джерел державного впливу на процес кругообігу є фіскальна політика. Збільшуючи чисті податки, уряд може збільшити і розміри грошових засобів, що вилучаються у сімейних господарств. В свою чергу, сімейні господарства в цій ситуації повинні зменшувати або заощадження, або видатки на споживання, чи проводити як те, так й інше. В будь-якому випадку результатом буде зменшення національного продукту. Зниження чистих податків стимулює як підвищення збережень, так і підвищення рівня споживання, позитивно впливаючи таким чином на збільшення національного продукту.

Заходи, що проводяться в рамках фіскальної політики, можуть також приймати форму зміни обсягів державних закупок. Підвищення державних закупок стимулює підвищення національного продукту, оскільки в результаті цього підвищуються доходи фірм від продажу товарів та послуг державі. Також зростають і доходи сімейних господарств, якщо збільшити зарплату працівників, зайнятих в державному секторі чи за рахунок кількості зайнятих в ньому. Зниження обсягів державних закупок призводить до протилежного ефекту.

Таким чином, грошовий оборот є складовою частиною платіжного обороту, тобто процесу безперервного руху засобів платежу в країні. Грошовий оборот включає в себе грошовий обіг. Обіг грошових знаків передбачає їх постійний перехід від одних фізичних чи юридичних осіб до інших. Безготівкові грошові знаки не знаходяться в обігу, тому що кожна нова угода вимагає нового запису на банківських рахунках. Поняття "грошовий обіг" відноситься тільки до частини грошового обороту – готівково-грошового обороту.

Грошовий оборот складається з окремих каналів руху грошей між:

- центральним банком країни і комерційними банками;
- комерційними банками;
- підприємствами і організаціями;
- банками і господарюючими суб'єктами;
- господарюючими суб'єктами і населенням;
- фінансовими інститутами і населенням.

2. Форми грошового обороту

Грошовий оборот – це рух грошових коштів в готівковій та безготівковій формах, що обслуговують реалізацію товарів, а також нетоварні платежі в народному господарстві.

В залежності від виду відносин, які обслуговує грошовий оборот, його можна поділити на:

- грошово-розрахунковий оборот, який обслуговує розрахунки за товари та послуги і нетоварні зобов'язання юридичних та фізичних осіб;
- грошово-кредитний оборот, який обслуговує кредитні відносини в господарстві;
- грошово-фінансовий оборот, що обслуговує фінансові відносини в господарстві.

Об'єктивною основою грошового обороту є товарне виробництво, при якому товарний світ поділяється на товари та гроші, породжуючи між ними певні протиріччя. За допомогою готівкової та безготівкової форм здійснюється процес обігу товарів, а також рух позикового та фіктивного капіталів. Звідси в залежності від форми функціонування грошей в обороті виділяють готівковий грошовий оборот і безготівковий грошовий оборот.

Готівково-грошовий оборот представляє собою сукупність платежів готівковими коштами, які використовуються при виплаті заробітної плати, пенсій, субсидій. Населення здійснює готівкові платежі при купівлі товарів, оплаті різних видів послуг тощо.

Правильна організація обороту готівкових коштів впливає на розмір грошової маси, від неї залежить швидкість обертання грошей, що характеризує стабільність та стійкість грошового обігу.

Сфера використання готівкових грошей в народному господарстві обмежена в порівнянні з безготівковими розрахунками, і в основному їх використовує населення. Разом з тим кожне підприємство та організація без роботи з готівковою грошовою масою теж поки що обійтися не можуть: в першу чергу, це пов'язано з оплатою праці. Крім того, підприємства та організації самостійно можуть реалізовувати свою продукцію і послуги, отримуючи при цьому виручку готівкою. Також в межах встановлених законодавством сум вони можуть використовувати готівкові гроші в розрахунках між собою. Таким чином, в економіці формується готівково-грошовий обіг, який представляє собою розрахунки готівковими грошима.

Оскільки емісійним центром країни є центральний банк, то він за допомогою своїх нормативних документів регулює рух готівкових грошей в країні, а комерційні банки виступають в ролі уповноважених агентів по готівково-грошовому (касовому) обслуговуванню господарюючих суб'єктів.

Згідно з встановленим порядком ведення касових операцій, обов'язковими є наступні основні положення:

- підприємства можуть мати в своїх касах готівкові гроші в межах встановленого банком ліміту, інші гроші повинні зберігатись на рахунках в банках;

- при необхідності виплат готівкою заробітної плати або інших платежів підприємство отримує їх в банку; при цьому готівкові гроші повинні використовуватись суворо за цільовим призначенням;

- підприємства можуть отримувати готівкові кошти при наявності джерела засобів (вільний залишок на рахунку чи отримання кредиту);

- перевищення встановлених лімітів каси допускається тільки в особливих випадках, обумовлених в нормативних документах центрального банку (наприклад, в дні виплати зарплати).

Всі касові операції оформлюються типовими документами. Видача готівкових грошей банком виконується за грошовим чеком стандартної форми. Одразу після відкриття рахунку в банку підприємство оформлює одержання спеціальної чекової книжки, яка складається з декількох десятків чеків. При виникненні необхідності одержання готівкових грошей в банк надається чек, заповнений згідно з правилами, і здійснюється видача готівкових грошей. Чекова книжка складається з двох частин: безпосередньо чеків, які відриваються, заповнюються і здаються в банк та корінців чеків, що залишаються у підприємства для звітності.

Внесення готівкових грошей до банку відбувається з оформленням об'яви на внесок готівкою. Одночасно заповнюється квитанція, відмічена в банку, яка призначена для звітності підприємства.

В сучасних умовах країни з розвинутою ринковою економікою прагнуть до скорочення готівкових грошей в обороті.

В Україні, як і в більшості країн, організацією та регулюванням готівкового обороту займається центральний банк Національний банк України. Готівкові гроші мають значну питому вагу і тому перспективи їх зменшення пов'язані з:

- стабілізацією економіки;
- підвищенням надійності банків і зростанням довіри до них з боку населення;
- розвитком ринку державних цінних паперів, орієнтованих на населення;
- запровадженням високоефективних банківських технологій у галузі розрахунків, зокрема, національної системи електронних масових платежів за допомогою пластикових карток.

Значну частину грошового обороту складають платежі підприємств за товари, роботи, послуги, які здійснюються безготівковим шляхом. Сукупність цих платежів, що здійснюються без використання готівкових грошей, складає безготівковий грошовий оборот.

Безготівкові розрахунки між підприємствами, організаціями, установами можуть класифікуватись за рядом ознак:

- за об'єктом розрахунків або в залежності від призначення платежу (платежі до бюджету, по розрахунках з фондом соціального захисту населення тощо);
- за місцем проведення розрахунків або від характеру економічних зв'язків – внутрішньодержавні чи міждержавні (коли розрахунки здійснюються з контрагентами, які знаходяться на території інших держав);
- за способом платежу:
 - гарантовані (що забезпечують гарантію платежу за рахунок депонованих коштів) та негарантовані (які не мають гарантії платежу);
 - шляхом списання коштів з рахунку, чи шляхом заліку взаємних вимог;
 - з відстрочкою;
 - за способом реалізації продукції, товарів, робіт, послуг – прямі розрахунки (безпосередньо між постачальником та покупцями) та транзитні (з врахуванням проміжних ланок).

В основі організації безготівкових розрахунків лежать наступні принципи:

1) грошові кошти господарюючих суб'єктів підлягають обов'язковому зберіганню на розрахункових, поточних та інших рахунках в установах банків;

2) грошові розрахунки і платежі підприємства здійснюються, головним чином, через установи банків чи інші кредитні установи в безготівковому порядку за документами, передбаченими правилами розрахунків;

3) розрахунки з покупцями за товарно-матеріальні цінності та послуги виконуються після відвантаження товарів або надання послуг, одночасно з ними або ж в порядку попередньої оплати. Платежі здійснюються в порядку, передбаченому умовами реалізації таких товарів;

4) розрахунки за товари та послуги виконуються, як правило, за згодою платника після перевірки виконання постачальником договірних умов;

5) платежі здійснюються лише при наявності достатньої кількості коштів на рахунках платника; за певних умов банк може надати кредит на оплату рахунків постачальників або взяти на себе функцію платника-гаранта (поручителя) на комерційній основі (на прохання кредитоспроможного клієнта);

6) зарахування коштів на рахунок одержувача виконується, як правило, після списання відповідних сум з рахунку платника.

Для зберігання грошових коштів та здійснення безготівкових розрахунків підприємство відкриває в банку розрахунковий або поточний рахунок. Для цього в банк надаються такі документи:

- заява на відкриття рахунку за встановленою формою, підписана керівником та головним бухгалтером;

- засвідчену нотаріально копію свідоцтва про державну реєстрацію;

- засвідчена нотаріально копія зареєстрованого статуту;

- копія документу, що підтверджує взяття підприємства на облік податковими органами;

- картка із зразками підписів осіб, яким надано право розпоряджатися рахунком та підписувати розрахунково-касові документи;

- нотаріально засвідчена копія документа про реєстрацію підприємства в органах Пенсійного фонду України.

До основних потоків безготівкових розрахунків з населенням відносяться:

- перерахування грошових коштів (заробітної плати та інших прибутків) з рахунків підприємства на рахунки, відкриті для вкладів в установах банку;

- перерахування страхових сум, пенсій, допомог з рахунків страхових організацій, фонду соціального захисту на рахунки, які відкриті в установах банку;

- перерахування грошових засобів з рахунку одного підприємства (за дорученням бухгалтерії підприємства) на рахунки інших підприємств (торгівельних, комунальних тощо);

• перерахування з рахунків по вкладах на рахунки торговельних організацій (оплата розрахункових чеків), комунальних закладів (оплата рахунків за комунальні послуги), установ банку (погашення споживчого кредиту), видача позик на споживчі потреби;

• зарахування відсотків на користь клієнтів банку на відповідні рахунки.

Переваги безготівкових розрахунків полягають в наступному:

по-перше, зменшуються затрати праці і відсотки, пов'язані з використанням готівкових грошей (карбування, друк, перевезення, зберігання, сортування);

по-друге, сприяє безперервному кругообігу коштів. Між готівково-грошовим та безготівковим оборотом існує тісна взаємозалежність: гроші постійно переходять із однієї сфери в іншу, змінюючи форму готівкових грошових знаків на депозит в банку, та навпаки. Тому безготівковий платіжний оборот невід'ємний від обігу готівкових грошей і створює разом з ними єдиний грошовий оборот країни.

3. Форми безготівкових розрахунків

Оскільки всі підприємства і організації повинні обов'язково зберігати свої грошові кошти на рахунках в банках, то на практиці їх взаємовідносин повинні використовуватися певні форми платіжних документів. Вони заповнюються підприємством і служать для банку розпорядженням по списанню чи зарахуванню грошових засобів на рахунок підприємства.

Всі платіжні документи повинні відповідати вимогам встановлених стандартів і мати в обов'язковому порядку наступні реквізити:

• найменування розрахункового документа;

• номер, дата, місяць і рік виписки;

• найменування та номери банків платника і одержувача коштів;

• номери рахунків платника і одержувача коштів (в банку);

• найменування платника і одержувача;

• призначення платежу (крім чеків);

• сума платежу цифрами та прописом;

- на першому примірнику розрахункового документа повинні бути підписи керівника підприємства, головного бухгалтера, відбиток печатки.

Відповідно до існуючої в нашій країні практики встановлені такі форми безготівкових розрахунків: платіжними вимогами, платіжними дорученнями, платіжними вимогами-дорученнями, акредитивами, чеками, вексями.

Використання тієї чи іншої форми платіжних документів не залежить від банку, а визначається договором між платником і одержувачем коштів. При виборі тієї чи іншої форми розрахунків підприємства повинні враховувати багато факторів: місце знаходження платника та покупця, швидкість обігу грошових коштів, можливість взаємного контролю, джерела коштів для платежу, гарантію сплати і т.д.

Платіжна вимога – це документ, який містить вимогу одержувача коштів платнику про сплату певної суми грошей через банк.

Платіжне доручення – це документ, який містить наказ платника банку про списання з його рахунку певної суми та перерахування її на рахунок одержувача.

Платіжні доручення зручні при авансовій оплаті за товари, при виконанні платежів до бюджету тощо.

Платіжна вимога-доручення – це комбінований розрахунковий документ, який об'єднує платіжну вимогу і платіжне доручення. Частина документу "платіжна вимога" заповнює одержувач, а другу частину – "доручення" – заповнює платник при згоді на оплату.

Акредитив – це розрахунковий документ, який містить доручення банку платника банку одержувача оплатити товар (послуги) лише при виконанні одержувачем умов, вказаних в акредитиві (рис. 3.7). Акредитив вигідно використовувати у відносинах з неакуратними платниками.

Розрахунковий чек – документ, який містить доручення чекодавця (платника) банку про перерахування з його рахунку певної суми грошей на рахунок чекодержателя (одержувача) при здачі ним чека в банк.

Одним з методів платежу є залік взаємних (зустрічних) вимог. Сутність його полягає в тому, що взаємні вимоги та зобов'язання боржників і кредиторів погашаються в рівновеликих сумах і лише на різницю між ними виконується платіж.

На основі заліку зустрічних вимог організовані і бартерні операції. Бартерні операції – взаємні товарообмінні операції з передачею права власності на товар (натуральний обмін) без зазначення зовнішньоторгових об'єднань та безгрошових (банківських) розрахунків за поставлений товар.

В результаті розвитку комерційних зв'язків виник спосіб розрахунків на умовах відстрочки платежу з використанням векселів.

Вексель представляє собою цінний папір, який містить зобов'язання – нічим не обумовлену обіцянку векселедавця сплатити певну суму грошових коштів (розрізняють простий – "соло-вексель" та переказний – "трата").

Вексель є формою оформлення комерційного кредиту, який надається в товарній формі продавцями покупцям у вигляді відстрочки сплати боргу за поставлені товари, виконані роботи, надані послуги.

При видачі простого векся векселедавець зобов'язаний сплатити безпосередньо векселедержателю певну суму. При цьому векселедержатель приймає на себе зобов'язання перед іншою стороною – векселедержателем виплатити певну суму грошей після настання певного строку.

Переказний вексель представляє собою письмову пропозицію векселедавця, звернене до платника, сплатити певну суму векселедержателю. Переказний вексель може бути проданий за допомогою індосаменту (передавального напису). Строк платежу визначається або датою акцепту, або ж датою протесту.

В зв'язку з введенням в господарський обіг векселів банки можуть здійснювати з ними наступні операції:

- *прийняття векселів на інкасо;*
- *облік векселів;*
- *видачу кредитів під вексельне забезпечення.*

Одним з методів розрахунку, який забезпечує постачальнику гарантію платежу, є факторинг.

Факторинг – різновид торгово-комісійних операцій, який поєднується з кредитуванням оборотного капіталу клієнта, що пов'язаний з переуступкою постачальником банку-фактору права на отримання грошей за товари, роботи, послуги.

Факторингові операції виникли на основі комерційного кредиту. Метою факторингу є своєчасне інкасування (передача грошових коштів від платника отримувачу) боргів зменшення втрат від прострочки платежу, попередження появи сумнівних боргів, надання допомоги господарюючим суб'єктам в управлінні кредитом, у веденні бухгалтерського обліку і збільшенні їх обороту і прибутковості. Таким чином, використання факторингу дозволяє пришвидшити оборотність коштів в розрахунках, знизити неплатежі, укріпити фінансовий стан, створити передумови для їх роботи в умовах ринку.

Міжбанківські розрахунки. Від ефективності міжбанківських розрахунків залежить безперервність нормального функціонування економіки.

Банки для здійснення платежів і розрахунково-касового обслуговування клієнтів встановлюють між собою відносини, які одержали назву кореспондентських відносин.

Існує три основні види кореспондентських відносин: між комерційними банками і центральним банком країни; між комерційними банками (в тому числі банками з різних країн); між центральними банками різних держав. Причому якщо два останніх види кореспондентських відносин будуються на добровільних засадах, то відносини між комерційними банками і центральним банком країни носять більш жорсткий, регламентований характер. Кожний комерційний банк, як правило, повинен мати кореспондентський рахунок в якому-небудь відділенні центрального банку.

Кореспондентський рахунок – це рахунок, на якому відображаються розрахунки, які зроблені одним банком по дорученню і за рахунок іншого банку.

Кореспондентські рахунки бувають двох видів: рахунок "ностро" ("наш рахунок у вас") – коли банк відкриває рахунок в банку-кореспонденті; і рахунок "лоро" (ваш рахунок у нас) – коли в даному банку відкриваються рахунки банків-кореспондентів.

Кореспондентські відносини оформлюються укладанням кореспондентського договору (угоди), в якому передбачаються порядок і умови здійснення відповідних банківських операцій. В ході здійснення кореспондентських відносин банки-кореспонденти повідомляють один одного про здійснені операції. Для цього використовують авізо (від італ. "avviso" – повідомляти) – офіційне повідомлення про виконання розрахункових операцій, направлене одним банком іншому.

В авізо, як правило, вказується його номер, дата і характер проведеної операції, сума і номер рахунку, назва платника та одержувача коштів та інші дані. Авізо оформлюється на спеціальних бланках. За способом відправки авізо поділяються на поштові і телеграфні.

Техніка міжбанківських розрахунків розрізняється в залежності від того, який тип кореспондентських відносин використовується – з центральним чи комерційним банком.

Міжбанківські розрахунки через центральний банк. Комерційні банки відкривають рахунки в установах центрального банку – розрахунково-касових центрах (РКЦ). По суті РКЦ – це підрозділ центрального банку, який відповідає за проведення розрахунків між банками. РКЦ створюється в містах, районних центрах.

На коррахунках комерційних банків в РКЦ зберігаються кошти банку; по суті, даний коррахунок виконує ті ж функції, що й розрахунковий рахунок у підприємства, але з врахуванням специфіки діяльності банків.

Розрахунки між самими РКЦ по операціях комерційних банків здійснюються через рахунки міжфілійних оборотів (МФО), для чого кожному РКЦ надається номер по МФО. Засобом міжфілійних розрахунків і є авізо.

Розрахунки через кореспондентські рахунки, які відкриваються в інших банках. Існує також схема міжбанківських розрахунків "напряму", обминаючи РКЦ. Це так звані прямі кореспондентські відносини, які встановлюються між комерційними банками. У всьому світі цей спосіб розрахунку використовується досить широко. Так, один з найбільших банків Німеччини – "Дойче Банк АГ" – працює через мережу, яка складається з чотирьох тисяч банків-кореспондентів у 184 країнах світу.

В цьому випадку коррахунки ведуться не в РКЦ, а в інших банківських установах. Порядок відкриття і режим функціонування коррахунку визначається за угодою між самими банками. Цим досягається висока оперативність в проведенні розрахунків. Але слід враховувати, що робота в

системі прямих кореспондентських відносин вимагає певної кількості вільних ресурсів (підтримка залишку коштів на кореспондентських рахунках).

Слід відмітити, що за системою прямих кореспондентських відносин здійснюється значна кількість міжнародних розрахунків. При цьому банк повинен володіти відповідною ліцензією центрального банку, яка дає право на встановлення прямих кореспондентських відносин із закордонними банками.

4. Закон грошового обігу

Закон вартості і форма його прояву у сфері обігу (закон грошового обігу) характерні для всіх суспільних формацій, в яких існують товарно-грошові відносини. Аналізуючи шляхи розвитку форм вартості грошового обігу, К. Маркс вивів закон грошової о обігу, сутність якого виражається в тому, що кількість грошей, необхідних для виконання функцій засобу обігу, повинна дорівнювати сумі цін товарів, що реалізуються, яка поділена на число обортів (швидкість обороту) однойменних одиниць. Закон грошового обігу виражає економічну взаємозалежність між масою товарів в обігу, рівнем їх цін і швидкістю обігу грошей.

Розвиток кредитних відносин обернено впливає на кількість грошей. Зменшення кількості грошей викликане погашенням шляхом взаємозаліку певної частини боргових вимог і зобов'язань. Кількість грошей для обігу і платежу визначається в умовах розвинутого кредитного господарства наступними умовами:

- загальним обсягом товарів та послуг, що знаходяться в обігу (пряма залежність);
- рівнем товарних цін і тарифів на послуги (пряма залежність, так як чим вищі ціни, тим більше потрібно грошей);
- ступенем розвитку безготівкових розрахунків (обернена залежність);
- швидкістю обігу грошей, в тому числі кредитних (залежність обернена).

Таким чином, закон, що визначає кількість грошей в обігу, набуває наступного вигляду:

Кількість грошей, які необхідні для обігу:

Сума цін товарів, що реалізуються

Сума цін товарів, проданих в кредит

Сума платежів по боргових зобов'язаннях

Сума платежів, що взаємно погашаються

Середня кількість оборотів грошей як засобу обігу та як засобу платежу

Таким чином, на кількість грошей, необхідних для обігу, впливають різні фактори, які залежать від умов розвитку виробництва.

При металевому обігу кількість грошей регулювалась стихійно, за допомогою грошей в функції засобу накопичення та заощадження (скарбу). Якщо потреба в грошах зменшувалась, то зайві гроші (золота монета) вилучалися з обігу в скарби, якщо збільшувалась – відбувався прилив грошей в обіг. Тому кількість грошей в обігу завжди підтримувалась на необхідному рівні. При обігу розмінних на золото банкнот можливість їх вільної о обміну на метал (золото, срібло) виключає знаходження в обігу їх зайвої кількості.

Якщо обіг обслуговується банкнотами, не розмінними на золото, чи паперовими грошима (казначейськими білетами), то в цьому випадку обіг готівкових грошей здійснюється у відповідності до закону паперово-грошового обігу. Специфічний закон обігу паперових грошей може виникнути лише із відношення їх до золота, лише через те, що вони є представниками останнього. І закон цей зводиться до того, що випуск паперових грошей повинен бути обмежений тією їх кількістю, в якій дійсно оберталося б символічно представлене ними (золото чи срібло).

Отже, коли кількість паперових грошей буде рівною теоретичній кількості золота, що необхідна для обігу, ніяких негативних явищ не виникне – паперові гроші чи нерозмінні банкноти будуть відігравати роль грошових знаків, тобто заміників золотих монет. Зазначена вимога забезпечує стійкість грошей і характерна для всіх суспільних формацій, де існує грошовий обіг. Нічим не обмежена емісія грошей призводить до порушення цього закону, перепоповнення сфери грошового обігу зайвими грошовими знаками та їх знецінення.

Умови та закономірності підтримки грошового обігу визначаються взаємодією двох факторів: потребами господарства в грошах та фактичним надходженням грошей в обіг. Це головна умова

стабільності грошової одиниці. Якщо в обігу більше грошей, ніж потребує господарство, то це призводить до знецінення грошей – зниження купівельної спроможності грошової одиниці.

5. Грошова маса та її показники

Грошова маса – це сукупність купівельних, платіжних та накопичувальних засобів, яка обслуговує економічні зв'язки, належить фізичним та юридичним особам, а також державі. Це важливий кількісний показник руху грошей.

З розвитком форм товарного обміну та платіжно-розрахункових відносин склад та структура грошової маси зазнали значних змін. На початку ХХ століття при золотому обігу структура грошової маси була в розвинутих країнах наступною: золоті монети складали 40%, банкноти та інші кредитні гроші – 50%, і залишки на рахунках кредитних установ – 10%; напередодні Першої світової війни – відповідно 15, 22 і 67%. Вилучення золотих грошей спочатку з внутрішнього обігу, а надалі із зовнішнього внесло якісні зміни в структуру грошової маси. Повноцінні гроші (золоті) повністю зникли з обігу, домінуюче положення зайняли нерозмінні кредитні гроші, які стали функціонувати в готівковій та безготівковій формах.

Для аналізу зміни руху грошей на певну дату і за певний період у фінансовій статистиці спочатку в економічно розвинутих країнах, а надалі і в нашій країні, стали використовувати грошові агрегати М0, М1, М2, М3, М4.

Агрегат М0 включає готівкові кошти в обігу: банкноти, металеві монети, казначейські білети (в деяких країнах). Металеві монети, що складають незначну частину готівки (в розвинутих країнах 2-3%), дають можливість особам здійснювати дрібні розрахунки. Ці монети карбуються з дешевих металів. Реальна вартість монети значно нижча за номінальну, щоб не допустити їх переплавку з метою прибуткового продажу у формі зливків.

Казначейські білети – паперові гроші, емісія яких здійснюється казначейством. Паперові гроші в даний час функціонують в слаборозвинутих країнах. Переважна роль належить банкнотам, які за своєю сутністю близькі в сучасних умовах до казначейських білетів.

Агрегат М1 складається з агрегату М0 і засобів на поточних рахунках банків. Кошти на рахунках можуть використовуватися для платежів в безготівковій формі, через трансформацію в готівкові кошти і без переведення на інші рахунки. Для розрахунків власники рахунків виписують платіжні доручення (переважна форма розрахунків в українській економіці) або чеки та акредитиви. Саме агрегат М1 обслуговує операції по реалізації валового внутрішнього продукту (ВВП), розподілу та перерозподілу національного доходу, накопиченню та споживанню.

Агрегат М2 містить агрегат М1, термінові та заощаджувальні депозити в комерційних банках, а також короткострокові державні цінні папери. Останні не функціонують як засоби обігу, але можуть перетворюватися на готівкові кошти або чекові рахунки. Заощаджувальні депозити в комерційних банках знімаються в будь-який час і перетворюються на готівку. Термінові депозити доступні вкладнику лише при закінченні певного строку, у них менша ліквідність, ніж у заощаджувальних депозитах.

Агрегат М3 містить агрегат М2, заощаджувальні вклади в спеціалізованих кредитних закладах, а також цінні папери, які обертаються на грошовому ринку, в тому числі комерційні векселі, які виписуються підприємствами. Ця частина коштів, яка вкладена в цінні папери, створюється не банківською системою, але знаходиться під її контролем, оскільки перетворення векселя в засіб платежу потребує, як правило, акцепту банку, тобто гарантії його сплати банком у випадку неплатоспроможності емітента.

Агрегат М4 дорівнює агрегату М3 плюс різні форми депозитів в кредитних закладах.

Між агрегатами необхідна рівновага, в іншому випадку відбувається порушення грошового обігу. Практика показує, що рівновага буде, коли $M2 > M1$ (вона закріплюється при $M2 + M3 > M1$).

В цьому випадку грошовий капітал переходить з готівкового обігу в безготівковий. При порушенні цього співвідношення між агрегатами в грошовому обігу починаються ускладнення: недостатність грошових знаків, зростання цін тощо.

Для визначення грошової маси держави використовують різну кількість агрегатів (наприклад, США – 4, Франція – 2). В Росії та Україні для розрахунку сукупної грошової маси використовують агрегати М0, М1, М2 і М3. Дані грошові агрегати включають:

- М0 – готівкові гроші в обігу;
- М1, крім М0 – кошти підприємств на розрахункових, поточних спеціальних рахунках в банках, депозити населення в ощадних банках до запитання, коштів страхових компаній;
- М2 дорівнює М1 плюс термінові депозити населення в ощадних банках, в тому числі компенсація;
- М3, складається з М2 і сертифікатів та облігацій державної позики.

Близько третини грошової маси в Україні припадає на готівкові гроші, причому має місце тенденція зростання цього грошового агрегату (М0).

Збільшення кількості готівкових грошей, які обслуговують населення, а в сучасних умовах до них часто звертаються юридичні особи, викликає нестачу грошей у держави. Перехід грошей з безготівкового обігу в готівковий – результат жорсткої фінансової політики, який призведе до розширення ухилень від сплати податків. Крім того, скорочення безготівкового обороту свідчить про зниження здатності держави впливати на реальні господарські процеси.

На грошову масу впливають два фактори: кількість грошей та швидкість їх обертання.

Кількість грошової маси визначається державою – емітентом грошей, а саме: його законодавчою владою. Збільшення емісії обумовлене потребами товарного обороту і держави. В Україні головна причина збільшення грошової маси – держава, точніше великий дефіцит державного бюджету, який в значній мірі погашався в 1992-1994 рр. випуском додаткових грошей в обіг. Товарний оборот в той же час в реальному вираженні скоротився через падіння темпів виробництва.

Інший фактор, який впливає на грошову масу, – швидкість обігу грошей, тобто їх інтенсивний рух при виконанні ними функцій обігу і платежу. Для розрахунку цього показника використовують непрямі методи, серед яких:

- швидкість руху грошей в кругообігу вартості суспільного продукту або кругообігу прибутків визначається як відношення:

Валовий національний продукт або національний прибуток / Грошова маса (агрегати М1, або М2)

цей показник свідчить про зв'язок між грошовим обігом і процесами економічного розвитку;

- обертання грошей в платіжному обороті визначається співвідношенням:

Сума грошей на банківських рахунках / Середньорічна величина грошової маси в обігу

Цей показник свідчить про швидкість безготівкових розрахунків. Використовуються також й інші показники швидкості обігу грошей.

На швидкість обігу грошей впливають загальноекономічні фактори, тобто циклічний розвиток виробництва, темпи його зростання, рух цін, а також грошові (монетарні) фактори, тобто структура платіжного обороту (співвідношення готівкових і безготівкових грошей), розвиток кредитних операцій і взаємних розрахунків, рівень процентних ставок за кредит на грошовому ринку, а також впровадження комп'ютерів для операцій в кредитних установах і використання електронних грошей в розрахунках. Крім цих загальних факторів, швидкість обігу грошей залежить від періодичності виплати доходів, рівномірності витрат населенням своїх коштів, рівня заощадження і накопичення.

Але так як швидкість обігу грошей обернено пропорційна кількості грошей в обігу, прискорення їх оборотності означає збільшення грошової маси. Збільшена грошова маса при тому ж обсязі товарів і послуг на ринку призводить до знецінення грошей, тобто в кінцевому підсумку є одним з факторів інфляційного процесу.

6. Регулювання грошової маси

Виходячи із завдання регулювання платоспроможного попиту центральні банки визначають цільові орієнтири (таргети) збільшення грошової маси в обігу, в зв'язку з чим подібного роду практика одержала назву "грошове таргетування".

Важливе значення для ефективного регулювання динаміки грошової маси за допомогою цільових орієнтирів має порядок їх встановлення або у вигляді контрольних цифр (Франція), або "вилки" (США) чи прогнозу (Японія).

В різних країнах цільові орієнтири встановлюються на неоднакові строки: у Великобританії найбільш дієздатним був визнаний однорічний строк грошового таргетування, розглянутий як оптимальний для можливого взаємного погашення тимчасових коливань процентних ставок; в Японії

прогнози зростання грошового агрегату публікуються на початку кожного кварталу; в Італії цільові орієнтири встановлюються строком на 1 місяць з врахуванням сезонних і деяких інших тимчасово діючих факторів.

Основний метод регулювання грошового обороту, який використовується центральним банком – проведення ним кредитних, інвестиційних і валютних операцій. Центральний банк повністю визначає величину грошової маси M_0 , створюючи гроші і вилучаючи їх з обороту безпосередньо в ході своїх операцій. В умовах відносно стабільного набору кредитних інструментів, технічного оснащення розрахунків, дієздатності встановлених для комерційних банків нормативних показників величин M_0 , M_1 і M_2 прослідковується досить високий кореляційний зв'язок. Це дозволяє центральним банкам контролювати будь-який з показників грошової маси за допомогою зміни грошового агрегату M_0 . Тим самим центральні банки повністю контролюють обсяг грошової маси в обігу, оперативно регулюючи її величину в залежності від цільової установки.

В різних країнах і в різні періоди в якості цільових орієнтирів обирались різні показники грошової маси. Вибір того чи іншого грошового агрегату в якості регульованого, як правило, визначався кінцевою метою грошово-кредитної політики. Так, агрегат M_1 асоціювався з масштабами купівельної спроможності фізичних осіб. Більш широкі грошові агрегати M_2 і M_3 включають в себе значну частину фінансових активів, які не можуть використовуватися негайно. В залежності від того, які цілі переслідує центральний банк (лише зниження темпів інфляції, досягнення економічного зростання), для орієнтиру обирається той чи інший грошовий агрегат. Наприклад, у Великобританії центральний банк встановлює грошові орієнтири "на широку грошову масу" по великому колу показників. Вже на початку 70-х рр. XX ст. банк Англії посилив увагу до контролю за грошовим обігом як до засобу макроекономічного регулювання. У 80-х рр. в зв'язку з прийняттям середньострокової фінансової стратегії антиінфляційної спрямованості банк Англії поставив перед собою завдання зменшення об'єму грошової маси, а також послідовного скорочення державних витрат, взаємну для покриття держбюджету і зменшення самого дефіциту. Рішення настільки неоднозначних завдань потребувало і вибору адекватного грошового агрегату для таргетування. Таким був визнаний агрегат M_3 , який містив всі елементи, що впливали на розвиток інфляційного процесу, і в той же час пов'язаний з фіскальною політикою шляхом включення в його вимоги державного сектора.

В Німеччині цільовий орієнтир встановлюється на більш "вузьку" грошову масу. В якості грошового орієнтира Бундесбанк обрав агрегат, який він назвав "Центральні банківські гроші (ЦБГ)". Даний агрегат, який наближається за своїм якісним складом до M_3 , має деякі особливості. ЦБГ включають в себе готівкові гроші і мінімальні резерви комерційних банків, депоновані в центральному банку. Ці резерви (в M_3 Бундесбанк включає готівкові гроші, депозити до запитання, термінові і ощадні депозити) калькулюються на базі розроблених коефіцієнтів і відображають різні види банківських зобов'язань по відношенню до резидентів з врахуванням неоднакової ступені ліквідності різних видів депозитів. Головною перевагою використання ЦБГ в порівнянні з M_3 є те, що центральний банк несе відповідальність за збільшення грошової маси, а також має можливість прослідкувати внесок самого Бундесбанку в створення грошової маси. Іншою перевагою цього показника є наявність необхідних статистичних даних для розрахунку на щоденний об'єм готівкових грошей і обов'язкових резервних вимог комерційних банків.

Найбільш "вузька" грошова маса визначається в Швейцарії. Первісно Швейцарський національний банк обрав в якості офіційного цільового орієнтира грошовий агрегат M_1 , але з 1981 р. перейшов на використання нового цільового грошового агрегату – "Коригування грошей центрального банку (КГЦБ)", який являє собою середньомісячну величину, розраховану на основі щоденних показників грошової бази, з поправкою на "транзитні коливання в банківських залишках". Агрегат знаходиться під суворим контролем Швейцарського національного банку і "очищується" від випадкових змін, які виникають в результаті внесення поправок банками в свої баланси.

В США тривалий час в якості цільового орієнтира використовувався грошовий агрегат M_1 , який, на думку Ради управління Федеральної Резервної Системи (ФРС), найбільш детально характеризував розміри грошової маси. В 1979 р. ФРС перейшла до встановлення цільового орієнтира також для M_2 і M_3 , а в 90-ті роки повністю відмовилась від таргетування M_1 .

Необхідність використання того чи іншого методу регулювання кількості грошей в обігу не підлягає сумніву у всіх країнах світу і в провідних міжнародних кредитно-фінансових організаціях.

Разом з тим результати встановлення цільових орієнтирів на приріст грошової маси оцінюються неоднозначно, оскільки бажаної чіткої кореляції між грошовим регулюванням і загальними результатами розвитку економіки не прослідковується. Таким чином, провідні розвинуті країни мають намір і в подальшому звертатися до грошового таргетування.

В Україні структура грошової маси визначається Національним банком України агрегатним методом з 1993 року. Завдяки проведеним заходам фінансової стабілізації у структурі грошової маси відбувся різкий зсув на користь коштів з коротким строком обігу. Заощадження в гривнях у банках неухильно втягуються в поточний грошовий оборот і втрачають властивості інвестицій. Такі ж наслідки має розширення ринку державних цінних паперів.

Здійснюючи монетарну політику, НБУ встановлює цільові орієнтири щодо регулювання грошової маси в обігу на основі вибору певних грошових агрегатів. Комерційні банки працюють в межах тієї грошової маси, яка визначається Національним банком. Сьогодні пошук нових конкретних механізмів регулювання грошової маси в обігу є надзвичайно актуальним в Україні. Старі монетарні інструменти (касовий і кредитний плани) не придатні для ринкових умов. Виходячи з того, що національна грошова система України має перехідний характер та перебуває у стадії становлення, система управління сукупним грошовим оборотом має відповідати міжнародним стандартам і вимогам, сприяти стабілізації національної грошової одиниці – української гривні.

ТЕМА 13 ГРОШОВИЙ РИНОК

1. Структура і суть грошового ринку. Об'єкти й суб'єкти

Грошовий ринок - частина ринку позикових капіталів, де здійснюються переважно короткострокові (від одного дня до одного року) депозитно-позикові операції, що обслуговують головним чином рух оборотного капіталу фірм, короткострокових ресурсів банків, установ, держави і приватних осіб.

З розвитком міжнародних кредитних і валютних відносин сформувався міжнародний грошовий ринок (найбільшими в світі ринками грошей є Нью-Йоркський, а також – ринки Лондона, Токіо, Парижа).

Інструментами грошового ринку є векселі, депозитні сертифікати, банківські акцепти. Його основні інститути - банки, облікові установи, брокерські й дилерські фірми. За джерела ресурсів правлять кошти, залучені банківською системою. Основними позичальниками є фірми, кредитно-фінансові інститути, держава, населення. Слід мати на увазі, що грошовий ринок – важливий об'єкт державного регулювання. Держава використовує його ресурси для фінансування своїх видатків і покриття бюджетного дефіциту.

Грошовому ринку властиві елементи звичайного ринку - попит, пропозиція, ціна. Особливості грошового ринку визначають особливості кожного з елементів: попит має форму попиту на позики, пропозиція - форму пропозиції позик, а ціна - форму відсотка на позичені кошти.

Розмір відсотка визначається не величиною вартості, яку несуть у собі позичені гроші, а їх споживчою вартістю – здатністю надавати позичальнику потрібні блага. Тому розмір відсоткового платежу залежить не лише від розміру позики, а й від терміну її дії.

На грошовому ринку розрізняють кілька видів відсотків: облігаційний, банківський, обліковий, міжбанківський тощо.

Облігаційний відсоток - норма доходу, встановлена за цінними паперами. Він має забезпечити зацікавленість інвесторів у вкладанні грошей у цінні папери. Цей відсоток повинен мати вищу ставку, ніж відсоток за банківськими депозитами, оскільки останні ліквідніші, ніж цінні папери.

Банківський відсоток - узагальнена назва відсотків за операціями банків.

Депозитний відсоток - норма доходу, яку виплачують банки своїм клієнтам за їхніми депозитами.

Позиковий відсоток - норма доходу, яку стягує банк із позичальників за користування позиченими коштами. Ставки позикового відсотка повинні бути вищими за ставки депозитного відсотка, оскільки за рахунок цієї різниці в ставках банки одержують дохід, який називається маржею, і формують свій прибуток.

Облігаційний та депозитний відсотки визначають первинну ціну, яку мають гроші на початковому етапі надходження на грошовий ринок. Їхній рівень визначає дохідність найбільш представницьких фінансових активів - облігацій та депозитів. Тому рівень ставок є найвідчутнішим стимулятором пропозиції грошей на ринку.

Наслідки зміни ставки відсотка різні й зачіпають як грошову сферу, так і реальну економіку: виробництво, інвестиційну сферу, сферу обігу тощо.

Перш за все зміни ставки відсотка впливають на попит на грошовому ринку; при зростанні ставки попит знижується, а при зниженні – підвищується. Оскільки пропозиція грошей автоматично не веде до зміни ставки, на ринку порушується рівновага: при підвищенні ставки виникає надлишок грошей, що загрожує інфляцією, а при зниженні ставки - нестача грошей, що загрожує дефляцією.

Дефляція – стан економіки, що характеризується процесами, протилежними тим, які відбуваються в умовах інфляції. Спричиняється вона зменшенням грошової маси шляхом вилучення з обігу частини платіжних засобів.

За цих обставин виникає потреба в державному контролі за рухом відсоткових ставок. Навіть більше, рівень відсотка стає об'єктом державного регулювання, а відсоткова політика Центрального банку країни – важливим інструментом грошово-кредитного регулювання. Тому особливе місце належить ставці облікового відсотка, що встановлюється Центральним банком на основі реального вивчення стану грошового ринку. Вона є своєрідним барометром цього ринку й орієнтиром для визначення відсоткових ставок з усіх інших видів операцій на грошовому ринку.

Обліковий відсоток є нормою доходу, яку Центральний банк стягує із комерційних банків за позики, видані під заставу комерційних векселів.

Використання облікової ставки Центральним банком при видачі позик комерційним банкам, тобто на самому початку надходження грошей в обіг, перетворює її в офіційний норматив ціни грошей, на який орієнтуються всі суб'єкти грошового ринку. Тому рух ринкових ставок з усіх видів відсотка певною мірою повторює рух ставки облікового відсотка, проте повністю з ним не збігається.

Отже, Центральний банк може використовувати ставку відсотка як інструмент вирівнювання циклічних коливань – стримувати їх на стадії зростання і стимулювати на стадії спаду. Відсоток – важливий інструмент банківської політики, банківської конкуренції, водночас важливий фактор консолідації банків у цілісну систему. Без правильного використання цього інструмента неможливо забезпечити ефективне функціонування банківської системи.

Таким чином, відсоткові ставки грошового ринку пов'язані зі ставками інших секторів фінансового ринку, а обліковий відсоток Центрального банку, ставка за казначейськими векселями, міжбанківські ставки за одноденними позиками ("добові гроші") є базисними для всієї системи відсоткових ставок.

Кон'юнктура грошового ринку залежить передусім від таких факторів:

- циклічних змін в економіці;
- темпів інфляції;
- особливостей національної кредитно-грошової політики.

Грошовий ринок відображає попит на гроші та їхню пропозицію.

Під пропозицією грошей (MS) мається на увазі загальна кількість грошей, що перебувають в обігу; вона складається із агрегатів M1, M2, M3.

Попит на гроші - це платоспроможна потреба або сума грошей, яку покупці можуть і мають намір заплатити за необхідні для них товари та послуги.

Попит на гроші (MD) формується з таких складових:

- попит на гроші як засоби обігу (діловий, операційний або попит на гроші для здійснення угод);
- попит на гроші як засоби збереження вартості (попит на гроші як активи, попит на запасну вартість, або спекулятивний попит).

Чим вищий рівень прибутку в суспільстві, тим більше укладається угод; чим вищий рівень цін, тим більше необхідно грошей для укладання угод у межах національної економіки. Модель грошового ринку подано на рис. 1.

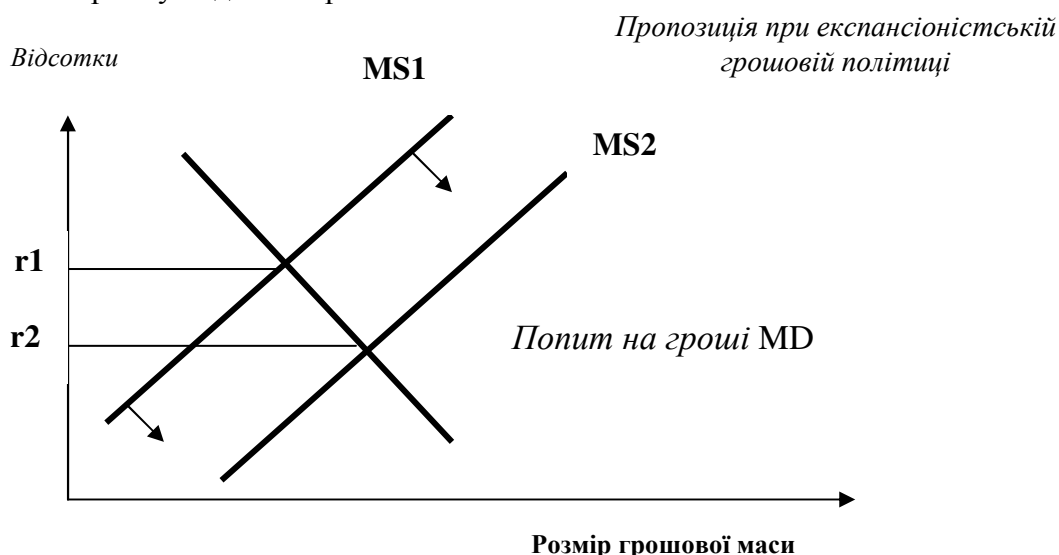

Рис. 1 Проста модель ринку грошей

По горизонтальній осі відкладається розмір грошової маси, а по вертикальній – відсоток (ціна грошей). Попит на грошову масу зменшується із збільшенням відсотка. Чим більший відсоток, тим менш розумно зберігати свої кошти у вигляді готівки. Краще мати їх у вигляді засобів, що дають прибуток. Зі зниженням відсоткової ставки попит на грошову масу зростає.

Грошовий ринок слід розглядати як механізм відносин між юридичними особами, які потребують коштів для свого розвитку, з одного боку, і організаціями й громадянами (населенням, домашніми господарствами), які можуть надати такі кошти, – з другого.

Цей ринок поєднує три головні складові: обліковий, міжбанківський і валютний ринки. Усі вони виконують декілька основних функцій, в чому і полягає їхня схожість:

- об'єднання дрібних заощаджень населення, держави, приватного бізнесу, закордонних інвесторів і створення потужних грошових фондів;

- трансформація цих коштів у позиковий капітал, що забезпечує зовнішні джерела фінансування підприємств (фірм);

- спрямування частини коштів на міжбанківський ринок, що забезпечує стійкість кредитної системи, а також процес розширеного відтворення через видачу опосередкованих позик за схемами: Центральний банк – комерційний банк; комерційний банк – комерційний банк; комерційний банк – підприємство, населення;

- надання позик державним органам для вирішення невідкладних завдань, покриття дефіциту бюджету.

Таким чином, грошовий ринок дає змогу здійснювати накопичення, оборот, розподіл і перерозподіл грошового капіталу між сферами національної економіки. Водночас це – синтез ринків різних засобів платежу. Як переконує досвід країн із розвинутою ринковою економікою, угоди на грошовому ринку опосередковуються, по-перше, кредитними інститутами (комерційними банками або іншими установами), які беруть у борг або надають грошові позики, по-друге - інвестиційними або аналогічними організаціями, які забезпечують випуск і обіг різного роду боргових зобов'язань, що реалізуються за гроші на обліковому ринку.

Отже, грошовий ринок може бути представлений ринком готівки і ринком боргових зобов'язань (облікових або боргових інструментів).

2. Характеристика облікового ринку та його особливості

Обліковий ринок - частина грошового ринку, де короткострокові грошові ресурси перерозподіляються між кредитними інститутами шляхом купівлі-продажу векселів і цінних паперів з термінами погашення, як правило, до одного року.

Обліковий ринок виник у XIX ст. в процесі розвитку торгівлі і банківської справи. Його основа – облікові і переоблікові операції банків, тобто купівля-продаж основних першокласних комерційних векселів для мобілізації коштів, отримання прибутку, інвестування, регулювання ліквідності тощо.

З кінця XIX ст. отримав розвиток ринок короткострокових казначейських векселів, які викуповуються для фінансування державного боргу. Їх продають і купують із дисконтом. Поняття облікового ринку в деяких країнах поширюється також на операції з державними облігаціями, до погашення яких залишилося не більше як 5 років.

Облікові ставки значною мірою визначаються ставкою Центрального банку, оскільки останній регулює операції грошового ринку і розмір грошової маси, що знаходиться в обігу. Операції на обліковому ринку мають велике значення для управління державним боргом.

До інституційної структури облікового ринку входять такі елементи:

центральний банк (в Україні – Національний банк України);

комерційні банки;

спеціальні кредитні інститути, кошти яких формуються за рахунок залучення онкольних кредитів і 7-денних позик банків (під цінні папери).

Велике значення на обліковому ринку мають онкольний та вексельний кредити.

Онкольний кредит (on-call credit) – короткостроковий кредит, який погашається на першу вимогу.

Він видається під забезпечення комерційними, казначейськими й іншими векселями, цінними паперами, товарами; погашається позичальником звичайно з попередженням за 2–7 днів. Онкольний кредит вважається найліквіднішою статтею активу банку після касової готівки. Відсоткові ставки за онкольними позиками нижчі порівняно з іншими видами позик.

Обліковий ринок і його інститути допомагають підприємствам здійснювати фінансування на основі короткострокового залучення капіталу - вексельних кредитів. За допомогою комерційних

векселів закупаються сировина і товари; погашаються вони за рахунок виручки від проданого готового товару. Вексельний кредит надається здебільшого постачальникам.

Вексельний кредит - це банківська операція з урахування (дисконту) векселів і видачі позик до запитання під забезпечення векселів.

Врахування, або дисконт, векселів полягає в тому, що банк, придбавши вексельна іменним індосаментом, негайно його 50 оплачує пред'явникові, а платіж отримує тільки з настанням зазначеного у векселі терміну. За достроковий платіж банк отримує з номінальної суми векселя певну винагороду на свою користь, тобто вексель оплачується зі знижкою. Різниця між сумою, яку банк заплатив, придбавши вексель, і сумою, яку він отримує за цим векселем у термін платежу, називається зарахуванням, або дисконтом.

Для підприємств, які інтенсивно використовують векселі, прийнятнішим видом вексельного кредиту є позики, що видаються під заставу векселів. Банки можуть відкривати клієнтам за їхньою заявою спеціальні позикові рахунки і відобразити на них суму наданої позики під забезпечення прийнятих векселів. Векселі приймаються (депонуються) при цьому не на повну вартість, а на 60–90 відсотків їхньої номінальної суми, залежно від розміру, визначеного банком конкретному клієнтові, зважаючи на його кредитоспроможність і надійність пред'явлених ним векселів.

Основними інструментами на обліковому ринку є банківські, казначейські і комерційні векселі, інші види короткострокових зобов'язань.

Банківський вексель - це вексель, що засвідчує право його власника одержати і безумовне зобов'язання векселедавця сплатити при настанні обумовленого терміну визначену суму грошей особі, яка дала гроші в кредит банку.

Допомагає банкам акумулювати гроші, а векселетримачам одержувати прибуток. Виконує функцію термінового депозиту (від 1 тижня до 1 року) і є засобом накопичення. Може використовуватися векселетримачем як застava.

Банківський вексель дає змогу вигідно розмістити капітал завдяки багаторазовій оборотності, а також більш високому відсотку, ніж за депозитними вкладками. Банківські векселі можуть бути засобами платежу.

Казначейський вексель - один із видів державних цінних паперів, що засвідчує внесення їхнім власником коштів до бюджету і дає право на одержання фіксованого доходу протягом строку володіння цими паперами.

Це короткострокові зобов'язання держави (терміном до 12 місяців). Казначейські векселі випускаються на пред'явника і обертаються на ринку цінних паперів. Випускають їх центральні банки за дорученням Міністерства фінансів (казначейства) за ціною, меншою від номіналу. Казначейські векселі можуть купувати комерційні банки, а також Центральний банк. Широка їх емісія приховує в собі загрозу інфляції, оскільки це сурогати грошей, які легко можуть перетворюватись у капітал або депозити. Для комерційних банків це високоліквідні активи, що не приносять високого прибутку; вони є соло-векселями. В Україні казначейські векселі до останнього часу не застосовувалися в обігу.

Комерційний вексель - це вексель, який видається позичальником під заставу товару.

Розрізняють векселі простий і переказний. *Простий вексель* містить просте, нічим не обумовлене зобов'язання векселедавця заплатити власнику векселя після зазначеного терміну певну суму. *Переказний вексель (тратта)* містить письмову вказівку векселетримача (трасанта), що адресована платнику (трасату), заплатити третій особі (ремітенту) певну суму грошей у визначений термін. Термін обороту тратти - до 90 днів. Переказний вексель повинен мати акцепт – зобов'язання платника (трасата) оплатити цей вексель (тратту) при настанні вказаного в ньому терміну. Акцепт оформлюється написом на векселі ("Акцептований") і підписом платника. За допомогою акцепту особа, що вказана у векселі як платник, стає акцептантом, тобто головним вексельним боржником. Акцептант відповідає за оплату векселя в зазначений термін, і у разі несплати власник векселя може подати позов проти акцептанта. Акцептовані банками векселі використовуються при наданні банками позик один одному. Можливий облік (нотація) тратти – її продаж комерційному банку до настання терміну платежу. При цьому необхідний аваль – гарантія платежу авалістом (в даному випадку комерційним банком) за траттою. Оформлюється аваль або гарантійним написом авалістом ("Як аваліст за ..."), або видачею окремого документа. Передача векселів здійснюється за допомогою індосаменту - передатного напису.

Депозитний сертифікат - письмове свідоцтво комерційного банку про депонування грошових ресурсів, яке свідчить про право вкладника на отримання депозиту (внеску).

Депозитні сертифікати бувають *термінові* і *до запитання*. На ринку обертаються термінові депозитні сертифікати; вони можуть бути продані вкладниками банку або дилерами з втратою відсотків або передані однією особою іншій за допомогою передатного напису. Як правило, депозитні сертифікати випускаються на великі суми.

Банківський акцепт - згода банку на оплату платіжних документів, форма гарантії їх оплати; оформлюється банком-акцептантом у вигляді відповідного напису.

Банківські акцепти – це акцептовані комерційними банками тратти з терміном оплати, як правило, до 180 днів. Наприклад, у США ринок банківських акцептів характеризується високою активністю, а найцінніші папери придатні для переобліку в федеральних резервних банках.

Чек - складений за встановленою формою документ, який містить письмовий наказ власника рахунка в комерційному банку заплатити певну суму грошей чекотримачу.

В Україні чеки використовуються для безготівкових розрахунків, а також для отримання готівки з рахунка (грошовий чек). Чеки бувають *ордерні* – виписані на певну особу з обов'язковим попередженням про наказ заплатити; *чеки на пред'явника* – без найменування отримувача; *іменні* – на певну особу. Чекодавець, як правило, пред'являє чек у свій банк на інкасо. Чек замінює гроші в платіжному обігу, виступає у ролі кредитних грошей. Він повинен мати покриття. Обіг чеків у різних країнах регулюється законами про чеки і Женевською конвенцією. При обігу банківського чека не вказується, кому або за чиїм наказом необхідно платити, тобто ставиться тільки напис індосаменту. Чек може бути просто переданий іншій особі.

Таким чином, на обліковому ринку обертається величезна маса короткострокових цінних паперів, головна характеристика яких - висока ліквідність і мобільність.

3. Характеристика міжбанківського ринку.

Операції на міжбанківському ринку

Міжбанківський ринок відіграє важливу роль у забезпеченні нормальних умов функціонування грошового ринку. Він є об'єктом державного регулювання, служить механізмом впливу державних органів на діяльність комерційних банків, стан грошово-кредитної і валютної системи і безпосередньо на економіку в цілому.

Міжбанківський ринок – частина фінансового ринку, де тимчасово вільні грошові ресурси кредитних установ залучаються і розміщуються банками між собою переважно у формі міжбанківських депозитів на короткі терміни.

Міжбанківські депозити, які надаються в межах кореспондентських відносин між банками, відіграють роль інструмента налагодження тісніших і довірливіших відносин між банками. Тимчасово вільні кошти у банку виникають через, відсутність необхідного попиту на фінансовому ринку або не вигідність розміщення кредитних ресурсів серед клієнтів.

Найпоширеніші терміни депозитів – один, три і шість місяців, граничні – від одного дня до двох років. Засоби міжбанківського ринку використовуються комерційними банками не тільки для короткострокових, а й для середньо- і довгострокових активних операцій, регулювання балансів, виконання вимог центральних банків. Відсоткові ставки враховують власні витрати банків, прийнятий ними кредитний ризик, співвідношення попиту і пропозиції та інші фактори. Вони є базовими при розрахунку відсоткових ставок за іншими, довгостроковішими кредитами на національному і міжнародному ринках позикових капіталів.

Міжбанківські депозити пов'язані з активними депозитними операціями банків, тобто вкладенням тимчасово вільних коштів одних банків у інші кредитні установи, у тому числі Центральний банк. Внесення депозитів комерційними банками у Центральний банк у межах обов'язкових резервів є одним із методів регулювання сукупного грошового обігу країни. Відповідно до чинного законодавства, в Україні комерційні банки мають право на одержання від НБУ, як банку останньої інстанції, кредитів через кредитні аукціони, ломбардні операції, переоблік векселів на умовах двосторонніх угод.

Міжбанківські кредити – одне з основних джерел формування банківських кредитів. Одержання кредитів в інших банках дає можливість банківським установам поповнювати власні кредитні ресурси. При надлишку ресурсів банк розміщує їх на міжбанківському ринку, при нестачі -

купує на ринку. Ринок міжбанківських кредитів є важливою складовою фінансового ринку. На практиці використовуються такі основні різновиди міжбанківського кредиту:

- *овердрафт за кореспондентськими рахунками: на відповідному рахунку обліковуються суми дебетових (кредитових) залишків на кореспондентських рахунках банків на кінець операційного дня;*

- *кредити овернайт, які надані (отримані) іншим банком: вони надаються банкам на термін не більше одного операційного дня. Цей вид міжбанківського кредиту використовується для завершення розрахунків поточного дня;*

- *кошти, які надані (отримані) іншим банком за операціями РЕПО. Ці операції пов'язані з купівлею цінних паперів на певний період з умовою зворотного їх викупу за заздалегідь обумовленою ціною або з умовою безвідкличної гарантії погашення у разі, якщо термін операції РЕПО збігається із терміном погашення цінних паперів.*

Міжбанківські позики - одна з найпоширеніших форм господарської взаємодії кредитних організацій. Поточна ставка з міжбанківських кредитів – найважливіший фактор, що визначає облікову політику конкретного комерційного банку з інших видів кредитів. Конкретна величина цієї ставки залежить від Центрального банку, який є активним учасником і прямим координатором ринку міжбанківських кредитів. Відсутність регулювання на ньому може викликати кризу міжбанківських платежів.

В Україні суб'єктами міжбанківського ринку є комерційні банки, які виступають у ролі фінансових посередників при перерозподілі коштів і здійсненні платежів на фінансовому ринку. НБУ проводить операції з рефінансування комерційних банків. Кредитні ресурси надаються у вигляді прямих і ломбардних кредитів, переобліку векселів і проведення кредитних аукціонів. Ці операції проводяться тоді, коли комерційні банки зазнають труднощів і не можуть у короткий час залучити ресурсів з інших джерел. НБУ відіграє роль кредитора останньої інстанції. Такі кредити короткострокові, видаються під високі відсотки і потребують забезпечення заставою.

Кредитні відносини між комерційними банками визначаються на договірних засадах шляхом укладання кредитних угод із визначенням прав і обов'язків сторін і відповідним оформленням прав із міжбанківських кредитів. Надання міжбанківського кредиту супроводжується відкриттям рахунків відповідно до плану рахунків бухгалтерського обліку банків України. Спірні питання вирішуються за законом або через третейський суд.

На кредитному ринку переважають короткострокові міжбанківські кредити, у тому числі "короткі гроші" (кредити, що видаються на термін від одного дня до двох тижнів).

Комерційні банки одержують кредити в НБУ у формі переобліку і перезастави цінних паперів, а також у результаті купівлі вільних кредитних ресурсів на міжбанківському ринку (у першу чергу у того ж НБУ). Загальний обсяг міжбанківських кредитів обмежується дворазовим розміром власних ресурсів банку. У такий спосіб комерційні банки розв'язують тактичні проблеми, пов'язані з поточними операціями.

Банки проводять операції на міжбанківському ринку через пасивні операції, одержуючи доступ до кредитних ресурсів для швидкого підвищення рівня ліквідності. Цей ринок традиційно є джерелом таких ресурсів. Комерційні банки повинні використовувати їх за призначенням, інакше це призводить до кризи довіри і занепаду ринку. Для банків кредити є терміновими зобов'язаннями. Це найдорожчі ресурси, а прибутковість від операцій із ними не дуже велика. За законодавством України банки можуть брати кредити на міжбанківському ринку під заставу державних цінних паперів, що занесені до ломбардного списку НБУ. З 1995 року в Україні увійшли в обіг облігації внутрішньої державної позики і внутрішніх місцевих позик. НБУ дозволив ломбардні кредити комерційних банків під їхнє забезпечення (сума таких кредитів не повинна перевищувати 75% номінальної вартості портфеля цінних паперів банку).

Проведення операцій на міжбанківському ринку впливає на платоспроможність комерційних банків через можливість рефінансування в НБУ. Ресурси міжбанківського ринку належать до сфери забезпечення ліквідності комерційних банків, якщо розглядати цю ліквідність як потік коштів з урахуванням можливості банку одержати кредит на міжбанківському ринку і забезпечити надходження готівки від операційної діяльності. Нестача ліквідних коштів підштовхує комерційні банки до операцій на міжбанківському ринку і встановлення норми ліквідності на звітну дату.

ТЕМА 14 ГРОШОВІ СИСТЕМИ

1. Поняття та елементи грошової системи

Грошова система – це законодавче встановлена форма організації грошового обороту в країні. Вона є складовим елементом господарського механізму і регулюється законами, встановленими державою.

Грошова система країни формується історично, що позначається на структурі та змісті її елементів. Основними з них є:

- 1) найменування грошової одиниці;
- 2) масштаб цін;
- 3) валютний курс;
- 4) види готівкових грошових знаків, які мають законну платіжну силу;
- 5) регламентація безготівкового обороту;
- 6) державний апарат, який здійснює регулювання грошового обороту.

Найменування грошової одиниці (національної валюти), як правило, виникає історично. До введення власної грошової одиниці в Україні функціонувала грошова одиниця колишнього СРСР – карбованець (рубль), сотою долею якого була копійка. Найменування "рубль" закріпилося за грошовою одиницею Росії відносно пізно – в XVII ст. Становлення державної незалежності України обумовило перехід до найменування стародавньої грошової одиниці, що використовувалась в Київській Русі – гривні*.

*** "Гривня" як грошова й вагова одиниця Стародавньої Русі походить від найменування обруча – прикраси із золота чи срібла, який носили на шиї ("загривку"). Частина цього обруча (рублена гривна), що оберталася в ролі грошей, стала основою найменування грошової одиниці "рубль" (карбованець).**

Масштаб цін - історично обумовлений елемент грошової системи, що визначає ваговий вміст у грошовій одиниці металу, який у відповідний період виконував роль грошей. Встановлений державою золотий (чи срібний) вміст грошей виступав важливим елементом системи ціноутворення в країні. В умовах обігу паперових грошей масштаб цін втратив своє вагоме значення як елемент грошової системи. Величина вираження вартості товарів у грошовій одиниці в сучасних умовах визначається відповідно до основ формування вартості грошей. Масштаб цін відіграє важливу технічну роль при виконанні грошима функції міри вартості.

Валютний курс – це співвідношення між грошовими одиницями (валютами) різних країн.

Він представляє собою своєрідну "ціну" валюти однієї країни, виражену у валютах інших країн. В залежності від типу грошової системи валютний курс може визначатись ринком або встановлюватись державою в особі уповноважених нею органів.

Держава визначає види *готівкових грошових знаків*, що мають статус законного платіжного засобу на її території. До них відносяться: банківські білети, казначейські білети та розмінна монета. Суттєва відмінність грошових білетів полягає у механізмі їх емісії – порядку випуску в обіг та вилучення з нього. При бюджетній емісії, яка проводиться спеціальним органом міністерства фінансів (казначейством), в обіг випускаються казначейські білети. Кредитна емісія обумовлює випуск банкнот. Банківські білети надходять до сфери обігу в зв'язку з видачею кредиту, його погашення обумовлює вилучення грошових знаків з обігу.

В період перебування України у складі СРСР на її території оберталися готівкові знаки всіх трьох видів. Однак відмінність банкнот від казначейських білетів фактично була формальною. В зв'язку з відсутністю казначейства всі грошові знаки випускалися в обіг Держбанком СРСР. Вказана різниця в найменуванні паперових грошових знаків підлягала ліквідації згідно з законодавством про банки і банківську діяльність в СРСР. Але заміна одно-, трьох- та п'ятикарбованцевих казначейських білетів зразка 1961 р. не була завершена. Питання про види готівкових грошових знаків та їх платіжність нині вирішує кожна з незалежних держав, що входили до складу колишнього СРСР.

Основним компонентом грошової маси в сучасних умовах є не готівкові знаки, а залишки на рахунках в банках та небанківських кредитних установах. Вони використовуються для платежів шляхом перерахувань коштів з рахунку платника на рахунок їх одержувача. Принципи

функціонування грошей, що знаходяться на рахунках ("грошей безготівкової о обігу" або "електронних" в умовах проведення платежів на базі електронно-обчислювальної техніки), визначаються державою через *регламентацію безготівкового обороту*. Вона включає визначення сфер готівкових та безготівкових розрахунків і режиму використання грошей на рахунках, форми розрахунків, порядок платежів тощо.

Операції щодо готівкових і безготівкових розрахунків здійснюють банки та небанківські установи. Однак безпосереднє регулювання грошового обороту здійснюють банки, що зумовлює виділення їх як самостійного елемента грошової системи. Механізм регулювання характеризується побудовою самої банківської системи – її організацією за однорівневим чи дворівневим принципом.

Кожна держава, пристосовуючи грошову систему до своїх інтересів, визначає орган, який здійснює грошово-кредитне та валютне регулювання. Таким органом за традицією виступає центральний банк, в Україні – Національний банк України.

Сучасна грошова система характеризується наступними загальними рисами:

- відміною офіційного золотого вмісту грошових одиниць, демонетизацією золота;
- переходом до нерозмінних на золото кредитних грошей, які за своєю природою небагато чим відрізняються від паперових грошей;
- збереженням в грошовому обігу декількох країн поряд з кредитними грошима паперових грошей у формі казначейських білетів;
- випуском банкнот в обіг з метою кредитування господарства, держави, а також приросту офіційних золотих і валютних резервів;
- розвитком та розширенням в грошовому обороті безготівкових розрахунків при одночасному скороченні готівкових;
- посиленням державного регулювання грошового обороту в зв'язку з постійним порушенням базового принципу грошової системи – відповідності кількості грошей об'єктивним потребам економічного обороту, яке веде до інфляційного процесу.

2. Еволюція грошових систем

Грошові системи сформувались в XVI – XVII століттях з появою та затвердженням капіталістичного способу виробництва, хоча окремі елементи з'явилися в більш ранній період.

З розвитком товарно-грошових відносин та капіталістичного способу виробництва відбуваються суттєві зміни в грошовій системі.

Тип грошової системи визначається змістом її елементів та їх взаємодією, які обумовлюють тенденції розвитку та закономірності функціонування грошової системи.

Як елемент господарського механізму країни грошова система відображає властиву йому сукупність економічних відносин, в зв'язку з чим набуває характеру системи ринкового чи неринкового типу.

Неринкову грошову систему відрізняє наявність значних обмежень щодо функціонування грошей (талони, карткові системи розподілу тощо), використання адміністративних методів регулювання грошового обігу (раціонування видачі грошей, лімітування кредитів тощо), розмежування сфер готівкового та безготівкового обігу, заборони певних грошових операцій, здійснення контролю за грошовими операціями юридичних осіб та громадян тощо. В такій грошовій системі фактично порушуються її межі як форми організації обігу грошей, а регулювання безпосередньо поширюється на зміст грошових операцій. Такий тип грошової системи властивий адміністративно-командній економіці, якою була система управління економікою колишнього СРСР. Він обумовлює підрив самої природи грошей.

Грошову систему ринкового типу характеризує вільне функціонування грошей. Зберігаються лише певні обмеження проведення грошових операцій на рівні банків як елементу грошової системи країни. При цьому регулювання грошового обігу проводиться шляхом використання економічних методів впливу на обсяг, динаміку та структуру грошової маси.

Відповідно до механізму регулювання валютних відносин виділяють грошові системи відкритого та закритого типу. У відкритій грошовій системі відсутні обмеження на проведення валютних операцій юридичними та фізичними особами. Режим регулювання валютних відносин та визначення валютного курсу забезпечують органічне включення національної економіки в світову.

Грошова система закритою типу передбачає використання валютних обмежень, які зумовлюють ізоляцію національної економіки від світової. За таких умов валютний курс не відображає реальної інвалютної ціни грошової одиниці країни, і фактично виступає як формальний елемент грошової системи.

Відповідно до загальних законів функціонування грошей виділяють саморегулюючі та регульовані грошові системи. Саморегулюючими були системи обігу металевих грошових знаків (монет). Основою саморегулювання виступала рівність вартості, яку виражали монети в обігу, і вартості металу, що містився в них. В зв'язку з цим у конкретний період часу безпосередньо в обігу (функція грошей як засобу обігу) знаходилася кількість монет, необхідна для реалізації товарів згідно з законом грошового обігу. Якщо через зміну обсягу виробництва і реалізації товарів потреба обігу в грошових знаках скорочувалась, то відповідна кількість монет вилучалась з обігу, перетворюючись на скарб. При розширенні виробництва і товарного обігу монети, що становили скарб, надходили в обіг. Так через функцію грошей як засобу утворення скарбу здійснювалось стихійне регулювання грошової маси, завдяки якому кількість грошових знаків в обігу підтримувалась на рівні потреби обігу в грошах.

Історично системи металевого обігу реалізувались у формі біметалізму та монометалізму. На ранніх етапах розвитку капіталістичного виробництва грошова система, як правило, базувалась на біметалізмі.

При біметалізмі роль загального еквіваленту законодавче закріплювалась за двома металами, – як правило, золотом і сріблом. Відповідно до принципів регулювання співвідношення між золотими і срібними монетами виділяють три різновиди біметалізму:

- система паралельної валюти, за якої вище зазначене співвідношення встановлюється стихійно, на ринковій основі;

- система подвійної валюти, коли таке співвідношення визначається державою;

- система "кульгаючої" валюти, за якої один з видів монет карбується в закритому порядку.

Найпоширенішою формою біметалізму була система паралельної валюти. Однак вона створювала технічні труднощі у функціонуванні сфери обігу в зв'язку з наявністю та постійними коливаннями подвійної системи цін. Спроби впорядкування

обігу через законодавчу фіксацію співвідношення золотих і срібних монет, що, як правило, не відповідало їх ринковій вартості, неминуче призводили до тезаврації монет, вартість яких недооцінювалась. Явище витіснення "добрих" грошей "поганими", яке обумовлює перехід від біметалізму до монометалізму визначається як закон Коперніка-Грешема.

Не припинило цього процесу введення деякими країнами системи "кульгаючої" валюти. Відмова від вільного карбування монет з срібла прискорила їх знецінення, наплив срібла з сусідніх країн і вивезення золота за кордон. Тому вони змушені були зовсім припинити карбування монет із срібла, а ті, що залишилися в обігу, перетворилися на розмінну монету.

Монометалізм – це грошова система, за якої тільки один вид металу виконує роль грошей. Найпоширенішим в історії був золотий монометалізм. Його найпоширенішою формою виступав золотомонетний стандарт.

Золотомонетний стандарт найбільше відповідав вимогам капіталізму періоду вільної конкуренції, допомагав розвитку виробництва, кредитної системи, світової торгівлі і вивезенню капіталу. Цей стандарт характеризується наступними загальними рисами:

- у внутрішньому обігу країни знаходиться повноцінна золота монета, а золото виконує всі функції грошей;

- дозволяється вільне карбування золотих монет для приватних осіб (звичайно на монетному дворі країни);

- неповноцінні гроші, що знаходяться в обігу (банкноти, металева розмінна монета), вільно та необмежене обмінюються на золоті;

- допускається вільне вивезення та ввезення золота та іноземної валюти і функціонування вільних ринків золота.

Функціонування золотомонетного стандарту потребувало наявності золотих запасів в центральних емісійних банках, які служили резервом монетного обігу, забезпечували розмін банкнот на золото, виступали резервом світових грошей.

В роки Першої світової війни зростання бюджетних дефіцитів, покриття їх позиками та зростаючим випуском грошей призвели до збільшення грошової маси в обігу, яка значно перевищувала за своїм обсягом золоті запаси емісійних банків, що ставило під загрозу вільний обмін паперових грошей на золоті монети. В цей період золотомонетний стандарт припинив своє існування в країнах, що воювали, а пізніше і в більшості інших країн (крім

США, де він протримався до 1933 р.): було припинено розмін банкнот на золото, заборонено вивезення його за кордон, золоті монети вийшли з обігу і перетворились на скарб. Після закінчення Першої світової війни, в умовах розвитку загальної кризи капіталізму, жодна капіталістична держава не змогла здійснити стабілізацію своєї валюти на основі відновлення золотомонетного стандарту.

В ході грошової реформи 1924-1929 рр. повернення до золотого стандарту було проведено у двох урізаних формах – золотозливкового і золотодевізного стандартів.

При золотозливковому стандарті, на відміну від золотомонетного, в обігу відсутні золоті монети та вільна їх чеканка. Розмін банкнот, як і інших неповноцінних грошей, проводиться тільки на золоті зливки. В Англії вартість стандартного зливку вагою в 12,4 кг дорівнювала 1700 фунтів стерлінгів, у Франції вартість зливку 12,7 кг дорівнювала 215 тисяч франків.

В Австрії, Німеччині, Данії, Норвегії та інших країнах був встановлений золотодевізний (золотовалютний) стандарт, при якому також відсутні золоті монети та вільна чеканка. Обмін неповноцінних грошей на золото проводився за допомогою обміну на валюту країн із золотозлитковим стандартом. Таким шляхом зберігався непрямий зв'язок грошових одиниць країн золотодевізного стандарту із золотом. Підтримання стійкості курсу національної валюти здійснювалось методом девізної політики, тобто за допомогою купівлі та продажу національних грошей за іноземні в залежності від того, знижується чи підвищується курс національної валюти на ринках. Таким чином, при золотодевізному стандарті валюти одних країн ставились в залежність від валют інших.

В результаті світової економічної кризи 1929-1933 рр. золотий стандарт був скасований в усіх країнах світу (наприклад, у Великобританії в 1931 р., в США – 1933 р., у Франції – 1936 р.) і встановилася система нерозмінного банкнотного обігу.

Створення у 1944р. Бреттон-Вудської світової валютної системи представляло собою встановлення системи міждержавного золотодевізного стандарту, по суті золотодоларового стандарту, для країн з вільно конвертованою валютою. Особливість золотодоларового стандарту полягала в тому, що він був встановлений лише для центральних банків, причому тільки одна валюта – долар США зберігала зв'язок із золотом. В зв'язку із скороченням золотого запасу уряд США з 1971 р. офіційно закінчив продаж золота за долари і золотодоларовий стандарт припинив своє існування.

Відповідно до змісту механізму регулювання грошового обороту виділяють системи паперово-грошового та кредитного обігу.

Для системи паперово-грошового обігу характерна бюджетна емісія, яка може виступати у двох формах:

- 1) випуск грошових білетів державним казначейством;
- 2) покриття бюджетного дефіциту за рахунок кредитної емісії.

В обох випадках випуск грошей визначається не потребами обороту, а величиною бюджетного дефіциту, що відповідно до законів обігу паперових грошей викликає їх постійне знецінення. Регулювання грошового обороту в цих умовах вимагає здійснення заходів, спрямованих на оздоровлення фінансів та збалансування бюджету.

Система кредитного обігу – це випуск і рух грошових знаків, що виникають на основі кредиту. Кредитна емісія забезпечує еластичність грошового обігу, дає можливість, на відміну від бюджетної емісії, не тільки легко збільшувати, а й зменшувати кількість грошей в обігу. Це створює реальну можливість підтримання їх кількості на рівні об'єктивної потреби обігу. За загальними законами обігу грошей кредитна грошова система близька до металеві. Органами регулювання грошового обігу є банки. Здійснювані ними кредитні операції (видача та погашення позик) відповідно до реальної динаміки економічних процесів, руху матеріальних цінностей виступають передумовою балансування товарних і грошових мас в обігу.

Грошова система України в період становлення державної незалежності була неринковою. Державне регулювання рівня цін в умовах економічної кризи, яка поєднала падіння виробництва із значним зростанням грошової маси, викликало розпад споживчого ринку (єдиної сфери

нерегламентованих відносин купівлі-продажу) та всезагальну дефіцитність товарів. За таких умов для регулювання відносин розподілу були впроваджені карткова система та інші форми раціонування. Становище ускладнювала нескоординованість економічної політики незалежних республік у сфері виробництва, товарообміну, грошових відносин. З метою захисту внутрішнього ринку в Україні була впроваджена купонна система та регламентувалось вивезення товарів за межі держави. Реально всі ці заходи посилювали неринковий характер грошової системи.

Перехід до грошової системи ринкового типу потребує лібералізації економічних відносин, введення вільного ціноутворення та проведення комплексу заходів, спрямованих на розвиток ринкових відносин: приватизації власності, сприяння розвитку підприємництва, демонополізації економіки, розвитку підприємств ринкової інфраструктури. Становлення ринкових відносин передбачає перехід до грошової системи відкритого типу: лібералізації зовнішньоекономічних відносин та введення конвертованості національних грошей.

ТЕМА 5 ІНФЛЯЦІЯ І ГРОШОВІ РЕФОРМИ

1. Сутність і види інфляції

Термін "інфляція" (від лат. Inflatio) буквально означає "вздуття". Дійсно, фінансування державних видатків (наприклад, у періоди екстремального розвитку економіки в часи війн, революцій) за допомогою паперово-грошової емісії з припиненням розміну банкнот призводило до розширення грошового обігу та знецінення паперових грошей.

Інфляція була характерна для грошового обігу: Росії з 1769 р. по 1895 р. (за винятком періоду 1843-1853 рр.); США – у період війни за незалежність 1775-1783 рр. та громадянської війни 1861-1865 рр.; Англії – під час війни з Наполеоном на початку ХІХ ст.; Франції – у період Французької революції 1789-1791 рр. Особливо високих темпів інфляція набула у Німеччині після Першої світової війни, коли восени 1923 р. грошова маса в обігу досягла 396 квінтільйонів марок, а грошова одиниця знецінилась у трильйон разів. Наведені історичні приклади доводять, що інфляція не є породженням сучасності, а мала місце і в минулому.

Сучасній інфляції притаманний ряд відмінних особливостей. Якщо раніше інфляція носила локальний характер, то зараз – всеохоплюючий; раніше вона охоплювала певний період, тобто мала періодичний характер, а зараз – хронічний; сучасна інфляція знаходиться під впливом не тільки грошових, а й негрошових факторів.

Таким чином, сучасна інфляція є наслідком дії багатьох факторів.

Необхідно розрізняти внутрішні та зовнішні фактори (причини) інфляції. Серед внутрішніх факторів можна виділити негрошові та грошові – монетарні. Негроїдові фактори – це порушення диспропорцій господарства, циклічний розвиток економіки, монополізація виробництва, незбалансованість інвестицій, державно-монополістичне ціноутворення, кредитна експансія, екстраординарні обставини соціально-політичного характеру тощо. До грошових відносять кризу державних фінансів, а саме:

дефіцит бюджету, зростання державного боргу, емісія грошей, а також збільшення кредитних знарядь обігу внаслідок розширення кредитної системи, збільшення швидкості обігу грошей тощо.

Зовнішніми факторами інфляції є світові структурні кризи (сировинна, енергетична, валютна), валютна політика держав, спрямована на експорт інфляції в інші країни, нелегальний експорт золота, валюти.

Отже, інфляція як багатофакторний процес – це прояв диспропорційності у розвитку суспільного відтворення, що обумовлено порушенням закону грошового обігу. Таким чином, глибинні причини інфляції знаходяться як в сфері обігу, так і в сфері виробництва, і дуже часто обумовлюються економічними і політичними відносинами в країні.

При інфляції капітал переміщується із сфери виробництва в сферу обігу, тому що там швидкість оборотності є значно вищою, що приносить великі прибутки, але одночасно й посилює інфляційні процеси (механізм інфляції само відтворюється, на його основі зростає дефіцит заощаджень, зменшуються обсяги кредитів, інвестицій у виробництво і пропозиція товарів).

Отже, фактори інфляції діють як при зміні обсягів виробництва і реалізації товарів, так і при зміні маси і швидкості обігу грошей.

В економіці України інфляція виникла ще в період існування СРСР в 50-60-і роках ХХ ст. і була пов'язана з різким падінням ефективності суспільного виробництва. Однак вона носила прихований характер і проявлялась в товарному дефіциті та великій різниці в цінах: низьких на кінцеву продукцію і високих на всі види сировини. Відкритий вибух інфляції відбувся в січні 1992 року, коли були "відпущені" всі ціни. З цього моменту інфляційний процес став швидко розвиватись.

Головними негрошовими факторами інфляції в Україні є:

- криза планової господарської системи, яка проявляється в падінні виробництва, незбалансованості, диспропорційності економіки;

- неекономність виробництва, яка проявляється у витратному характері виробництва, низькому рівні продуктивності праці та якості продукції.

До основних грошових факторів інфляції відносять:

- лібералізацію цін в умовах відсутності ринку та конкуренції, що дало можливість монополістичним структурам заволодіти і й реалізацією товарної маси та диктувати ціни;

- дефіцит державного бюджету;
- кредитну експансію банків, яка мала невиробничий характер;
- доларизацію грошового обігу (значний приплив іноземної валюти збільшував ціни на товари та послуги);

- розпад "рубльової зони";

- вплив за межі країни валютної виручки підприємств та доходів громадян та інші фактори.

Таким чином, інфляція в Україні відрізняється від всіх інших. Це пояснюється умовами її розвитку (переходом від планово-адміністративної до ринкової економіки), високими темпами зростання цін тощо.

Розрізняють відкриту та подавлену інфляцію. Відкрита проявляється у збільшенні цін, подавлена – у виникненні дефіциту товарів та погіршенні їх якості. В умовах подавленої інфляції ціни контролюються державою, тому підвищений попит на товари виражається в появі розриву між попитом та пропозицією і, як наслідок, у відхиленні адміністративно-регульованої ціни рівноваги. Оскільки державна ціна є нижчою за рівноважну, зникають стимули для збільшення кількості та підвищення якості товарів. Наслідком цього є виникнення дефіциту та збільшення негрошових витрат споживачів.

Відкрита інфляція приймає різні форми: повзучу (коли ціни змінюються повільно – до 10% в рік), галопуючу (коли зростання цін набуває стрімкого характеру) і форму гіперінфляції (зростання цін складає зазвичай більше 1000% на рік), яка призводить в кінцевому результаті до повного розладу грошового обігу.

Гіперінфляція вражала економіки багатьох країн. Потужної гіперінфляції зазнала, наприклад, Німеччина 1920-х рр. У 1950-70-і роки гіперінфляцію пережили багато країн Латинської Америки, у 80-і рр. – Югославія та Ізраїль, на початку 90-х рр. – Росія, Україна та інші країни, які виникли в результаті розпаду СРСР.

В залежності від причин, які викликають інфляційні процеси, розрізняють інфляцію попиту та інфляцію витрат виробництва.

Інфляція попиту. Традиційно вона виникає при надмірному попиті. Попит на товари більший, ніж пропозиція товарів, в зв'язку з тим, що виробничий сектор не в змозі задовольнити потреби населення. Цей надлишок попиту призводить до зростання цін. Спостерігається наявність великої кількості грошей при малій кількості товарів.

Інфляція попиту може бути зумовлена:

- мілітаризацією економіки та збільшенням військових витрат. Військова техніка та військова продукція не функціонують на ринку, її придбає держава та направляє у запас. Гроші для обслуговування цієї продукції по суті не потрібні, оскільки вона не переходить із рук в руки;

- дефіцитом бюджету та зростанням державного боргу. Покриття дефіциту здійснюється або державними позиками, або емісією банкнот, що дає державі додаткові кошти, а отже, і додатковий попит;

- кредитною експансією банків. Розширення кредитних операцій банків та інших кредитних закладів призводить до збільшення кредитних знарядь обігу, які також створюють додаткові вимоги на товари та послуги;

- припливом іноземної валюти в країну, яка за допомогою обміну на національну грошову одиницю викликає загальне зростання обсягу грошової маси, а отже, і надлишковий попит.

Отже, інфляція попиту спостерігається тоді, коли зростання рівня цін відбувається під впливом загального збільшення сукупного попиту.

Інфляція витрат виробництва. Цю інфляцію розглядають зазвичай з позиції росту цін під впливом наростаючих витрат виробництва, перш за все росту витрат на заробітну плату.

Причинами такої інфляції є:

- зниження темпів зростання продуктивності праці, викликане циклічними коливаннями або структурними змінами у виробництві, що призводить до збільшення витрат на одиницю продукції, а отже, до зменшення прибутку. У кінцевому результаті це відбивається на зниженні обсягу виробництва, скороченні пропозиції товарів та зростанні цін;

- розширення сфери послуг, поява нових видів з більшою питомою вагою зарплати та відносно низькою в порівнянні з виробництвом продуктивністю праці. Як наслідок виникає загальне зростання цін на послуги;

- підвищення оплати праці при певних обставинах в результаті активної діяльності профспілок, що контролюють номінальну заробітну плату. Компанії відповідають на таке зростання інфляційною спіраллю: підвищення заробітної плати викликає ріст цін та нове підвищення заробітної плати;

- високі непрямі податки (що включаються до ціни товарів), характерні для багатьох держав;
- загальний рівень витрат зростає.

Інфляція витрат та інфляція попиту взаємопов'язані та взаємообумовлені, їх важко чітко розділити. Надлишкова грошова маса в економіці завжди породжує підвищений попит, викликаючи порушення рівноваги ринків в сфері сукупного попиту і сукупної пропозиції, реакцією на яке є зростання цін. Будучи продуктом розбалансованого грошового ринку, інфляція попиту розповсюджується далі, вражає виробництво і споживання, деформує споживчий попит, посилює нерівномірність і непропорційність розвитку різних галузей господарства, призводячи в результаті до інфляції витрат.

Будь-яка сучасна система економіки інфляційна, і в ній діють фактори, що викликають як інфляцію попиту, так і інфляцію витрат.

Для оцінки та вимірювання інфляції використовують показник індексу цін, який характеризує співвідношення між купівельною ціною певного набору товарів та послуг ("споживчий кошик") для даного періоду з сукупною ціною ідентичної групи товарів та послуг у базовому періоді.

2. Наслідки інфляції та антиінфляційна політика

Інфляція здійснює негативний вплив на суспільство в цілому. Погіршується економічне становище: знижуються обсяги виробництва, оскільки коливання та зростання цін роблять непевними перспективи розвитку виробництва; відбувається перелив капіталу з виробництва в торгівлю та посередницькі операції, де швидший обіг капіталу та більше прибутки, а також легше ухилитися від сплати податків; розширюється спекуляція в результаті різкої зміни цін; обмежуються кредитні операції; зменшуються фінансові ресурси держави.

Виникає соціальне напруження в зв'язку з тим, що інфляція перерозподіляє національний дохід не на користь найменш забезпечених верств суспільства. Вона знижує реальні доходи (кількість товарів та послуг, які можна придбати за номінальний дохід), а отже і загальний рівень життя населення, якщо номінальний дохід буде відставати від росту цін. Особливо важкою є інфляція для осіб з фіксованими доходами: пенсіями, стипендіями, заробітною платою працівників бюджетної сфери. Крім того, інфляція знецінює заощадження громадян. В зв'язку з цим, щоб стримати різке падіння життєвого рівня, держава здійснює індексацію доходів, та податкових пільг. Розгортання інфляційних процесів призводить до такого загострення економічних та соціальних суперечностей, що держави починають вживати заходів для подолання інфляції та стабілізації грошового обігу. Основні форми боротьби з інфляцією – грошові реформи та антиінфляційна політика.

Грошова реформа – повне або часткове перетворення грошової системи, що здійснює держава з метою впорядкування та налагодження грошового обігу. Грошова реформа здійснюється різними методами (нуліфікація, реставрація, девальвація, деномінація) в залежності від економічного стану країни, ступеню знецінення грошей, політики держави.

Антиінфляційна політика – комплекс заходів державного регулювання економіки, спрямованих на боротьбу з інфляцією. Історично сформувались два основних шляхи такої політики: дефляційна політика (регулювання попиту) та політика доходів.

Дефляційна політика базується на методах обмеження грошового попиту через грошово-кредитний та податковий механізми шляхом зниження державних видатків, підвищення відсоткової ставки за кредит, посилення податкового пресу, обмеження грошової маси тощо. Особливість дії дефляційної політики полягає у тому, що вона, як правило, викликає уповільнення економічного зростання та, навіть, кризові явища. Тому більшість урядів при її проведенні в 60-70-х роках виявляли стриманість в її проведенні або навіть відмовлялись від неї.

Політика доходів передбачає паралельний контроль над цінами та заробітною платою шляхом повного їх заморожування або встановлення меж їх росту. За соціальними мотивами цей вид антиінфляційної політики застосовується рідко. В той же час досвід використання політики доходів у

США при президентові Ніксоні, у Великобританії при лейбористських урядах, а також в скандинавських країнах свідчить про обмеженість її результатів. По-перше, уповільнення зростання цін викликало дефіцит на деякі товари, по-друге, зростання цін стримувалось лише на деякий час, а із скасуванням обмежень знову прискорювалося.

Варіанти антиінфляційної політики обираються в залежності від пріоритетів. Якщо ставилося завдання стримування економічного росту, то проводилась дефляційна політика, якщо метою було стимулювання економічного зростання, то перевага віддавалась політиці доходів. У разі, коли кінцевою метою було стримати інфляцію будь-якою ціною, – паралельно використовувались обидва методи антиінфляційної політики.

Індексація (повна або часткова) означає компенсацію збитків у результаті знецінення грошей. Спочатку цей метод застосовувався в кінці 40-х – початку 50-х років при інфляції, яка була викликана переходом від військової економіки до нормальних ринкових умов. Знову індексація стала застосовуватися в 70-і роки в зв'язку з розгортанням галопуючої інфляції. У більшості провідних промислово розвинутих країнах вона розповсюджувалась на меншу частину трудового населення (наприклад, в США приблизно на 10 %). Винятком була Італія, профспілки якої домоглися введення в країні повної індексації.

Стимування контрольованого зростання цін проявляється, по-перше, в "заморожуванні" цін на певні товари, по-друге, в стримуванні їх рівня в певних межах. Подібний контроль зберігався у всіх провідних розвинутих країнах.

В кінці 70-х – на початку 80-х років у боротьбі з галопуючою інфляцією в промислово розвинутих країнах кейнсіанські рецепти боротьби з інфляцією були замінені консервативними варіантами із застосуванням дефляційних заходів, більш жорстокого стримування грошової маси в межах встановлених орієнтирів.

Конкурентне стимулювання виробництва включає заходи як з прямого стимулювання підприємств шляхом значного зниження податків, так і непряме стимулювання заощаджень для населення (зниження податків з населення). Разом з тим стали застосовуватись заходи, які стимулюють ринкову конкуренцію та знижують її вплив на ціни та спіраль "ціни – заробітна плата". Наприклад, в США адміністрація Рейгана відмовилась від державної підтримки таких малорентабельних галузей, як чорна металургія, що викликало хвилю злиття великих компаній. В результаті різко зросла конкуренція, яка сприяла зменшенню інфляції до "повзучих" розмірів, а також послабленню інфляційної спіралі "ціни – заробітна плата".

Особливою формою боротьби з інфляцією, яку використовували деякі країни (Польща, Ізраїль) при галопуючій інфляції, є "шокова терапія". Суть її полягає в стимулюванні розвитку ринкових відносин, вільному ціноутворенні, відмові від регулювання цін і, як результат, в зниженні (на початковому етапі) життєвого рівня населення. Але як показала практика при правильному підході шокова терапія виправдовує себе.

Особливості інфляційних процесів в Україні, Росії та інших країнах СНД передбачають спеціальні підходи до здійснення ефективної антиінфляційної політики. В зв'язку з цим необхідно здійснювати:

- розробку та втілення в життя комплексних державних програм розвитку економіки, в першу чергу галузей і підприємств, які сприяють становленню конкурентного, високотехнологічного та наукомісткого виробництва;
- проведення послідовної антимонопольної політики та створення широкої мережі економічної інформації для підприємств;
- посилення стимулів виробничого накопичення, включаючи субсидії, що здатні підтримати процес накопичення коштів у підприємців та населення;
- зміну структури виробничих фондів з метою розширення виробництва товарів народного споживання, тобто створення умов для переливу капіталу з однієї до іншої галузі суспільного виробництва;
- стимулювання кредитної та інвестиційної діяльності банків та обмеження покриття дефіциту коштів за рахунок банківського кредиту;
- вдосконалення податкової системи; особливу увагу приділяють регулюючій ролі податків;

- створення умов для припинення імпорту інфляції. З цією метою забезпечити перетворення закордонних доларових запасів у товари виробничого призначення, які, потрапивши у нашу країну, були б в змозі пожвавити інвестиційний процес;

- підвищення ефективності грошово-кредитної політики, яка повинна забезпечити тісний взаємозв'язок усіх елементів ринкового механізму товарно-грошових відносин.

Таким чином, мета антиінфляційної політики держави полягає в тому, щоб встановити контроль над інфляцією і досягти прийнятних її темпів для народного господарства. Важливим завданням в боротьбі з інфляцією є подолання економічного спаду, кризи неплатежів, зниження інвестиційної активності, формування стабільної ринкової інфраструктури. Оздоровлення економіки пов'язане з підтримкою пріоритетних галузей народного господарства, стимулюванням експорту продукції, виваженою протекціоністською політикою і валютною політикою, що сприяє вирішенню питань конкурентоспроможності вітчизняних товарів.

Велике значення в антиінфляційній політиці має структурна перебудова економіки і пристосування її до потреб ринку за рахунок демонополізації і регулювання діяльності існуючих монополій, стимулювання конкуренції у виробництві та сфері послуг тощо.

3. Грошові реформи та методи їх проведення

Серед комплексу заходів щодо оздоровлення та впорядкування грошового обороту особливе місце займають грошові реформи. Вони представляють собою повну чи часткову перебудову грошової системи, яку проводить держава, з метою оздоровлення чи поліпшення механізму регулювання грошового обороту відповідно до нових соціально-економічних умов.

Грошові реформи, що проводились в різні часи в багатьох країнах, значно відрізнялися за своїми цілями, глибиною реформування діючих грошових систем, методами стабілізації валют, підготовчими заходами тощо. Їх можна класифікувати наступним чином:

1) *створення нової грошової системи.* Ці реформи проводилися при переході, від біметалізму до золотого монометалізму, від останнього до системи паперово-грошового обігу чи кредитного обігу в умовах створення нових держав, як це мало місце в період падіння колоніальних імперій чи після виходу окремих республік зі складу колишнього СРСР. Прикладом таких реформ є грошова реформа Вітте в 1895-1897 рр. у Росії і грошові реформи в країнах, що звільнилися від колоніальної залежності, тощо;

2) *часткова зміна грошової системи,* коли реформуються окремі її елементи: назва і величина грошової одиниці, види грошових знаків, порядок їх емісії і характер забезпечення тощо. Прикладом таких реформ є зміна порядку емісії і забезпечення банкнот в Англії згідно з Актом Роберта Піля (1844 р.), грошові реформи в СРСР у 1922-1924 і 1947 рр.;

3) *проведення спеціальних стабілізаційних заходів* з метою отримання інфляції чи подолання її наслідків.

Нерідко окремі грошові реформи мають ознаки всіх трьох типів, як наприклад, грошова реформа 1922-1924 рр. у СРСР. Створення по суті принципово нової держави спричинило виникнення і нової грошової системи. Глибока інфляція в країні вимагала проведення ефективніших стабілізаційних заходів. Все це визначило кардинальне реформування по суті всіх елементів попередньої грошової системи.

Чим би не була викликана необхідність проведення грошової реформи, найголовнішою її метою завжди є стабілізація грошового обороту. Для досягнення цієї мети недостатньо прийняти ті чи інші законодавчі акти, а необхідно підготувати відповідні економічні передумови. Без цього гроші і після реформи можуть знецінюватися. Тому успішне проведення грошової реформи вимагає відповідної підготовки: нагромадження золотовалютних і матеріальних резервів, припинення чи значне зменшення темпів зростання грошової маси в обігу, оздоровлення державних фінансів, поліпшення структури суспільного виробництва, збалансування ринку тощо.

Нерідко грошовій реформі передують деномінація грошових знаків, тобто обмін всіх старих знаків на нові в певній пропорції з одночасним перерахуванням у цій пропорції всіх грошових показників:

цін, тарифів, заробітної плати, балансової вартості фондів тощо.

Крім підготовки економічних і організаційних передумов грошової реформи, важливе значення для її успіху має правильний вибір методу стабілізації валюти в процесі реформи. Особливо актуальною ця проблема була в епоху функціонування дійсних грошей, коли держави шляхом реформи намагалися поновити систему металевого обігу чи обігу розмінних на метал грошових знаків. З переходом до систем обігу нерозмінних знаків чіткі межі між альтернативними методами стабілізації валют зникли і шляхи проведення реформ уніфікувалися, хоч проведення їх від цього не стало легшим.

Згідно з світовим досвідом грошових реформ існують наступні методи стабілізації валют: нуліфікація, ревальвація (реставрація), девальвація, деномінація.

Нуліфікація – оголошення державою знецінених паперових грошових знаків недійсними. Проводиться вона за умови надзвичайно великого падіння купівельної спроможності грошей, коли стає недоцільним будь-який обмін їх на нові гроші і в такій крайній формі зустрічається рідко. Зокрема, в кінці XVIII ст. у Франції були оголошені недійсними повністю знецінені асигнації і вилучені з обігу без будь-якого відшкодування. Частіше знецінені гроші вилучаються з обігу шляхом обміну на нові знаки в надзвичайно низькій пропорції, так що плата за них має суто символічне значення. Так, в СРСР у 1922-1923 рр. 1 крб. новими знаками обмінювався на 1 млн крб. старими, в 1924 р. у Німеччині 1 нова рейхсмарка - на 1 трлн. старих марок, у 1944 р. в Греції – 50 млрд. старих драхм на 1 нову. У всіх цих випадках по суті проводилася нуліфікація знецінених грошей, хоча за формою вона нагадувала девальвацію.

Девальвація – офіційне зниження державою металевого вмісту та курсу (або тільки курсу) національних грошей щодо іноземних валют або міжнародних розрахункових одиниць. Поки держави фіксували золотий вміст своїх валют, його зниження та зниження курсу валюти відбувалось приблизно однаковою мірою. Після скасування золотих паритетів девальвація зводилась тільки до зниження офіційного валютного курсу. Рівень її в обох випадках визначався рівнем знецінення валют, тобто новий золотий вміст і курс встановлювались на рівні фактичної вартості валюти, яка формувалася внаслідок інфляційного знецінення. На першому етапі (до 1929-1933 рр.) девальвація призводила до поновлення обміну банкнот на золото тільки за зниженим паритетом. На другому етапі обмін на золото не поновлювався, проте зниження валютного курсу дещо сприяло стабілізації внутрішнього ринку і грошового обігу, оскільки стимулювало експорт і зміцнювало конкурентоспроможність національних підприємців на світовому ринку, а також робило дорожчим імпорт.

Після скасування розміну банкнот на золото значно змінився зміст і механізм девальвації валюти. Девальвації стали рідше про • водитись в межах грошових реформ з метою стабілізації внутрішнього грошового обігу, а передусім як метод валютної політики для регулювання зовнішньоекономічних відносин: посилення демпінгу, підвищення конкурентоспроможності, врегулювання платіжного балансу тощо. В цих умовах девальвацією стали називати будь-яке законодавче зниження офіційного фіксованого валютного курсу. З введенням режиму плаваючих курсів валют зміст девальвації ще більше розширився і цим терміном стали називати навіть тривале зниження ринкового курсу валют.

Ревальвація – це офіційне підвищення державою золотого вмісту та валютного курсу або тільки валютного курсу національної валюти країни.

У першому варіанті ревальвації валют проводились в епоху вільного обміну банкнот на метал. Ними закінчувались зусилля держави по відновленню купівельної спроможності валюти після періоду інфляції. В результаті ревальвації, як правило, відновлювався обмін банкнот на метал за паритетом, який діяв до початку інфляції. Одночасно відновлювався і попередній курс валюти. Тому такий засіб в літературі інколи називають реставрацією.

Грошові реформи на основі ревальвації проводилися рідко, оскільки вони можливі при незначному знеціненні грошей та швидкому розвитку економіки і відновленні стабільності ринку. За таких умов в країні швидко розширюється товарообіг і зменшується бюджетний дефіцит, що сприяє підвищенню вартості грошових знаків і може поступово довести її до доінфляційного рівня.

Деномінація – укрупнення грошової одиниці без зміни її найменування, що проводиться з метою забезпечення грошовою обороту і надання більшої повноцінності грошам.

Так, в 1961 році в СРСР старі гроші були замінені на "нові" таким чином, що 1 "новий" рубль дорівнював 10 "старим". Завдяки деномінації вдається значно скоротити кількість грошових купюр і монет, що знаходяться в обігу.

Грошова реформа в Україні була проведена з 2 по 16 вересня 1996 року. Ця реформа була "м'якого" типу (проведення заходів щодо заміни діючої грошової одиниці, стабілізація нових грошей без якісної перебудови системи грошового обороту) з деномінацією грошових знаків (зменшення на п'ять нулів), із зміною назви грошової одиниці. Шляхом обміну грошових купюр (українських карбованців на гривні) масштаб цін, що діяв раніше. Було вилучено з обігу та обмінено без будь-яких обмежень старі грошові знаки на нові у пропорції 10:1.

Офіційна концепція грошової реформи базувалась на принципах "повної прозорості" і "неконфіскаційності". На думку деяких спеціалістів ці принципи зумовили некомплексність і обмеженість реформи. Також багато хто вважає, що введення гривні носило більше політичний, ніж економічний характер. Та попри все українська держава отримала конституційну національну грошову одиницю.

ТЕМА 6 ВАЛЮТНИЙ ВІДНОСИНИ ТА ВАЛЮТНІ СИСТЕМИ

1. Валютна система та її елементи

Валютою називають грошову одиницю, яку використовують для виміру вартості товару.

Поняття "валюта" використовується в трьох значеннях:

1) *грошова одиниця певної країни;*

2) *грошові знаки іноземних держав, а також кредитні та платіжні засоби, виражені в іноземних грошових одиницях та використовуються в міжнародних розрахунках, іноземна валюта;*

3) *умовна міжнародна (регіональна) грошова розрахункова одиниця або платіжний засіб.*

Економічні, політичні, культурні та інші зв'язки між країнами породжують грошові відносини між ними, пов'язані з оплатою отриманих товарів та послуг. Державно-правова форма організації міжнародних валютних (грошових) відносин країн представляє собою валютну систему. Таким чином, валютна система представляє собою сукупність двох елементів: валютного механізму та валютних відносин. Під валютним механізмом мають на увазі правові норми та інститути, які діють на національному та міжнародному рівнях. Валютні відносини мають повсякденні зв'язки, в які вступають приватні особи, фірми, банки на валютних та грошових ринках з метою здійснення міжнародних розрахунків, кредитних та валютних операцій. В умовах поглиблення інтеграції економік різних країн валютна система відіграє все більш важливу та самостійну роль в світогосподарських зв'язках. Вона здійснює безпосередній вплив на економічне становище країни: темпи зростання виробництва та міжнародного обміну, на ціни, заробітну плату тощо. Від ефективності валютного механізму, рівня втручання державних та міжнародних валютно-фінансових організацій в діяльність валютних, грошових та золотих ринків багато в чому залежить економічний розвиток, зовнішньоекономічна стратегія промислово розвинутих країн. Зростання вагомості валютної системи примушує промислово розвинуті країни удосконалювати старі та шукати нові інструменти та методи державно-монополістичного регулювання валютної сфери на національному та наднаціональному рівнях.

Національна валютна система – це державно-правова форма організації валютних відносин на території певної країни. Вона встановлює певний порядок валютних розрахунків і правила роботи з валютою інших країн. Функціонування національної валютної системи регулюється з врахуванням норм міжнародного права та національного законодавства країни. Складовими елементами валютної системи є національна валюта, умови її конвертованості, режим валютного курсу, валютні обмеження в національній економіці, механізм валютного регулювання і контролю, правила використання іноземної валюти і міжнародних платіжних та кредитних засобів обігу тощо. До складу національних валютних систем входять відповідні інфраструктури! ланки:

банківські та кредитно-фінансові установи, біржі, спеціальні органи валютного контролю, а також інші державні та приватно-комерційні інститути, що беруть участь у валютних відносинах.

Розрізняють світові та національні валютні системи. Світові валютні системи розвиваються на регіональному та глобальному (світовому) рівнях.

Світова валютна система включає міжнародні кредитно-фінансові інститути та комплекс міжнародних договірних та державно-правових норм, що забезпечують функціонування валютних інструментів. Елементами світової валютної системи: певний набір міжнародних платіжних засобів, валютні курси та валютні паритети, умови конвертованості, форми міжнародних розрахунків, режим міжнародних ринків валюти та золота, міжнародні та національні банківські установи тощо.

Розвиток світових валютних систем регулюється відповідними міждержавними валютними угодами, втілення яких забезпечується створенням на колективних засадах міждержавних валютно-фінансових та банківських установ і організацій. У своєму розвитку світова валютна система пройшла три основні етапи.

Перший етап – система золотого стандарту (початок XIX ст. – 20-30-ті роки XX ст.).

Другий етап – система золотовалютного (доларового) стандарту (40-50-ті роки XX ст. – середина 70-х рр.).

Третій етап – система паперово-валютного (девізного) стандарту (функціонує з 1976 року).

Цілісна структура міжнародних валютних відносин представляє собою активну взаємодію регіональних валютних систем. Регіональна валютна система – це правова форма організації

валютних відносин між групою країн. Найважливішими елементами такої системи є регіональна міжнародна розрахункова одиниця, спеціальний режим регулювання валютних курсів, спільні валютні фонди та регіональні кредитно-розрахункові установи. Прикладом регіональної валютної системи може бути Європейська валютна система, яка була заснована у 1979 році, і одночасно виступає як елемент сучасної світової валютної системи.

2. Конвертованість валюти

Конвертованість або обіг національної грошової одиниці – це можливість для учасників зовнішньоекономічних угод легально обмінювати її на іноземні валюти. Ступінь конвертованості обернено пропорційний обсягу та жорсткості валютних обмежень, що практикується в державі. Обіг може бути зовнішній та внутрішній. При зовнішньому обігу повна свобода обміну зароблених в даній країні грошей для розрахунків із закордонним партнером надається лише іноземцям (нерезидентам). При режимі внутрішнього обігу свободою обміну національних грошових одиниць на іноземні валюти користуються лише резиденти даної країни. Обіг національної грошової одиниці забезпечує країні наступні довготермінові вигоди додаткової участі в багатосторонній світовій системі торгівлі та розрахунків:

- вільний вибір виробниками та споживачами найбільш вигідних ринків збуту та закупок всередині країни та за кордоном в кожний момент;
- розширення можливостей залучення іноземних інвестицій та здійснення інвестицій за кордоном;
- "підтягування" національного виробництва до міжнародних стандартів по цінах, витратах, якості;
- можливість здійснення міжнародних розрахунків в національній валюті.

За ступенем конвертованості розрізняють валюти:

- вільно конвертовані (резервні);
- частково конвертовані;
- замкнуті (неконвертовані);
- клірингових розрахунків.

Вільно конвертована валюта (ВКВ) – валюта, яка вільно та необмежене обмінюється на інші іноземні валюти (повна зовнішня та внутрішня Конвертованість). ВКВ називають резервною валютою, так як у такій валюті центральні банки інших країн накопичують та зберігають резерви коштів для міжнародних розрахунків (долар, фунт стерлінгів, швейцарські франки, єни, євро).

Частково конвертована валюта – національна валюта країн, в яких застосовуються валютні обмеження для резидентів та за окремими видами обмінних операцій. Розрізняють такі основні сфери валютних обмежень: поточні операції платіжного балансу (торгові та неторгові угоди); обмежений продаж іноземної валюти, заборона продажу товарів за кордоном за національну валюту, регулювання строку платежів, експорту та імпорту. Основна причина валютних обмежень – нестача валюти, тиск зовнішньої заборгованості, розлад платіжних балансів.

Замкнута (неконвертована) валюта – національна валюта, яка функціонує тільки в межах однієї країни і не обмінюється на інші іноземні валюти.

Клірингові валюти – це розрахункові валютні одиниці, що функціонують на основі клірингових угод. Клірингові угоди укладаються для вирівнювання платіжного балансу без витрат валютних резервів: 1) при необхідності отримання пільгового кредиту від контрагента, який має активний баланс; 2) в якості заходу у відповідь на дискримінаційні дії іншої держави.

В умовах інтернаціоналізації господарювання зростає взаємозалежність національних господарств, активізуються пошуки засобів національного регулювання. В сфері валютних відносин з'являються нові особливості і тенденції:

- посилюються міжнародні функції національних валют (національні грошові одиниці приймають участь в міжнародних розрахунках);
- масштаби діяльності якої-небудь валюти в міжнародному платіжному обігу визначаються комплексом факторів (історичних, економічних, міжнародно-правових), в тому числі і національною політикою;
- відсутня єдина грошова основа в валютній сфері – світова валюта;

- в умовах вільної конвертованості валют та руху капіталу між країнами розмиваються межі між внутрішнім грошовим оборотом та міжнародним платіжним оборотом;

- тенденція до зростання національних та міжнародного грошово-кредитного ринку прокладає шлях в умовах специфіки та особливостей національних грошово-кредитних ринків.

Тенденція до зростання ролі валютної сфери у відносинах учасників міжнародного обміну досліджена на всіх етапах еволюції світової валютної системи, починаючи з золотого стандарту. Чим глибше втягнене національне господарство в систему світових господарських зв'язків, тим сильніше прагнення національних органів регулювання відмежувати економіку від неприємного на даному етапі зовнішнього впливу. Це протиріччя визначило еволюцію валютного механізму кожної країни, починаючи з періоду золотого стандарту і по теперішній час. В умовах золотого стандарту під конвертованістю розуміли обмін однієї валюти на іншу при твердій фіксації золотого вмісту національних валют, з їх обов'язковою розмінністю на монетарний товар.

На відміну від золотого стандарту, конвертованість в умовах кредитно-паперових грошей визначається інституційними нормами, які включають важливі ланки валютної політики кожної країни, а також загальні вимоги, визначені Міжнародним валютним фондом (МВФ).

Таким чином, конвертованість валюти є необхідною для забезпечення процесу демонополізації економіки, її структурної перебудови, подолання кризи платіжного балансу, інтеграції у світове господарство.

3. Валютний курс та його види

Валютний курс представляє собою ціну грошової одиниці даної країни, яка виражена в грошовій одиниці іншої країни. Валютний курс, так само, як і ціна будь-якого звичайного товару, має свою вартісну основу та коливається залежно від попиту та пропозиції.

Валютний курс виконує низку важливих економічних функцій:

- подолання національних обмежень грошової одиниці;
- локальна цінність грошової одиниці перетворюється в міжнародну;
- виступає засобом інтернаціоналізації грошових відносин;
- сприяє утворенню цілісної світової системи грошей.

На валютний курс впливають такі фактори, як зміна обсягів ВВП, стан торговельного балансу країни, рівень інфляції, внутрішня та зовнішня пропозиція грошей, відсоткові ставки, перспективи політичного розвитку, державне регулювання валютного курсу.

У реальній практиці міжнародних відносин в умовах паперово-грошового обігу застосовуються наступні два види валютних курсів: фіксовані та плаваючі або гнучкі.

Фіксовані курси – система, що припускає наявність зареєстрованих паритетів, які знаходяться в основі валютних курсів, що підтримуються державними валютними органами.

Фіксований валютний курс офіційно встановлюється центральним банком з врахуванням співвідношення цін у даній країні з цінами країн головних партнерів, рівня валютних резервів, стану торговельного балансу. Фіксований валютний курс найбільш доцільний за умов внутрішніх кризових ситуацій в нестабільній економіці, тому що забезпечує нижчі темпи інфляції, стабільні умови для зовнішньоекономічної діяльності, створює можливість прогнозувати розвиток ситуації в країні.

Одним з головних питань встановлення валютного курсу є пошук певного міжнародного стандарту, на який буде зорієнтована вартість національної грошової одиниці. Як правило курси національних валют, у тому числі і української гривні, перебувають у жорсткій відповідності з курсом долару США. Вперше режим фіксованих валютних курсів був введений після Другої світової війни. Після краху Бреттон-Вудської системи в середині 70-х років ХХ ст. більшість країн перейшли до плаваючих валютних курсів.

Гнучкі (плаваючі) курси – це система, при якій у валют відсутні офіційні паритети.

Розрізняють плаваючі курси, які змінюються в залежності від попиту та пропозиції на ринку та курси, які змінюються в залежності від попиту і пропозиції на ринку, але корегуються валютними інтервенціями центральних банків.

В разі використання плаваючого валютного курсу рух іноземної валюти не впливає на грошову базу, і центральний банк може проводити свою грошово-кредитну політику, передбачаючи, що це не вплине значною мірою на стан платіжного балансу. Системи валютних курсів у країнах, що

розвиваються, часто характеризуються одночасним використанням різних валютних курсів, кожний з яких використовується з певною метою. Ці режими називають системами множинних валютних курсів, які можуть бути:

- валютними курсами, які безпосередньо контролюються або фіксуються урядом;
- вільними ринковими курсами, встановленими приватним попитом та пропозицією.

Визначення курсу валют називають котируванням, яким займаються офіційні державні органи.

При котируванні валют вказується курс продавця, за яким банки продають валюту, і курс покупця, за яким банки купують цю валюту. Котирування може бути обов'язковим для суб'єктів валютних операцій або суто номінальним, орієнтовним. Тоді валютний курс, визначений котируванням може не збігатися з курсом конкретної угоди.

Базою визначення валютних курсів є співвідношення купівельної спроможності різних національних валют. Купівельна спроможність валюти виражається як сума товарів і послуг, що можна придбати за дану грошову одиницю. Співвідношення купівельної сили валют стосовно певної групи товарів і послуг у двох країнах визначає паритет купівельної спроможності. Він характеризує товарне наповнення окремих грошових одиниць та є одним із основних факторів визначення валютних курсів. На динаміку валютних курсів впливають норма відсотка і рівень відсоткових ставок, які регулюють міграцію капіталу.

Вплив держави на валютний курс проводиться через операції центральних емісійних банків за допомогою дисконтної політики та валютної інтервенції.

Дисконтна або облікова політика – зміна облікової ставки центрального банку з метою регулювання валютного курсу шляхом впливу на рух короткострокових капіталів. В умовах пасивного платіжного балансу центральний банк підвищує облікову ставку і таким чином стимулює приплив іноземного капіталу з країн, де рівень облікової ставки нижче. Приплив капіталу поліпшує стан платіжного балансу, створює додатковий попит на національну валюту і таким чином, сприяє підвищенню курсу. І навпаки, при значному активному сальдо платіжного балансу центральний банк знижує облікову ставку та стимулює відплив іноземних та національних капіталів з метою зменшення активного сальдо платіжного балансу. В цих умовах зростає попит на іноземну валюту, її курс підвищується, курс національної валюти знижується.

Валютна інтервенція - це пряме втручання центрального банку країни у функціонування валютного ринку через купівлю-продаж іноземної валюти з метою впливу на курс національної грошової одиниці. Врівноваження попиту та пропозиції на іноземну валюту відбувається через купівлю-продаж банком іноземної валюти, що також призводить до обмеження коливань валютного курсу національної грошової одиниці.

Становлення та розвиток економіки України неможливі без створення та ефективного функціонування національної валютної системи, що розпочалося з серпня 1995 року, коли відповідно до Указу Президента України було припинено використання в нашій країні іноземної валюти. В зв'язку з цим зростає роль національного валютного законодавства у визначенні порядку обігу іноземної валюти на території України з врахуванням необхідності збереження пріоритету гривні, захисту її купівельної спроможності та врегулювання факторів, які впливають на конвертованість національної грошової одиниці.

ТЕМА 17 КІЛЬКІСНА ТЕОРІЯ ГРОШЕЙ І СУЧАСНИЙ МОНЕТАРИЗМ

1. Металістична теорія грошей

Представники металістичної теорії грошей ототожнюють грошовий обіг з товарним обміном і стверджують, що золото і срібло вже за своєю природою є грошима. Вони не враховують суспільної природи грошей (ототожнюючи їх із золотом і сріблом) і вважають гроші простим засобом обміну, а резервній функції металевих грошей надають фундаментального значення.

Паростки металістичної теорії з'явилися ще в античні часи, коли другий великий поділ праці (виділення ремесла із землеробства) зумовив появу в ролі загального еквіваленту металів: заліза та олова, свинцю та міді, срібла та золота.

Подальший розвиток металістична теорія одержала в епоху первісного нагромадження капіталу, коли вона відіграла певну прогресивну роль у боротьбі проти псування монет. У найбільш закінченому вигляді ця теорія була сформульована меркантилістами, які пов'язували її з вченням про гроші як про багатство нації. Ранні меркантилісти ототожнювали багатство із золотом та сріблом і зводили функції грошей до засобу нагромадження. Представники пізнього меркантилізму під багатством розуміли надлишок продуктів, який повинен перетворитись на зовнішньому ринку на гроші. Вони вбачали у грошах не тільки засіб нагромадження, а і засіб обігу та платежу.

Ототожнюючи багатство з грошима, меркантилісти ігнорували проблему вартості товару і замінювали її міноюю вартістю. На їх думку, товар має вартість, бо він купується за гроші. Пізні меркантилісти розуміли, що гроші – це товар, але вони не змогли пояснити, як і чому товар стає грошима, в чому суть вартості самих грошей.

Уявлення меркантилістів про роль грошей відображали погляди купців, що займалися зовнішньою торгівлею. Центральним пунктом теорії пізнього меркантилізму була система активного "торгового балансу". При цьому вважалося, що держава тим багатша, чим більша різниця між вартістю вивезених та ввезених товарів.

Прихильниками цієї теорії у ХУІІ-ХУІІІ ст. були: в Англії – У. Стаффорд, Т. Мен, Д. Норе; в Італії – Ф. Галіані; у Франції – А. Монкретьєн.

Помилковість металістичних поглядів меркантилістів полягала в наступному:

- визнання золота і срібла грошима за їх природою;
- ототожнення грошей з товарами;
- нерозуміння суті грошей як товару особливого роду, який виконує специфічну суспільну функцію – служить загальним еквівалентом;
- ігнорування того, що гроші – це історична категорія.

Із завершенням первинного нагромадження капіталу зовнішня торгівля перестала виступати основним джерелом збагачення. Дедалі більше стала виявлятися роль капіталістичних мануфактур і капіталістичного землеробства як сфери виробництва додаткової вартості. Ідеологи промислової буржуазії стали протиставляти капітал в обороті "мертвим" скарбам у вигляді золота і срібла. А оскільки розвиток промисловості в капіталістичних країнах вимагав розвитку внутрішнього ринку, критики меркантилізму різко виступали проти металістичної теорії грошей. Вони стверджували, що для внутрішнього обігу зовсім не потрібні повноцінні металеві гроші, які викликають непродуктивні витрати нації.

В епоху золотомонетного стандарту з розвитком банкнотного обігу німецькі економісти К. Кніс, В. Лексіс, А. Ленибург та інші вже не заперечували можливість обігу знаків вартості, однак вимагали обов'язкового обміну їх на метал. У цей період металістична теорія набула значного поширення, принципи її були покладені в основу грошових реформ, спрямованих проти інфляції.

У ХІХ ст. виникла золотодев'язна система грошового обігу, яка всупереч традиційним уявленням металістів передбачала не безпосередній розмін кредитних грошей на золото, а розмін їх на валюти (девізи) провідних імпералістичних держав.

Повернення до металістичної теорії грошей відбулося після Другої світової війни. Французькі економісти А. Тулемон, Ж. Рюєфф і М. Добре, а також англійський економіст Р. Харрод запропонували ідею про необхідність введення золотого стандарту в міжнародному обігу, а американський економіст М. Хальперін та француз Ш. Піст висунули вимоги про введення його також у внутрішньому обігу.

З крахом Бреттонвудської валютної системи на початку 70-х років знову здійснювалися спроби обґрунтувати необхідність відновлення золотого стандарту. Так, наприклад, экс-президент США Р. Рейган в час передвиборчої кампанії вважав можливим повернення до золотого стандарту. Будучи обраним президентом в січні 1981 р., він створив спеціальну комісію з цієї проблеми, яка, однак, вирішила, що введення золотого стандарту є недоцільним.

2. Номіналістична теорія грошей

Номіналістична теорія грошей виникла при рабовласницькому ладі. Вона заперечувала внутрішню вартість грошей для виправдання псування монет з метою збільшення доходів казни.

Ця теорія повністю сформувалась у XVII - XVIII ст., коли грошовий обіг був наповнений неповноцінними (білонними) монетами. Першими представниками номіналізму були англійці Дж. Берклі і Дж. Стюарт. Вони вважали, що, по-перше, гроші створюються державою; по-друге, їх вартість визначається номіналом; по-третє, сутність грошей зводиться до ідеального масштабу цін. Наприклад, Дж. Стюарт визначав гроші як масштаб цін з рівними поділами.

Номіналісти повністю відкинули вартісну природу грошей, розглядаючи їх як технічну зброю обміну. Панівне становище номіналізм зайняв в політекономії в кінці XIX – на початку XX ст., але, на відміну від раннього номіналізму, об'єктом його захисту стали не білонні монети, а паперові гроші (казначейські білети).

Найбільш яскраво сутність номіналізму проявилась в теорії грошей німецького економіста Г. Кнаппа в праці 1905 р. "Державна теорія грошей". Основні її положення зводились до наступного:

- гроші – продукт державного правопорядку, творіння державної влади;
- гроші – хартальний платіжний засіб, тобто знаки, наділені державою платіжною силою;
- основна функція грошей – засіб платежу.

Помилковість теорії грошей Кнаппа полягає в тому, що: по-перше, гроші – категорія не юридична, а економічна; по-друге, металевим грошам притаманна самостійна вартість, а не отримання її від держави, представницька вартість паперових грошей також визначається не державою, а обумовлена об'єктивними економічними законами; по-третє, основною функцією грошей є не засіб платежу, а міра вартості.

Австрійський економіст Ф. Бендіксен ("Про цінність грошей", "Про гроші як загальний знаменник") спробував дати економічне обґрунтування державній теорії грошей, оцінюючи гроші як свідчення про надання послуг членам суспільства, яке надає право на отримання зворотних послуг. Але його спроба економічно обґрунтувати номіналізм не вдалася, так як при оцінці сутності грошей він ігнорував теорію вартості.

В період економічної кризи 1929-1933 рр. номіналізм отримав подальший розвиток як теоретична основа для виправдання відмови від золотого стандарту. Так, Дж. М. Кейнс ("Трактат про гроші", 1930 р.) назвав золоті гроші "пережитком варварства", "п'ятим колесом возу". Ідеальними він вважав паперові гроші, які більш еластичні, ніж золото, і повинні забезпечити постійне процвітання суспільства. Витіснення з обігу золота паперовими грошима він розглядав як емансипацію грошей від золота і перемогу теорії Кнаппа. Кейнс вважав, що всі цивілізовані гроші є хартальними і кнапповський харталізм повністю здійснений.

Помилковим в теорії Кейнса було твердження, що металічний обіг нееластичний: в дійсності еластичність досягається шляхом випуску банкнот, розмінних на золото. Практична мета номіналізму Кейнса полягала в теоретичному обґрунтуванні скасування золотого стандарту, переходу до паперово-грошового обігу і регулювання економіки через управління інфляційним процесом.

В сучасних умовах номіналізм – одна з домінуючих теорій грошей. Так, відомий американський економіст П. Самуельсон вважає, що гроші є умовними знаками та розглядає їх як штучну соціальну умовність.

Таким чином, всім різновидам номіналізму характерні одні і ті ж вади: ігнорування товарного походження грошей, відмова від їх найважливіших функцій, отождолення грошей з масштабом цін, ідеальною лічильною одиницею.

3. Кількісна теорія грошей

Кількісна теорія грошей, яка стверджує, що ціни товарів визначаються об'ємом платіжних засобів, що знаходяться в обігу, належить до числа найстаріших доктрин в історії економічної думки. Період її зародження датується XVI ст., коли бурхливе зростання товарних цін в Європі наполегливо вимагало пояснення причин цього явища. Крім того, це був період панування в економічних трактатах ідей меркантилізму з його благоговійною вірою в особливі властивості благородних металів як важливого елемента суспільного багатства.

Найбільш розповсюджений у XVIII-XIX ст. варіант кількісної теорії стверджував, що при умові *сaeieгіa paгіБиз* (незмінності інших умов) рівень товарних цін в середньому змінюється пропорційно зміні кількості грошей. Це положення спочатку застосовувалось до металевих (золотих та срібних) грошей, а після виходу робіт Д. Рікардо, і до паперових (нерозмінних) грошей. Кількісна теорія включає, як правило, два базисних положення:

постулат причинності (ціни залежать від кількості грошей) і постулат пропорційності (ціни змінюються пропорційно зміні кількості грошей).

В період свого зародження кількісна теорія не претендувала на пояснення причин зміни цін. Її головним завданням було обґрунтування погляду, що гроші принципово відрізняються від інших представників товарного світу завдяки відсутності в них внутрішньої вартості. І лише з часом в кількісній теорії почала домінувати теза про зв'язок стану грошового обігу з динамікою цін.

Першим, хто висловив припущення про залежність рівня цін від кількості благородних металів, був французький філософ Жан Боден. Однак він не висував твердження про пряму, а тим більше пропорційну залежність між зміною кількості грошей та зміною цін.

Окремі положення цієї теорії в загальних рисах сформулював Дж. Локк (1632-1704 рр.). В більш розробленій формі вона викладена Дж. Вандерлінтом (помер в 1740 р.), Ш. Монтеск'є (1689-1755 рр.) і Д. Юмом (1711-1776 рр.). Прихильником кількісної теорії був і Д. Рікардо (1772-1823 рр.).

Таким чином, для ранньої кількісної теорії були характерні три постулати:

- 1) причинності (ціни залежать від маси грошей);
- 2) пропорційності (ціни змінюються пропорційно кількості грошей);
- 3) універсальності (зміни кількості грошей чинять однаковий вплив на ціни всіх товарів).

Між тим очевидно, *що* по мірі розвитку форм грошей структура грошової маси стає далеко не однорідною, так як включає не тільки готівкові гроші, а й банківські вклади. По-різному реагують на збільшення грошової маси й ціни на різні групи товарів, які зростають нерівномірно. Подальший розвиток кількісної теорії грошей пов'язаний з включенням в неї апарату економетричного аналізу і елементів мікроекономічної теорії ціни. Суттєвий внесок до модернізації кількісної теорії вніс І. Фішер (1867-1947 рр.) – видатний представник математичної школи в сучасній економічній теорії, один із творців і перший президент Міжнародного економічного товариства (1931-1933 рр.). В праці "Купівельна сила грошей, її визначення і відношення до кредиту, відсотків і криз" (1911 р.) він намагався формалізувати залежність між масою грошей і рівнем товарних цін. Математично рівняння обміну можна представити у вигляді формули:

$$MV = PQ,$$

де, M (money) – середня кількість грошей, що знаходяться в обігу в даному суспільстві протягом року;

V (velocity) – середня кількість оборотів грошей в їх обміні на блага;

P (price) – середня продажна ціна кожного окремого товару, що купується в даному суспільстві;

Q (quantity) – сукупна кількість товарів.

Формула Фішера є некоректною для умов золотомонетного стандарту, оскільки ігнорує внутрішню вартість грошей. Однак при обігу паперових грошей, нерозмінних на золото, вона набуває певного раціонального змісту. В цих умовах зміна грошової маси впливає на рівень товарних цін (хоч, звичайно, І. Фішер в певній мірі ідеалізував ціновий механізм, так як мав на увазі абсолютну еластичність цін). Фішер, як і інші неокласики, відштовхувався від моделі досконалої конкуренції і поширював свої висновки на економіку, в якій існували монополії, і ціни вже в значній мірі втратили еластичність. В концепції Фішера є й інші недоліки, характерні для кількісної теорії,

зокрема, перебільшення впливу грошей на товарні ціни. З його формули випливає, що грошова маса виконує активну роль, а ціни – пасивну. У Фішера лише грошова маса виступає як незалежна змінна, тоді як в

дійсності має місце відповідний взаємозв'язок. В умовах монополістичного ціноутворення зростання товарних цін нерідко є причиною розширення грошового обороту.

Багато сучасних економістів характеризують рівняння обміну як рівність: $MV = PQ$. Ця рівність, з їх точки зору, виражає акт обміну: $\Gamma - T$ стосовно всієї маси товарів, тобто сума грошей, на які куплені товари, рівна (тотожна) сумі цін куплених товарів. Однак це тавтологія, і формула обміну не може служити для пояснення сукупного (абсолютного) рівня цін (рис. 7.1). Формула обміну, як вважають прихильники кількісної теорії, пояснює абсолютну величину EQ_0 (в той час як механізм попиту і пропозицій пояснює лише відносні відхилення від неї).

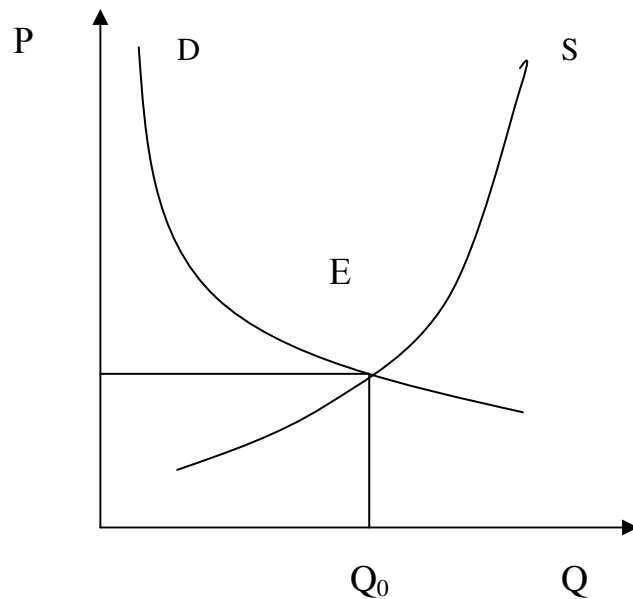

Рис. 1 Абсолютний рівень цін з позицій кількісної теорії

Фішер та його послідовники прагнули пояснити, що швидкість обігу грошей (V) і рівень виробництва (Q) не залежать від кількості грошей (M) та рівня цін (P). Швидкість обігу грошей, з їхньої точки зору, знаходиться в залежності перш за все від демографічних (щільність, густота населення тощо) і техніко-економічних параметрів (суспільний поділ праці, наявність природних ресурсів, розвиток транспорту тощо). Рівень виробництва визначається головним чином умовами, що складаються на ринку праці, й не залежить від рівня цін і кількості грошей в обігу. Очевидно, що в умовах ринкової економіки такі посилення носять нереалістичний характер. Поява кредитних грошей сприяє економії засобів обігу.

4. Теорії інфляції

В даний час існує три основних напрями у теорії інфляції: кейнсіанська теорія інфляції, монетаристська кількісна концепція і теорія надзвичайних витрат.

Кейнсіанська теорія інфляції. Представники цієї теорії (Дж. М. Кейнс і Б. Хансен) виходять з аналізу доходів та витрат господарюючих суб'єктів та впливу їх на збільшення попиту. Вони вважають, що збільшення попиту з боку держави та підприємців призводить до збільшення виробництва та зайнятості. В той же час збільшення попиту населення, оскільки він (попит) носить невиробничий характер, призводить до інфляції. В зв'язку з цим вони рекомендують стимулювати приватні та державні інвестиції, але обмежувати заробітну плату працюючих. В даній концепції активну роль відіграє, за словами Кейнса, "ефективний" або грошовий попит, який, ніби-то, і створює грошову масу. Причому Кейнс розглядає два види інфляції:

- напівінфляція (повільна або повзуча), тобто таке збільшення грошової маси в умовах безробіття, яке не завдає небезпеки, оскільки не стільки призводить до зростання цін, скільки сприяє залученню безробітних до процесу виробництва;

- справжня інфляція (галопуюча) – вона можлива при досягненні повної зайнятості, коли зростання грошової маси цілком проявляється у зростанні цін на товари та послуги.

В зв'язку з цим в своїй роботі "Загальна теорія зайнятості, проценту та грошей" (1936 р.) Кейнс рекомендував проводити зниження не номінальної або "грошової" заробітної плати, яка, з його слів, є "непіддатливою" в силу завязаного відпору працівників, а здійснювати "гнучку інфляційну грошову політику", яка в кінцевому результаті призведе до зниження реальної заробітної плати.

На базі кейнсіанської теорії інфляції з'явилась так звана "крива Філіпса", яка відображає обернену залежність в розвитку цін і зайнятості у Великобританії. Новозеландський вчений А. Філіпс на базі аналізу тенденцій в економіці Великобританії з 1861 по 1957 р. прийшов до висновку, що за допомогою інфляції протягом майже ста років вдавалося переборювати спад виробництва і збільшувати зайнятість, а стабілізація цін супроводжувалась зниженням рівня зайнятості та економічної активності.

Згідно з "кривою Філіпса" були розроблені рекомендації щодо призупинення інфляції, утриманню її на певному рівні: або довести безробіття до високого рівня, або ж профспілкам вести більш стриману політику при переговорах про підвищення заробітної плати.

Однак економічні кризи 1974-1975 рр. та 1980-1982 рр. виявили новий феномен – *стагфляцію*, що заперечує "криву Філіпса", так як в ці періоди – періоди стагнації або кризи – темпи інфляції не зменшувались, а збільшувались.

Монетаристська концепція інфляції. Представники даного напрямку (М. Фрідмен та ін.) розглядають інфляцію як грошовий феномен, тобто результат надлишкової кількості грошей в обігу. З цією метою вони порівнюють індекси грошової маси та фізичного обсягу ВВП. Тут гроші відіграють активну роль, тобто грошова маса "створює" попит.

Монетаристи виступають проти некейнсіанських заходів антициклічного регулювання, розглядаючи розвиток промислового циклу як зміну інфляції (підйом) та дефляції (криза). Звідси вони роблять висновок: оскільки інфляція викликає підйом промислового виробництва, її слід підтримувати в помірних розмірах.

Теорія інфляції, викликаной надлишковими витратами виробництва (Д.М. Кейнс, У. Торн, Р. Куен). Ця теорія пояснює зростання цін збільшенням витрат виробництва, вона тісно пов'язана із концепцією Кейнса, який вважав, що якщо перша стадія інфляції (напівінфляція) подає собою інфляцію попиту, то друга стадія (справжня інфляція) – результат інфляції витрат виробництва. На думку представників даної теорії, інфляцію викликають лише витрати, пов'язані з заробітною платою, на чому базується теорія інфляційної спіралі "заробітна плата – ціни", якої притримується більшість західних економістів, в тому числі П. Самуельсон, Дж. Гелбрейт. Ця теорія є основою антиінфляційних заходів по "замороженню" заробітної плати, політики обмеження доходів населення. Разом з тим слід відмітити, що сучасний період НТП характеризується підвищенням заробітної плати, тому західні економісти висувають тезу про те, що її збільшення не повинно перевищувати зростання продуктивності праці, інакше відбудеться розкручення "інфляційної спіралі".

ТЕМА 18 КРЕДИТ У РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

1. Необхідність та сутність кредиту

Наявність товарного виробництва і грошей об'єктивно зумовлює існування та функціонування кредиту. З розвитком товарного виробництва кредит стає обов'язковим атрибутом господарювання. Виробництво продуктів як товарів означає, що в процесі відтворення відбувається відрив моменту відчуження товару від одержання грошового еквіваленту відносно відокремлення руху грошової форми вартості від товарної форми, виконання грошима функції засобу платежу і викликають кредитні відносини} Це відносне відокремлення проявляється в розбіжності у часі руху матеріальних та грошових потоків, які виникають при розподілі, обміні та споживанні сукупного суспільного продукту. Якщо рух товарних потоків випереджає грошові, то споживачі матеріальних цінностей в момент їх оплати не мають достатніх грошових коштів, що може зупинити нормальний рух процесу відтворення. Коли рух грошових потоків випереджає товарні, то в учасників виробничого процесу нагромаджуються тимчасово вільні грошові кошти, виникає суперечність між безперервним вивільненням грошей у кругообігу коштів і потребою у постійному використанні матеріальних і грошових ресурсів в інтересах прискорення процесу відтворення. Ця суперечність може бути усунута за допомогою кредиту, який дає можливість отримувати позичальникам грошові кошти, потрібні для оплати матеріальних цінностей та послуг, або придбати їх з розстрочкою платежу.

Отже, кредит є об'єктивною вартісною категорією, складовою частиною товарно-грошових відносин, а його необхідність викликана існуванням товарно-грошових відносин.

Неодмінною економічною передумовою існування кредиту є функціонування виробників на засадах комерційного розрахунку. Кредитні відносини між суб'єктами не можуть виникнути, якщо авансовані у виробничу сферу грошові кошти не здійснюють кругообігу, або, якщо той, хто хоче скористатись кредитом, не має постійного доходу. Вартість, що передається кредитором позичальнику, віддається лише на визначений час, а потім вона повинна бути повернена з виплатою відсотків. Тобто, за кредитною угодою до позичальника переходить у тимчасове користування лише споживча вартість грошей чи речей без зміни їх власника. Кошти у позичальника мають вивільнитися у розмірі, що забезпечує повернення кредитору не тільки запозиченої вартості, а й відсотків за користування нею. Без одержання кредитором від позичальника доходу у вигляді відсотку у кредитора не буде зацікавленості позичати гроші. Варто зазначити, що у ряді випадків кредит може бути повернений кредитору третьою особою – гарантом, поручителем чи страховиком, якщо позичальник неспроможний сам це зробити. Якщо надана в позику вартість до кредитора не повертається, то кредит втрачає свою економічну сутність.

Потреби в кредитах також виникають у зв'язку з особливостями індивідуального кругообігу коштів госпрозрахункових підприємств та організацій. Ці особливості проявляються у розбіжності в часі між вивільненням з обороту вартості в грошовій формі і авансуванням грошових коштів у новий кругообіг. Зазначені розбіжності при кругообігу фондів окремих підприємств та організацій відбуваються передусім, через сезонність виробництва. Сезонність виробництва зумовлює в одні періоди випереджуюче наростання виробничих затрат порівняно з надходженням грошових коштів і викликає додаткову потребу в коштах. В інші періоди витрати виробництва зменшуються або зовсім припиняються. Відповідно збільшується вихід готової продукції та надходження грошової виручки, частина якої виявляється тимчасово вільною.

Таке чергування зростання додаткових потреб у грошових коштах і створення тимчасово вільних залишків їх на одному й тому ж підприємстві або організації створюють економічну основу для використання кредитів на формування його виробничих фондів і фондів обігу та погашення їх через певний час. У масштабах економіки країни сезонні потреби в додаткових коштах одних галузей народного господарства супроводжуються виникненням вільних коштів в інших галузях, що створює економічну основу для перерозподілу грошових коштів між різними галузями народного господарства за допомогою кредиту.

Розбіжності між надходженням грошових коштів і витрачанням їх виникають і в сфері особистого споживання населення. Вільні грошові кошти у населення з'являються внаслідок перевищення поточних грошових доходів громадян над поточними витратами і виступають у формі грошових збережень як у готівковій, так і безготівковій формах.

Економічною основою заощаджень є добровільне відкладення населенням грошей на деякий час після задоволення своїх поточних потреб. На певний час припиняється рух вартості, і вона вивільняється з обороту у грошовій формі. Відповідні грошові кошти, в основному, осідають на рахунках у банківських установах і частково тезавруються в готівковій формі у громадян.

Грошові нагромадження треба відрізнити від поточних резервів грошей як купівельних і платіжних засобів, які утворюються у підприємств і населення внаслідок короткострокової розбіжності між поточними грошовими надходженнями і витратами. Наприклад, виплата заробітної плати два рази на місяць зумовлює створення резерву платіжних і купівельних засобів у громадян. У них такий резерв виникає також внаслідок поступової витрати одержаної заробітної плати та інших доходів на поточні потреби. Однак відомо, що у населення може виникнути потреба в кредиті.

Виходячи із вищесказаного, можна зробити висновок, що необхідність кредиту викликана існуванням товарно-грошових відносин, а його передумовою є наявність поточних або майбутніх доходів у позичальника. Конкретними причинами необхідності кредиту є коливання потреб в коштах та джерелах їх формування у юридичних і фізичних осіб.

Економічні відносини між кредитором і позичальником виникають під час одержання кредиту, користування ним та його поверненням. Сторони, які беруть участь у цих економічних відносинах, називаються їх суб'єктами, а грошові чи товарні матеріальні цінності або виконані роботи та надані послуги, щодо яких укладається кредитний договір, є об'єктом кредиту. Кредитні відносини виникають між різними суб'єктами. Найбільш поширеними є кредитні відносини між банками, з одного боку, і підприємствами з іншого. Вони характеризуються в залежності від того, хто із суб'єктів кредитної угоди в кожному окремому випадку є кредитором, а хто – одержувачем кредиту.

В сучасних умовах кредитні відносини набувають широкого розвитку між господарюючими суб'єктами, що, насамперед, пов'язано з розширенням комерційного кредиту і вексельних розрахунків.

Кредитні відносини між банками і державою виникають тоді, коли, наприклад, комерційні банки купують облігації внутрішньої державної позики, а також коли при розміщенні державних облігацій Міністерство фінансів України може укласти з Національним банком України окрему угоду щодо купівлі останнім цих облігацій.

Набувають подальшого розвитку кредитні відносини між банками та населенням. Населення кредитує банки через вклади в них, купівлю ощадних сертифікатів тощо. Водночас банки надають населенню споживчі кредити, серед яких значний обсяг мають кредити на придбання, будівництво житла, на поліпшення житлових умов та створення підсобного домашнього господарства, а також на невідкладні потреби.

Дедалі важливішого значення набувають кредитні відносини між підприємствами, організаціями, господарюючими суб'єктами, з одного боку, та населенням з іншого. Відповідно до чинного законодавства кредитуванням громадян як видом діяльності можуть займатися не тільки банки, а й інші організації: ломбарди, кредитні спілки, фонди тощо.

Кредитні відносини між фізичними особами не дуже поширені, але ігнорувати їх не варто, оскільки недоліки у відносинах між банками і населенням можуть призвести до їх розвитку у спотвореному вигляді.

Зовнішньоекономічні кредитні відносини, коли суб'єктами кредитної угоди виступають держави, банки та окремі господарюючі суб'єкти, регулюються як нормами права держав, що в них вступають, так і нормами міжнародного права.

Економічні відносини між сторонами кредитної угоди мають своїм об'єктом грошові кошти або речі, що втілюють певну вартість і які позичальник використовує як для задоволення потреб виробництва, так і своїх власних. Тому об'єкт кредитних відносин має для позичальника не тільки вартість, а й споживчу вартість. Спрямовані в обіг гроші або речі забезпечують позичальнику зростання вартості, тобто є капіталом. Додана вартість, що створюється у процесі виробництва, служить виробнику джерелом сплати відсотків за кредит. Якщо кредит надається для задоволення особистих потреб громадян, то це передбачає одержання ними у майбутньому доходів від теперішньої, минулої чи майбутньої участі в процесі суспільного виробництва.

Як бачимо, сутність кредиту складна і має різні площини аналізу. Її пізнання ускладнено великою кількістю проявів кредиту, особливості яких затушовують його суть. В зв'язку з цим в економічній літературі обґрунтовуються різні точки зору на природу кредитних відносин.

В світовій економічній науці теорія кредиту розвивалася за двома основними напрямками. Натуралістична концепція тлумачила кредит як спосіб перерозподілу існуючих цінностей. Її представники вважали, що кредит не може створювати капітал, він тільки переносить його від кредитора до позичальника. При цьому стадія акумуляції тимчасово вільних капіталів є необхідним атрибутом кредитних відносин.

Пасивну роль кредиту не сприймають прихильники капіталотворчої теорії. Вони вважають, що кредит не тільки переносить, але й створює капітал, відіграє вирішальну роль в розвитку економіки. Основні положення цієї концепції зводяться до наступного. Виходячи з нерівномірності кругообігу і обороту капіталу природною є поява відносин, які усувають невідповідності між часом виробництва і часом обороту коштів, вирішують відносні протиріччя між часом накопичення коштів і необхідністю їх використання у господарстві. Такими відносинами є кредит.

Кредит є обов'язковим атрибутом народного господарства. Його беруть не тому, що позичальник бідний, а тому, що у нього в силу певних причин в певній мірі не вистачає власних ресурсів.

Суспільство зацікавлене, по-перше, в тому, щоб уникнути марного нагромадження грошей в скарбах; по-друге, в тому, щоб економіка розвивалась безперервно в розширених масштабах.

Разом з тим кругообіг і оборот капіталу не в повній мірі пояснює об'єктивну необхідність кредиту. Нерівномірність їх лише характеризує факт вивільнення коштів в одній ланці народного господарства і наявності потреби їх в іншому місці. Таким чином, в кругообігу і обороті закладена можливість виникнення кредитних відносин.

Для того, щоб можливість кредиту стала реальністю, потрібні принаймні дві умови:

- учасники кредитної угоди – кредитор і позичальник – повинні виступати як юридичне самостійні суб'єкти, що матеріально гарантують виконання зобов'язань, які випливають з економічних зв'язків;
- кредит стає необхідним в тому випадку, коли відбувається збіг інтересів кредитора і позичальника.

Для того, щоб кредитна угода відбулася, потрібно, щоб її учасники проявили взаємний інтерес до кредиту. Ці інтереси не є чимось суб'єктивним, регульованим в кінці кінців волею учасників виробничих відносин. Будь-який інтерес, який породжує дії, обумовлений перш за все об'єктивними процесами, конкретною ситуацією.

2. Роль кредиту в умовах ринкової економіки

Роль кредиту характеризується результатами застосування для економіки в цілому і населення зокрема. Кредит впливає на процеси виробництва, реалізації і споживання продукції, а також на сферу грошового обороту.

Одним із проявів ролі кредиту виступає його вплив на безперервність процесів виробництва і реалізації продукції. Завдяки наданню позикових коштів для задоволення тимчасових потреб відбуваються "припливи" і "відливи" коштів позичальників. Це сприяє подоланню затримки відтворювального процесу, забезпечує безперервність і сприяє його прискоренню. Кредит відіграє важливу роль у задоволенні тимчасової потреби в коштах, яка може бути обумовлена сезонністю виробництва і реалізації певних видів продукції. Використання позикових коштів дозволяє створювати сезонні запаси і здійснювати сезонні витрати підприємств відповідних галузей народного господарства.

Значна роль кредиту і в розширенні виробництва. Позикові кошти сприяють збільшенню запасів і витрат, що необхідні для розширення виробництва і реалізації продукції; використовуються для збільшення основних фондів.

Кредит у сфері грошового обороту забезпечує надходження готівки та їх вилучення з обороту через банки на кредитній основі. Таким чином, кредит відіграє важливу роль в утворенні коштів для готівкового і безготівкового обороту і забезпечує безперервність безготівкового.

Слід мати на увазі, що роль кредиту, сфера його застосування не є незмінними, стабільними. Із зміною економічних умов в країні відбувається і зміна ролі кредиту та сфери його застосування.

Особливо важлива роль кредиту в умовах функціонування неповноцінних грошей, грошей нерозмінних на дорогоцінний метали. Це пов'язане із збільшенням грошової маси при функціонуванні неповноцінних грошей на основі кредитних відносин.

Виходячи з того, що в сучасних умовах інфляція є постійним явищем в економіці, зростає роль кредиту в цих умовах. Регулювання грошової маси в обороті здійснюється за допомогою кредиту, що забезпечує підтримку стабільної купівельної спроможності грошової одиниці.

Зміни в умовах розвитку економіки, в зв'язку з переходом від адміністративно-командної до ринкової економіки посилює роль комерційного, іпотечних кредитів. Це в свою чергу дає можливість застосовувати кредит як додаткове джерело капіталовкладень. Збільшення і розвиток акціонерного капіталу викликали розширення кредитних операцій з цінними паперами і особливо кредитування під заставу цінних паперів.

Таким чином, слід виділити напрями, в яких зростає роль кредиту:

- 1) перерозподіл матеріальних ресурсів в інтересах виробництва і реалізації продукції за допомогою надання позик і залучення коштів юридичних і фізичних осіб;
- 2) вплив на безперервність процесів відтворення через надання кредитів;
- 3) участь у розширенні виробництва через видачу позикових коштів на поповнення основного капіталу та лізинговий кредит;
- 4) економне використання позичальниками власних і позичених коштів;
- 5) прискорення споживачами отримання товарів, послуг за рахунок використання позикових коштів;
- 6) регулювання випуску в обіг та вилучення з нього готівкових грошей на основі кредитних відносин і забезпечення безготівкового грошового обороту платіжними засобами.

Позитивна роль кредиту проявляється шляхом проведення ефективної грошово-кредитної політики, яка в сучасних умовах, головним чином, полягає у використанні жорстких заходів з регулювання обсягу кредитних і грошових операцій. Особливо важливе значення має підтримка стабільності і стійкості національної грошової одиниці і захист інтересів позичальників та кредиторів.

3. Функції кредиту

Питання про функції кредиту є найбільш дискусійним в теорії кредиту. Розбіжності з приводу кількості та змісту функцій обумовлені не тільки відмінністю в трактуванні сутності кредиту, але й відсутністю єдності у визначенні методологічних підходів до їх аналізу. Багато економістів дослідження функцій кредиту як економічної категорії замінюють аналізом функцій одного з його елементів, при цьому найбільш часто функції кредиту порівнюються з функціями банків. Поширене також виділення функцій, виходячи з особливостей окремих форм кредитних відносин. Деякі автори розглядають функцію кредиту як конкретну форму його руху.

Результатом відсутності єдиної методологічної основи аналізу є поява великої кількості функцій, які виділяються різними економістами. В економічній літературі обґрунтовується правомірність таких функцій, як акумуляція тимчасово вільних коштів; розподіл акумульованих коштів між галузями, підприємствами і населенням; регулювання грошового обігу шляхом заміни реальних грошей кредитними операціями; економія витрат виробництва; опосередкування кругообігу фондів тощо. Часто виділяють грошову (емісійну) і контрольну (стимулюючу) функції кредиту. Оскільки із суті кредиту випливає, що за його допомогою відбувається перерозподіл вартості на умовах повернення, то можна сказати, що кредит виконує функцію перерозподілу вартості у процесі відтворення. Перерозподільча функція кредиту полягає в тому, що тимчасово вільні кошти юридичних та фізичних осіб за допомогою кредиту передаються в тимчасове користування підприємств, господарських товариств і населення для задоволення їхніх виробничих або особистих потреб. Такий перерозподіл дає можливість прискорити залучення матеріальних ресурсів у виробниче і особисте споживання. Тому в цій функції перерозподіляються не тільки грошові кошти, а й матеріальні ресурси.

Іншою функцією кредиту є створення ним нових грошей для грошового обігу – антиципаційна (емісійна) функція, яку виконує тільки банківський кредит. Методом кредитної експансії (розширення кредиту) та кредитної рестрикції (звуження кредиту) регулюється кількість грошей в

обігу, причому вилучення грошей з обігу за допомогою кредиту досягається значно важче, ніж їх випуск в обіг.

Контрольна функція кредиту полягає в тому, що в процесі кредитного перерозподілу коштів забезпечується банківський контроль за діяльністю позичальника. Можливість такого контролю впливає з самої природи кредиту. Треба зазначити, що, вступивши у кредитні відносини, одержувач кредиту також має здійснювати контроль за своєю діяльністю, з тим, щоб своєчасно і повністю повернути кредитні ресурси.

Зворотні сть кредиту дає змогу не тільки виявити порушення процесу виробництва чи реалізації продукції, а й зацікавлює підприємства, суб'єктів господарювання не допускати їх, оскільки такі порушення призводять до виплат "зайвих" відсотків банку, до обмеження або повного припинення видачі кредитів.

Тісний зв'язок між усіма функціями кредиту дає змогу дати певну характеристику і його суті.

4. Форми та види кредиту

Форми кредиту тісно пов'язані з його структурою, з сутністю кредитних відносин. Залежно від руху позикової вартості виділяються дві основні форми кредиту: товарна і грошова. У товарній формі виникають кредитні відносини між продавцями і покупцями, коли останні одержують товари чи послуги з відстрочкою платежу. Прикладом такої форми є комерційний кредит.

Комерційний кредит надається постачальником покупцеві тоді, коли товаровиробник прагне реалізувати вироблений товар, але у покупця немає грошей для його придбання. У такому випадку товар може бути добровільно переданий постачальником покупцеві в кредит, а сама передача може оформлюватися борговим зобов'язанням – векселем.

Продаж громадянам товарів тривалого користування в кредит (з розстрочкою платежу) господарюючими суб'єктами здійснюється з метою прискорення реалізації товарів, які в торговельній мережі є в достатній кількості, а також для більш повного задоволення потреб громадян у товарах тривалого користування.

Сфера товарної форми кредиту незначна, переважна його частина надається і погашається в грошовій формі. Грошовий кредит виступає, передусім, як банківський кредит. Кредитні відносини між банками і клієнтами виникають не тільки при одержанні останніми кредиту, а й при розміщенні ними своїх грошових заощаджень у вигляді внесків на поточних і депозитних рахунках. Банківський кредит обслуговує не тільки обіг товарів, а й накопичення капіталу. Поширення кредитних відносин у грошовій формі відкрило кожному, хто має вільну вартість, легко і швидко її капіталізувати, а також створило сприятливі умови для формування міжнародних ринків і тісних взаємовигідних зв'язків між країнами.

Форми кредиту постійно розвиваються, змінюється місце тієї або іншої форми кредиту на тому чи іншому етапі розвитку економіки країни. У колишньому СРСР до кредитної реформи 1930-1932 рр. велике значення мав комерційний кредит, який надавався одним підприємством іншому у формі продажу товарів з відстрочкою платежу. Банківський кредит мав підпорядковане значення і здебільшого опосередкований, непрямий характер (видавався під заставу векселів). Після кредитної реформи вирішальної ролі набув банківський кредит, який став прямим і плановим. Зараз в Україні з переходом до ринкової економіки комерційний кредит дедалі більше поширюється, що є реакцією на дорожнечу банківського кредиту.

В залежності від організації кредитних відносин виділяють міжгосподарський, банківський і державний кредити.

Міжгосподарський кредит – це кредитні відносини, що виникають між окремими підприємствами, організаціями, господарськими товариствами у процесі їх розрахункових взаємовідносин, а також між підприємствами, організаціями і господарськими товариствами, з одного боку, і органами галузевого управління, з іншого, в процесі їх фінансових взаємовідносин. Цей вид кредиту включає:

- по-перше, комерційний кредит, тобто кредит, що надається у товарній формі продавцями покупцям у вигляді відстрочки платежу за продані товари (надані послуги) і оформлюється векселем. Комерційний кредит надається одним функціонуючим підприємством іншому у вигляді продажу товарів з відстрочкою платежу. Інструментом такого кредиту є вексель, що сплачується через

комерційний банк. Як правило, об'єктом комерційного кредиту виступає товарний капітал, який обслуговує кругообіг промислового капіталу, рух товарів із сфери виробництва в сферу споживання;

- по-друге, дебіторсько-кредиторську заборгованість, що виникає між суб'єктами господарської діяльності не на добровільних засадах, а ніби примусово, незалежно від їх волевиявлення; причиною виникнення такої заборгованості є розрив у часі між передачею товару і грошей, оскільки рух вартості в натурально-речовій та грошовій формах не збігається;

- по-третє, тимчасову фінансову допомогу, яку надають своїм підприємствам органи галузевого управління на засадах повернення.

Банківський кредит – це кредитні відносини, в яких однією із сторін (в ролі позичальника чи кредитора) виступає банк.

Банківський кредит – найбільш розповсюджена форма кредиту. Саме банки частіше всього надають позики суб'єктам, які потребують тимчасової фінансової допомоги. За обсягом банківська позика значно більша від позик, що видаються при інших формах кредитування.

Перша особливість банківського кредиту полягає в тому, що банк оперує не стільки своїм капіталом, скільки залученими ресурсами. Позичивши гроші у одних суб'єктів, він перерозподіляє їх, надаючи позики іншим юридичним або фізичним особам.

Друга особливість полягає в тому, що банк позичає залучений капітал, тимчасово вільні грошові кошти, покладені в банк господарюючими суб'єктами на рахунки або депозити.

Третя особливість даного кредиту характеризується наступним. Банк позичає не просто грошові кошти, а гроші як капітал. Це означає, що позичальник повинен так використовувати отримані в банку кошти, щоб не тільки повернути їх кредитору, а й отримати прибуток, достатній принаймні для того, щоб сплатити позиковий відсоток. Невід'ємним атрибутом банківського кредиту є платність.

Державний кредит – сукупність кредитних відносин, у яких, здебільшого, позичальником є держава, а кредиторами – юридичні або фізичні особи. Призначенням державного кредиту є мобілізація державою коштів для фінансування державних видатків, особливо, коли державний бюджет дефіцитний, а також для регулювання економіки. Державний кредит виступає у різних формах, до яких належать як товарні, так і державні позики, зняття яких є цінні папери (облігації, казначейські зобов'язання тощо). Державні цінні папери можуть випускатися як урядом, так і місцевими органами влади, а зобов'язання щодо розповсюджених цінних паперів є складовою частиною державного боргу.

В залежності від цільового спрямування кредит буває *виробничий* та *споживчий*. Переважна частина кредитів використовується у сфері виробництва та реалізації сукупного суспільного продукту і є важливим джерелом формування обігових коштів і основних фондів. Водночас, населення теж одержує значну кредитну допомогу на свої споживчі цілі.

Вид кредиту – це більш детальна його характеристика за організаційно-економічними ознаками (галузева направленість, об'єкти кредитування, забезпеченість кредиту, терміновість кредитування тощо).

За строками користування кредити поділяються на:

- строкові, тобто кредити, надані на визначений у договорі строк. У свою чергу вони бувають короткострокові (до одного року), середньострокові (від одного до трьох років), довгострокові (більше трьох років);

- до запитання – це кредити, що видаються на невизначений строк і які на вимогу кредитора повинні бути повернуті у визначений ним час. Якщо кредитор не вимагає повернення, то кредит погашається позичальником у строк, визначений ним самостійно;

- прострочені кредити – це кредити, строк погашення яких встановлений кредитним договором, минув;

- відстрочені кредити – це кредити, стосовно яких на основі клопотання позичальника строки погашення були перенесені на більш пізній термін.

Якщо кредити надаються під забезпечення, то вони називаються забезпеченими або ломбардними, а якщо без забезпечення – незабезпеченими або бланковими. Більша частина кредитів надається під різні форми забезпечення. В країнах з розвинутою ринковою економікою найбільш розповсюдженими є наступні види забезпечення кредитів: гарантія або поручительство третьої сторони; переуступка контрактів дебіторської заборгованості;

застава товарних запасів, дорожніх документів, нерухомого майна, цінних паперів, дорогоцінних металів; страхування.

Гарантія або поручительство – це зобов'язання третьої особи сплатити борг позичальника у випадку його неплатоспроможності;

оформлюється як самостійне зобов'язання гаранта, чи поручителя, за допомогою передатного напису на вимозі (індосаменту).

Переуступка контрактів як форма забезпечення практикується при кредитуванні будівельних компаній або фірм, що здійснюють регулярні поставки товарів або надання послуг за контрактом. Боржник переуступає контракт банку-кредитору, внаслідок чого надходження від покупця або замовника з виплат за контрактні роботи (послуги) зараховуються в погашення заборгованості по кредитах.

Переуступка дебіторської заборгованості полягає в передачі банку рахунків, що вимагають оплати за поставлені позичальником товари, послуги, виконані роботи.

Забезпечення товарними запасами означає, що предметом застави можуть бути сировина, напівфабрикати, комплектуючі вироби, готова продукція тощо. Перевага надається тим видам товарів, торгівля якими ведеться на біржі і легко визначити їх ринкові ціни.

Забезпечення дорожніми документами використовується при кредитуванні експортно-імпорتنих торговельних операцій. В цьому випадку в якості застави по кредитах виступають документи, що підтверджують відвантаження товарів (коносамент і накладні). При цій формі забезпечення кредиту оформлення здійснюється індосуванням документів, названих вище, їх власниками на користь банка-кредитора. Обов'язковою умовою надання кредиту під забезпечення дорожніми документами є страхування вантажу.

Іпотекою є застава землі, нерухомого майна, при якій земля або майно, що становить предмет застави, залишається у заставодавця чи третьої особи. Предметом іпотеки може бути земля, нерухоме майно, будівлі, споруди, квартири, підприємства як цілісні майнові комплекси.

В якості застави по кредиту можуть використовуватись такі види рухомого майна, як обладнання, машини, механізми, інвентар, транспортні засоби та космічні об'єкти, товари довготривалого використання (для індивідуальних позичальників).

Застава векселя чи іншого цінного паперу здійснюється шляхом індосаменту і врученням заставодержателю індосованого цінного паперу. Умовою використання цінних паперів як форми застави має бути їх висока ліквідність. Кредит під заставу цінних паперів не повинен використовуватися на придбання нових цінних паперів, що пов'язано з обмеженням біржової спекуляції позичальників та зниженням ризику банкрутства клієнтів.

У практиці роботи банків держав із розвинутою ринковою економікою трапляються й інші форми забезпечення кредитів. Наприклад, при наданні кредитів індивідуальним позичальникам як застава приймаються поліси страхування життя, свідоцтво про ощадні вклади, вимоги на виплату заробітної плати, дорогоцінні метали; при кредитуванні юридичних осіб – корисні копалини або контракти на постачання сировинних ресурсів, врожай (зібраний або на корені).

За методами надання розрізняють кредити:

- надані у разовому порядку; тобто рішення щодо надання яких приймається окремо з кожного кредиту на підставі кредитної заявки;

- відповідно до відкритої кредитної лінії (надаються у межах завчасно визначеного ліміту кредитування) без погодження кожного разу з банком його умов;

- гарантовані, тобто банк бере на себе зобов'язання при потребі надати клієнту кредит у визначеному розмірі протягом відповідного періоду (наприклад, місяця, кварталу, року).

За характером і способом сплати відсотків виділяють кредити з фіксованою відсотковою ставкою; плаваючою відсотковою ставкою; сплатою відсотків одночасно з отриманням кредиту (дисконтний кредит).

В залежності від кількості кредиторів розрізняють кредити:

• надані одним банком;

• консорціуми!, тобто кредити, що надаються кількома банками, один з яких бере на себе роль менеджера, збирає з банків учасників потрібну позичальнику суму ресурсів, укладає з ним договір і надає кредит. Банк-менеджер займається також розподілом відсотків;

- паралельні кредити передбачають участь у їх наданні декількома банками. В такому випадку кредит одному позичальникові надають різні банки, але на одних, завчасно погоджених умовах.

У практиці західних банків використовується класифікація кредитів в залежності від їх якісної характеристики: а) найвищої якості, б) задовільні, в) маржинальний кредит, г) критичний кредит, д) збитковий кредит (що підлягає списанню). В Положенні Національного банку України "Про порядок кредитування" в залежності від щойно названого критерію класифікації кредити розподіляють на стандартні, під контролем, субстандартні, сумнівні та безнадійні.

Варто зазначити, що в економічній літературі не існує єдиної думки щодо кількості і складу ознак класифікації видів кредиту.

5. Кредитні системи

Кредитна система – це сукупність кредитних відносин та інститутів, які реалізують ці відносини. Кредитні відносини виникають з приводу мобілізації тимчасово вільних грошових коштів підприємств, організацій, держави і населення та використання цих коштів на умовах повернення і платності для задоволення економічних і соціальних потреб суспільства.

Кредитна система складається з декількох ланок, кожна з яких виконує специфічні функції з акумуляції та розподілу грошових коштів. Розподіл функцій між ланками кредитної системи об'єктивно зумовлений відмінностями в методах і засобах діяльності та різним значенням в процесі відтворення капіталу.

Організаційна структура кредитної системи характеризується різноманітністю кредитних установ, які поділяються на три групи:

- 1) центральний банк;
- 2) банківський сектор ;
- 3) спеціалізовані кредитні установи.

Як правило, кредитна система має трьохрівневу структуру (хоча існують відхилення від такої практики): центральний банк, банківські установи та небанківські кредитно-фінансові інститути.

До банківських установ відносять: комерційні банки, інвестиційні банки, ощадні банки, іпотечні банки, земельні банки, поштово-чекові банки, торгові банки.

Представниками небанківських кредитно-фінансових інститутів є:

- інвестиційні компанії,
- страхові компанії,
- ощадно-кредитні асоціації та кредитні спілки,
- пенсійні та інші фонди.

Роль окремих ланок в кредитній системі не є рівнозначною. Головною її ланкою є банківські установи (які традиційно займають перше місце за розмірами ресурсів), серед яких роль лідера відводиться комерційним банкам, що здійснюють переважно кредитування промисловості і торгівлі. Наприклад, в США на комерційні банки припадає близько 40 % активів кредитно-фінансових установ країни. Діяльність комерційних банків доповнюють операції спеціалізованих банківських установ, що здійснюють, як правило, кредитування на пільгових умовах малопробиткових та ризикованих галузей економіки (сільського господарства, житлового будівництва, малого бізнесу та зовнішньої торгівлі).

І Кредитна система включає також небанківські фінансові установи, які здійснюють фінансування виробництва і довгострокове кредитування підприємств та держави:

- **страхові компанії**, що спеціалізуються переважно на страхуванні життя та майна (в США, наприклад, активи страхових компаній складають близько 15 % сукупних активів кредитно-фінансових установ) і які виступають найбільшими інвесторами на ринку цінних паперів;

- **пенсійні фонди**, які здійснюють фінансування великих промислових компаній шляхом купівлі їх акцій та облігацій./

Окрім вищезгаданих банківських і небанківських інститутів кредитна система включає ряд ланок, що виконують допоміжну роль в кредитному механізмі, пов'язуючи різноманітні сектори позикових капіталів в єдину систему: фінансові, трастові, брокерські та інші компанії, а також взаємні та інші фонди.

¹ Кредитна структура різних держав неоднакова і відображає, зокрема, стан економіки країни на тому чи іншому етапі її розвитку. Так, кредитна система промислово розвинутих країн характеризується широкою розгалуженістю, наявністю великих універсальних банків, спеціалізацією дочірніх підрозділів банків на окремих видах операцій.

Незважаючи на значні відмінності побудови кредитних систем в різних країнах, можна виділити спільні їх риси:

- ядро будь-якої кредитної системи – центральний банк, як головний орган уряду з аналізу фінансового стану, вироблення та організації грошово-кредитної політики держави;
- державні фінансові органи, що разом з центральним банком виконують регулюючі функції в сфері фінансів;
- фінансові посередники різних типів.

Сучасна кредитна система – це сукупність кредитно-фінансових інститутів, що діють на ринку позикових капіталів і здійснюють акумуляцію та мобілізацію грошового капіталу. Через кредитну систему реалізується сутність та функції кредиту. Тому кредитна система включає в себе два основних поняття:

1) сукупність кредитно-розрахункових і платіжних відносин, які базуються на певних формах і методах кредитування. Вони пов'язані з рухом позикового капіталу у формі різноманітних форм і видів кредиту;

2) сукупність кредитно-фінансових інститутів, які акумулюють вільні грошові кошти і направляють їх господарюючим суб'єктам, населенню, уряду.

Слід враховувати, що кредитна система функціонує через кредитний механізм. Він представляє собою, по-перше, систему зв'язків з мобілізації та акумуляції грошового капіталу між кредитними інститутами і секторами економіки; по-друге, відносини, пов'язані з перерозподілом капіталу між кредитно-фінансовими установами в межах ринку позикових капіталів; по-третє, відносини між кредитними інститутами та іноземними клієнтами.

Таким чином, кредитний механізм включає всі аспекти позикової, інвестиційної, засновницької, посередницької діяльності кредитної системи в особі її інститутів.

Сучасна кредитна система характеризується наступними важливими процесами:

- концентрацією і мобілізацією банківського капіталу;
- подальшим зростанням конкуренції між різними видами кредитно-фінансових установ;
- продовженням злиття великих кредитно-фінансових інститутів з потужними промисловими, торговими, транспортними корпораціями і компаніями;
- інтернаціоналізацією діяльності кредитно-фінансових інститутів і створенням міжнародних банківських об'єднань і груп.

Отже, сучасна кредитна система забезпечує умови для розвитку науково-технічного прогресу, зростання виробництва, нагромадження капіталу, підтримки високої норми народногосподарського накопичення. Кредитна система сприяє вирішенню проблеми реалізації товарів та послуг на ринку, поглибленню соціальної та майнової диференціації між різними верствами населення.

Найбільш розвинутою вважається кредитна система США, яка представлена Федеральною резервною системою (виконує функції центрального банку), мережею банківських установ і небанківських кредитно-фінансових інститутів різних форм власності.

В Україні кредитна система перебуває у стадії перебудови відповідно до потреб ринкової економіки і складається з НБУ, комерційних банків та системи фінансових посередників (інвестиційні фонди та компанії, страхові компанії, пенсійні фонди, кредитні спілки, ломбарди). Найбільш активними і потужними у системі кредитно-фінансових інститутів України є комерційні банки.

9.1 Фінансові посередники і їх місце у структурі фінансового ринку

Як вже зазначалося, передача коштів від "заощаджувачів" до "позичальників" провадиться завдяки прямому та опосередкованому фінансуванню. Розглянемо тепер процес опосередкованого фінансування, тобто передачу коштів за допомогою фінансових посередників.

До складу фінансових посередників входять такі типи кредитно-фінансових установ: депозиторські установи (комерційні банки та ощадні установи, взаємоощадні банки, позико-ощадні асоціації та кредитні спілки); ощадні установи контрактного типу (страхові компанії — компанії з страхування життя, компанії, що забезпечують інші види страхування, пенсійні фонди); інвестиційні посередники (інвестиційні та іпотечні банки, фінансові компанії).

Основна їхня функція — допомога в передачі коштів від потенційних заощаджувачів до потенційних інвесторів і навпаки. Фінансові посередники створюють свої фонди, беручи кошти в борг у заощаджувачів, за що останнім виплачується процентний дохід. Акумулюючи так кошти, вони надають їх під вищі проценти інвесторам. Різниця між отриманим і виплаченим процентним доходом спрямовується на покриття витрат фінансового посередника та на його прибуток.

Роль фінансових посередників досить важлива і вигідна як для заощаджувачів, так і для позичальників, оскільки відповідає потребам щодо взаємного пошуку, зменшує ризик неповернення позики, що впливає на зростання процентного доходу заощаджувача. Дрібні заощаджувачі отримують можливість брати участь у бізнесі тощо. Діяльності фінансових посередників притаманний так званий ефект масштабу — маючи велику кількість клієнтів, фінансовий посередник може залучити найкваліфікованіших спеціалістів для розробки типових форм фінансових угод. Причому, за великих витрат на таку розробку якість її буде високою, а ціна в розрахунку на одного клієнта — низькою.

Ефект масштабу помітний завдяки зростанню ефективності використання коштів за рахунок їхньої акумуляції. Він проявляється у вартості оформлення фінансових операцій, збирання інформації про економічне становище клієнтів і вартості моніторингу (контролю за виконанням угоди) використання наданих позик.

Як вже зазначалося, є досить різні види фінансових посередників. Розглянемо їх докладніше.

1. Депозиторські установи — кредитно-фінансові установи, що мають право залучати внески на депозитні рахунки. До складу таких установ входять:

а) комерційні банки — кредитні установи, що надають клієнтам універсальні банківські послуги. Джерелом залучення коштів є внески клієнтів на депозитні рахунки. Кошти позичкового фонду, що є у кожному комерційному банку використовуються для надання банківського та споживчого кредиту, для придбання державних і муніципальних облігацій;

б) ощадні установи, що розподіляються на:

— позиково-ощадні асоціації — кредитно-фінансовий, що акумулює кошти, які зберігаються на ощадних, термінових і чекових депозитах. Кошти, що зберігаються у цих установах, використовуються для надання кредиту під заставу нерухомості;

— кредитні спілки — невеликі фінансові установи, що утворюються на кооперативних засадах певній соціальній групі для надання кредитів членам цієї групи.

Джерелами залучення коштів є внески учасників спілки, а використовуються вони для надання споживчого кредиту.

2. Ощадні установи контрактного типу — це кредитно-фінансові установи, які залучають довготермінові заощадження на контрактних засадах. Фонди свої формують завдяки періодичним внескам згідно з контрактами. Ощадні установи поділяються на:

а) компанії із страхування життя, страхування від пожеж і нещасних випадків. Кошти цих компаній формуються за рахунок внесків юридичних і фізичних осіб, а використовуються для довготермінового кредитування і фінансування, завдяки купівлі державних облігацій, акцій та облігацій корпорацій.

б) пенсійні фонди створюються фірмами для сплати пенсій робітникам і службовцям. Створення таких фондів дозволяє знизити податкові платежі фірм і використати їхні кошти для придбання акцій та облігацій корпорацій.

3. інвестиційні посередники до складу яких долучаються:

а) інвестиційний банк, який провадить довготермінове кредитування, завдяки чому імовірно втілення великих науково-технічних проектів. Розподіл функцій між комерційними та інвестиційними банками, наприклад в США, стався після кризи 1929 - 1933 років. Спеціалізація у сфері довготермінового кредитування має сенс, тому що впровадження великих інвестиційних проектів пов'язане із значним ризиком. Інвестиційний банк мобілізує довгостроковий позичковий капітал і передає його позичальникам завдяки випуску та розміщенню облігацій або інших боргових зобов'язань;

б) іпотечний банк — банк, що спеціалізується на видачі довготермінової позики під іпотеки (тобто, ресурси за рахунок випуску та розміщення іпотечних облігацій);

в) фінансова компанія — отримує фонди шляхом продажу комерційних паперів, випуску акцій та облігацій. Залучені кошти надає споживачам у вигляді позик або кредитів на придбання споживчих товарів довготермінового користування, для ремонту будинків, на потреби малого бізнесу.

Наведена класифікація фінансових посередників характерна для кредитно-фінансової системи США, але значна кількість фінансових посередників уже працює на українському фінансовому ринку.

9.2 Спеціалізовані небанківські кредитно-фінансові установи

В останні роки на національних ринках позикових капіталів розвинутих країн важливу роль стали відігравати спеціалізовані небанківські кредитно-фінансові інститути, які посіли важливе місце в накопиченні та мобілізації грошового капіталу. До числа цих установ слід віднести страхові компанії, пенсійні фонди, позиково-ощадні асоціації, будівельні товариства, інвестиційні та фінансові компанії, благодійні фонди, кредитні спілки. Ці інститути суттєво потіснили банки в акумуляції заощаджень населення і стали важливим постачальником позикового капіталу.

Зростанню впливу спеціалізованих небанківських установ сприяли три основні передумови: зростання доходів населення в розвинутих країнах, активний розвиток ринку цінних паперів, надання цими установами спеціальних послуг, які не можуть надавати банки. Крім того, коло спеціалізованих небанківських установ (страхові компанії, пенсійні фонди) на відміну від банків можуть акумулювати грошові заощадження на довготривалі строки, а значить здійснювати довгострокові інвестиції.

Основні форми діяльності цих установ на ринку позикових капіталів зводяться до акумуляції заощаджень населення, надання кредитів через облігаційні позики корпораціям та державі, мобілізації капіталу через всі види акцій, надання іпотечних та споживчих кредитів, а також кредитної взаємодопомоги. Вказані інститути ведуть гостру конкуренцію між собою як за залучення грошових коштів, так і в сфері кредитних операцій.

Інвестиційні компанії здійснюють кредитування малих та середніх фірм. Їх інвестиційні програми розраховані, як правило, на недовготривалий період і здійснюються в невеликих масштабах на відміну від інвестиційних банків. Інвестиційні компанії бувають двох видів: відкритого та закритого типу. В першому випадку інвестиційні компанії зобов'язуються викупити свої акції у акціонерів, в другому – ні.

Фінансові компанії здійснюють кредитування клієнтів шляхом купівлі їх боргових зобов'язань. Серед фінансових компаній важливе місце посідають холдинг-компанії. Купівля зобов'язань дозволяє їм тримати великі пакети акцій компаній і здійснювати контроль над їх діяльністю. До фінансових компаній відносяться і кредитні установи, що обслуговують гуртову та роздрібну торгівлю, зокрема, діючи у сфері споживчого кредиту.

Пенсійні фонди створюються фірмами для виплати пенсій працівникам і службовцям. Створення таких фондів дозволяє зменшити податкові платежі фірми та використовувати їх для купівлі акцій інших компаній, що забезпечує зміцнення фінансової могутності даної компанії. У західних країнах пенсійні фонди створюються приватними та державними корпораціями, фірмами та підприємствами для виплат пенсій та допомоги працівникам і службовцям. Кошти цих фондів утворюються за рахунок внесків робітників, службовців, підприємств, а також прибутків від інвестицій самих пенсійних фондів. У пенсійних фондах західних країн акумулюються значні кошти,

які інвестуються переважно в акції акціонерних компаній як на національному, так і на міжнародному ринках позикових капіталів. Профспілкові фонди є самостійною ланкою західної кредитної системи. Уряд заохочує розвиток пенсійних фондів, тому що частина їх резервів розміщується у короткострокові і довгострокові цінні папери.

В Україні існує пенсійний фонд, який до проголошення незалежності був відділенням пенсійного фонду Радянського Союзу. Кошти пенсійного фонду формуються за рахунок обов'язкових строкових внесків підприємств, установ і організацій, осіб, які займаються індивідуальною діяльністю, в тому числі на основі індивідуальної (кооперативної) оренди або в особистому селянському господарстві, обов'язкових строкових внесків громадян, коштів направлених на виплату пенсій військовослужбовцям строкової служби та особам, які входять до органів внутрішніх справ і національної безпеки. Цей фонд включає кошти на фінансування виплати допомоги по догляду за дітьми до досягнення ними віку від 1,5 до 6 років, передбачених централізованими програмами.

У бюджет пенсійного фонду спрямовуються й добровільні внески підприємств, громадських організацій та громадян, інші грошові надходження.

Особливо багаточисельною групою є ощадні установи. Ощадні каси – це державні установи, які належать місцевим органам влади (муніципалітетам) або створювані при державних поштових установах. Вони залучають вклади дрібних вкладників, купуючи на них облігації державних позик. Так, наприклад, в США існують три види ощадних установ: ощадні банки, ощадно-позикові асоціації та кредитні спілки.

Особливістю ощадних банків є те, що вони купують цінні папери (облігації державних та місцевих органів влади). Ощадні банки можуть бути власністю клієнтів (взаємноощадні банки) або функціонувати як акціонерні товариства (фондові ощадні банки). В США існують також гарантійні ощадні банки, вкладники яких або отримують стабільний відсоток по вкладах ("звичайні вкладники"), або відсоток, що коливається в залежності від результатів діяльності банку ("спеціальні вкладники").

Ощадно-збережні асоціації продають сертифікати своїм клієнтам. Вони приймають на свої рахунки ощадні вклади та інші чекові депозити і видають позики під заставу нерухомості. Ощадно-збережні асоціації можуть бути організовані або як кооперативи (взаємні компанії), або як акціонерні товариства (фондові компанії).

Кредитні спілки є різновидом кооперативів, створюваних окремими групами населення з метою об'єднання коштів для вирішення практичних проблем. Кредитні спілки утворюються на паях для короткострокового кредитування їх учасників (для будівництва або ремонту будинку, купівлі автомобіля тощо).

Страхові компанії здійснюють страхування життя або майна. В нашій країні існує майнове і особисте страхування. Майнове страхування розрізняється залежно від категорії та за видами застрахованого майна – страхування будівель та споруд, сільськогосподарських культур та тварин, засобів автотранспорту і рибальських суден, домашнього майна тощо.

Особисте страхування поділяється на страхування життя, яке включає змішане страхування, страхування дітей, шлюбне, страхування пенсій, на випадок смерті та втрати працездатності (довічне і на певний строк), страхування від нещасних випадків, в якому розрізняються особисте страхування, страхування за рахунок підприємств і організацій, страхування пасажирів.

Кошти страхових організацій складаються із статутного фонду, поточних надходжень по страхових операціях та фондів спеціального призначення.

В міру розвитку в нашій країні ринкових відносин виникають нові форми страхування, альтернативні державному. За аналогією із західними державами утворюються страхові компанії, які бувають двох видів: акціонерні і взаємні.

Кошти акціонерної страхової організації формуються шляхом об'єднання індивідуальних капіталів окремих підприємств, організацій та приватних осіб. При створенні акціонерного товариства кожний акціонер повинен внести певну суму грошей.

Участь окремого акціонера в акціонерній компанії виражається у володінні ним акціями, які дають право на одержання пропорційної частки доходу. Акціонерні компанії, на відміну від взаємних, застосовують тверді тарифи.

Взаємні страхові компанії представляють собою кооперативну форму організації. Їх капітал утворюється за рахунок платежів окремих осіб. Кожний застрахований згідно з правилами організації компанії стає частковим її співвласником. Тарифи взаємних компаній вищі, ніж акціонерних. Капітал цих компаній утворюється за рахунок продажу полісів, які дають право на участь у прибутках. Кожний застрахований вносить страхові платежі залежно від припустимої суми збитків компанії. Якщо внаслідок страхових операцій у компанії залишається прибуток, він розподіляється між її членами або спрямовується на рахунок майбутніх платежів чи на збільшення страхової суми.

В Україні до небанківських кредитних установ відносять також каси взаємної допомоги та ломбарди.

Каса взаємної допомоги – громадська кредитна установа, яка об'єднує на добровільних засадах громадян для надання взаємної матеріальної допомоги. Вони створюються при профспілкових організаціях для робітників та службовців – членів профспілки: у відділах соціального забезпечення місцевих рад народних депутатів – для пенсіонерів. Кошти каси взаємної допомоги формуються за рахунок вступних і членських внесків, пені за несвоєчасне повернення довгострокових позик, дотації профспілкових органів та інших грошових надходжень. За рахунок цих коштів надаються довгострокові (до шести, в окремих випадках до десяти місяців) та короткострокові (до чергового одержання заробітної плати) позики. За рішенням правління каси її членам може бути надана відстрочка повернення довгострокових позик до трьох місяців. Граничні розміри позичок встановлюються правлінням каси, причому довгострокових позичок – залежно від суми внесків, нагромаджених членом каси.

Позики надаються без стягнення відсотків. При їх несвоєчасному поверненні стягується пеня в розмірі 1 % від суми залишку боргу за кожний прострочений місяць. Вибулому з членів каси повертаються його членські внески за мінусом його заборгованостей по позиках.

Ломбарди – це кредитні установи, які надають грошові позики під заставу рухомого майна. В нашій країні вони виникли на початку 20-их років. Ломбарди є державними госпрозрахунковими підприємствами. Вони перебувають в розпорядженні місцевих Рад в системі установ побутового обслуговування. Ломбарди були створені з метою надання можливості населенню зберігати предмети особистого користування і домашнього вжитку, а також брати позичку під заставу цих речей.

Ломбарди видають позики на строк до трьох місяців у розмірі 75 % від вартості оцінки заставлених речей і до 90 % – вартості виробів з дорогоцінних металів, каменів, годинників у золотій оправі тощо. Оцінка речей, що здаються на зберігання або під заставу для одержання позички, здійснюється за домовленістю сторін, а вироби з дорогоцінних металів – за державними розцінками. Для розвитку своїх операцій ломбарди можуть користуватися банківським кредитом.

ТЕМА 20. ЦЕНТРАЛЬНИЙ БАНК ТА ЙОГО РОЛЬ В ЕКОНОМІЦІ

1. Загальна характеристика центральних банків

Головною ланкою банківської та кредитної системи будь-якої держави є центральний банк.

Центральні банки в їх сучасному вигляді існують порівняно недавно. На ранніх стадіях розвитку капіталізму чітко розмежовування між центральними (емісійними) та комерційними банками було відсутнє. Комерційні банки активно вдавались до випуску банкнот з метою залучення капіталу. По мірі розвитку кредитної системи проходив процес централізації банківської емісії в деяких великих комерційних банках. Підсумком цього процесу стало закріплення за одним з банків монопольного права на випуск банкнот. Спочатку такий банк називався емісійним або національним, а в подальшому — центральним, що відповідало його зверхньому положенню у кредитній системі.

Перший національний банк — шведський "Ріксбанк" — був заснований в 1668 р. на межі переходу від феодалізму до капіталізму. В 1694 р. був заснований Банк Англії. Але ці банки не володіли правом на емісію грошових знаків і їх функції відрізнялись від функцій сучасних центральних банків. Так наприклад, Банк Англії спочатку повинен був фінансувати торгівлю та промисловість, а Банк Нідерландів — внутрішню та зовнішню торгівлю. Центральні банки в їх сучасному вигляді виникли в ХІХ ст. В сучасних умовах практично в усіх країнах світу існують центральні банки, але між ними є вагомі відмінності, обумовлені особливостями політичного та фінансово-економічного розвитку країн.

Серед різноманітних функцій центральних банків потрібно виділити основні, без яких неможливе виконання головної мети центрального банку - збереження стабільності національної грошової одиниці; та додаткові, що відповідають рішенню цього завдання.

2. Функції центральних банків

Основні функції, що здійснюються всіма без винятку центральними банками, поділяються на регулюючі, контрольні та обслуговуючі. До *регулюючих функцій відносять*:

- управління сукупним грошовим оборотом;
- регулювання грошово-кредитної сфери;
- регулювання попиту та пропозиції на кредит. *Під контрольними функціями розуміють*:
- здійснення контролю за функціонуванням кредитно-банківської системи;
- проведення валютного контролю. *Обслуговуючі функції здійснюються при*:
- організації платіжно-розрахункових відносин комерційних банків;
- кредитуванні банківських установ та уряду;
- виконанні центральним банком ролі фінансовою агента уряду.

Важливою є регулююча функція, яка притаманна всім без винятку центральним банкам, і включає розробку та проведення грошово-кредитної політики.

Характер запровадженої центральним банком грошово-кредитної політики багато в чому залежить від ступеню його незалежності від уряду, яка може бути більшою або меншою, але ніколи не є абсолютною. Наприклад, цільові орієнтири зміни агрегатів грошової маси зазвичай визначаються безпосередньо центральними банками. В той же час ні один центральний банк не може самостійно, без участі держави, встановити той або інший валютний режим. З іншого боку, відмічені за останні десятиріччя тенденції в грошово-кредитній сфері сприяли посиленню незалежності центральних банків. Так, процеси лібералізації руху капіталів призвели до підвищення значення ринкових інструментів та зменшення ролі адміністративних заходів регулювання. Це, в свою чергу, викликало згортання регламентуючих процедур і в певній мірі зміцнило незалежність центральних банків.

Розробка та проведення грошово-кредитної політики включає в себе:

- визначення напрямків розвитку грошово-кредитної політики;
- вибір основних інструментів грошово-кредитної політики;
- створення та впровадження статистичної бази даних по грошовій масі, кредитах та заощадженнях;

- проведення аналізу і досліджень з проблем економіки та грошово-кредитної сфери даної країни або інших держав, які створюють основу грошово-кредитної політики;

- складання грошових програм та контроль за їх виконанням.

Не менш важливою регулюючою функцією центрального банку є регулювання попиту та пропозиції на кредит та іноземну валюту, що здійснюється за допомогою проведення інтервенцій на грошовому та валютному ринках. З метою кредитної експансії, центральні банки застосовують заходи по зниженню рівня ліквідності кредитно-банківських інститутів, а при кредитній експансії застосовують протилежні дії. Аналогічне значення мають валютні інтервенції.

Контроль за функціонуванням кредитно-банківської системи — одна з основних функцій центрального банку, яка обумовлена необхідністю підтримання стабільності цієї системи, оскільки довіра до національної грошової одиниці припускає наявність стійких та ефективно працюючих кредитно-банківських інститутів.

Як правило, догляд за кредитно-банківською системою здійснюється безпосередньо центральними банками, але у Бельгії, Німеччині, Швейцарії та Японії органи нагляду, інституційно відокремлені від центрального банку. Не дивлячись на це, центральний банк пов'язаний з ними, приймаючи участь в їх діяльності або здійснюючи консультаційні послуги. В інших країнах центральний банк контролює діяльність кредитно-банківських установ разом і іншими інститутами. Так, Федеральна резервна система (ФРС) США здійснює нагляд разом з Федеральною корпорацією страхування депозитів. Службою контролю грошовою обороту, уповноваженими органами штатів.

Не менш важливою контрольною функцією центрального банку є здійснення валютного контролю та валютного регулювання.

Ступінь жорсткості валютного контролю та валютою регулювання залежить передусім від загального валютно-економічного стану в країні. Так, в країнах, що розвиваються, контролю, як правило, підлягає дуже широке коло операцій по зовнішніх платежах та розрахунках, що обумовлено необхідністю регламентації витрачання іноземної валюти. Навпаки, найбільш розвинуті в економічному відношенні країни в даний час ідуть шляхом лібералізації валютного контролю.

Забезпечення безперебійного функціонування системи готівкових та безготівкових розрахунків — одна з обслуговуючих функцій центрального банку.

Першочергово діяльність центрального банку в цій сфері обмежувалась випуском в обіг паперово-грошових знаків. Грошова емісія і зараз складає основу діяльності всіх центральних банків. В подальшому по мірі розвитку безготівкових розрахунків центральний банк почав виступати в ролі організатора і учасника платіжно-розрахункових відносин. Знаходячись в центрі потоку грошових коштів, центральні банки повинні забезпечувати швидке та безперебійне функціонування механізму безготівкових розрахунків та платежів. Разом з тим безпосередня участь центральних банків у платіжних системах не є обов'язковою; деякі центральні банки обмежуються контролем за діяльністю цих систем.

Інша обслуговуюча функція центрального банку — кредитування кредитно-фінансових інститутів та уряду. Будучи кредитором останньої інстанції, центральні банки надають позики кредитно-фінансовим установам, які зазнають тимчасових труднощів пов'язаних з недостатністю фінансових ресурсів.

За допомогою кредитування уряду центральні банки здійснюють фінансування державного боргу та дефіциту державного бюджету. Це особливо широко використовується в країнах, що розвиваються, де позики центрального банку уряду складають значну частину їх активів. Навпаки, розвинуті держави уникають подібної практики. В зв'язку з цим дана функція відноситься не до основних, а до додаткових.

Ще одна обслуговуюча функція центрального банку — здійснення ним ролі фінансового агента уряду, тобто ведення урядових рахунків та управління активами різних урядових відомств. В деяких країнах, наприклад в США, центральні банки здійснюють цю функцію разом з комерційними банками. В інших державах, наприклад в Італії, центральний банк є практично бухгалтером урядових установ.

Додаткові функції центрального банку не пов'язані безпосередньо з його головним завданням (збереження стабільності національної грошової одиниці), але сприяють його реалізації. До числа цих функцій відносять: керування державним боргом, проведення аналітичних розслідувань та ведення статистичної бази даних, виготовлення банкнот тощо. Функції проведення аналітичних та

статистичних досліджень за своїм характером можуть бути досить неоднаковими та нерівнозначними у центральних банках різних країн. Аналіз в області грошово-кредитної та валютної політики в основному базується на даних платіжних балансів. Це обумовлено в деяких країнах (Бельгія, Німеччина, Франція, Нідерланди, Японія) делегуванням центральному банку функції збору та аналізу такого роду даних.

Більшість центральних банків здійснюють аналіз економічної кон'юнктури у реальному секторі економіки. Деякі центральні банки публікують ретельні результати проведених розслідувань (Федеральний резервний банк США, Банк Японії, Національний банк Бельгії, Німецький федеральний банк, Банк Франції, Банк Англії). Багато центральних банків вивчають фінансове положення підприємств і створюють служби по банківських ризиках (Національний банк Бельгії, Німецький федеральний Банк, Банк Франції, Банк Італії, Банк Іспанії). Крім цього, в центральних банках Німеччини, Бельгії, Іспанії, Італії існують централізовані бази даних балансів підприємств.

Завдання всіх центральних банків — випуск в обіг банкнот та забезпечення їх циркуляції на території країни. При цьому лише деякі центральні банки (Італії, Великобританії, Бельгії, Іспанії) мають спеціальні структурні підрозділи по випуску банкнот.

Деякі центральні банки мають відносини з небанківською клієнтурою та надають загальні послуги. Всі центральні банки підтримують кореспондентські відносини з фінансовими установами своєї країни, іншими центральними банками та міжнародними фінансовими організаціями. Але комерційні відносини з небанківською клієнтурою завжди є другорядними.

Центральні банки можуть надавати певний набір послуг колективного використання. З метою поліпшення функціонування банківської системи та відносин між комерційними банками та їх клієнтурою деякі центральні банки, як вже було сказано, створюють централізовані служби по банківських ризиках, контролюють неоплачені векселі тощо.

Таким чином, центральні банки — це органи державного регулювання економіки, яким надано монопольне право випуску банкнот, регулювання грошового обігу, кредиту, валютного курсу, зберігання золотовалютних резервів. Центральний банк є "банком банків", фінансовим агентом уряду при обслуговуванні державного бюджету.

3. Національний банк України та його функції

В Україні центральним банком є Національний банк України (НБУ). Він представляє собою перший рівень банківської системи. НБУ створений згідно з Законом України "Про банки і банківську діяльність" і діє на підставі Закону "Про Національний банк України". Як центральний банк НБУ виконує такі основні функції:

- емісія грошей та організація їх обігу;
- є кредитором останньої інстанції для комерційних банків;
- організація розрахунків між банками;
- обслуговування державного боргу країни;
- проведення операцій на ринку державних цінних паперів та валютному ринку;
- видача комерційним банкам ліцензій на здійснення банківських операцій та операцій з іноземною валютою;
- контроль за діяльністю комерційних банків.

Він виконує традиційні функції, характерні для центрального банку держави: є емісійним і розрахунковим центром держави, «банком банків» і банкіром уряду. Він здійснює регулювання і контроль за кредитно-фінансовою системою країни в цілому.

Національному банку надане монопольне право на випуск грошей у обіг. У той час як Казначейство Міністерства фінансів України не має права емісії грошей і здійснює фінансування державних витрат у межах доходів, що надійшли, у бюджет, а також отриманих кредитів. Цим самим забезпечується кредитна основа сукупного грошового обігу України.

Національний банк України було організовано у 1991 році і являє собою систему єдиного банку, що включає в себе центральний апарат, розташований у Києві, Кримське республіканське і 24 обласні управління. Управління НБУ діють від його імені в межах наданих їм повноважень і функцій. Вони підзвітні Правлінню банку. До функціональних підрозділів НБУ належать

обчислювальні, розрахунково-касові центри, регіональні і Центральна розрахункові палати. Структурним підрозділом НБУ виступає апарат інкасації. Керівним органом НБУ є Правління, що очолює Голова Правління.

Як розрахунковий центр країни, НБУ встановлює правила проведення безготівкових розрахунків господарськими суб'єктами, а також організує розрахунки між комерційними банками в Україні. Він представляє інтереси держави у відносинах з центральними банками інших країн, у міжнародних фінансово-кредитних установах.

НБУ встановлює правила і проводить реєстрацію комерційних банків, видає ліцензії на проведення валютних операцій, здійснює нагляд за діяльністю комерційних банків на території України. Як банк банків він веде рахунки комерційних банків, здійснює їхнє розрахунково-касове обслуговування, надає кредити комерційним банкам, установлює правила функціонування міжбанківського кредитного ринку в Україні. НБУ організує касове виконання бюджету банківською системою України, надає кредити уряду. На нього покладене виконання операцій по розміщенню державних цінних паперів, обслуговуванню внутрішнього державного боргу.

Крім того, на Національний банк покладене виконання операцій, зв'язаних з функціонуванням валютного ринку України. Він, за узгодженням з Кабінетом міністрів, встановлює офіційний курс національної грошової одиниці, створює валютні резерви, організує операції з монетарними металами.

ТЕМА 21. КОМЕРЦІЙНІ БАНКИ ЯК ОСНОВНА ЛАНКА КРЕДИТНОЇ СИСТЕМИ

1. Класифікація і характеристика комерційних банків

Банк – установа, що акумулює грошові кошти і заощадження та здійснює кредитно-розрахункові та інші операції.

Банки виникають на основі товарно-грошових відносин, і тому існують при різних суспільно-економічних формаціях. Перші подібні установи, що стали попередниками капіталістичних банків, виникли в кінці XVI ст. у Флоренції та Венеції на основі обмінних операцій (обмін грошей різних міст та держав) і спеціалізувались на прийманні вкладів і здійсненні безготівкових розрахунків. Пізніше за аналогічним принципом були створені банки в Амстердамі (1605 р.) та Гамбурзі (1618 р.). Найважливішими функціями банків того періоду було посередництво в платежах і кредитування торгівлі.

На практиці в сучасних умовах функціонує велика кількість банків. В залежності від того або іншого критерію їх можна класифікувати наступним чином.

За формою власності розрізняють акціонерні, неакціонерні, кооперативні, муніципальні, комунальні, державні та змішані, міждержавні (міжнародні) банки.

За терміном надання кредитів – банки короткострокового, середньо- та довгострокового кредитування.

За національною належністю – національні та іноземні банки.

За функціями та характером діяльності виділяють депозитні, універсальні та спеціалізовані банківські установи.

Акціонерні банки організуються у формі акціонерних компаній.. В сучасних умовах акціонерна форма є головною формою організації банків у промислово розвинутих країнах.

Неакціонерні банки знаходяться у власності партнерів або індивідуальних осіб.

Кооперативні банки – кредитно-фінансові інститути, що створюються товаровиробниками на ділових засадах для задоволення взаємних потреб; виникли в першій половині XIX століття. Їх поява була обумовлена прагненням дрібних виробників (ремісників, селян) звільнитися від кабального лихварського кредиту, до якого вони були вимушені звертатися внаслідок недоступності банківського кредиту. Кооперативні банки створювалися на умовах добровільного об'єднання грошових коштів фізичних та юридичних осіб. Основне завдання їх діяльності – надання кредитів та здійснення інших банківських операцій на пільгових умовах для членів банку. Широкого розвитку вони набули в Німеччині, Великобританії, Франції, Італії, США, Японії та інших країнах. За обсягом операцій вони схожі з комерційними банками.

Муніципальні банки – різновид ощадних установ, першочергова діяльність яких зводилась до залучення заощаджень населення і виконання функцій скарбника муніципалітету. В сучасних умовах вони здійснюють практично всі види банківських операцій, а роль муніципалітетів зводиться до гарантії їх зобов'язань і призначення керівних органів. Найбільшого розповсюдження муніципальні банки набули в Німеччині, де на їх долю припадає близько 40 % балансу кредитної системи країни.

Комунальні банки – спеціалізовані кредитні установи, призначені для кредитування та фінансування житлового і комунального господарства. Більша частина їх акцій належить місцевим органам влади.

Державні банки представляють собою кредитні установи, що знаходяться у власності держави. Їх праобразу існували ще в Стародавньому Римі, Вавилоні, Єгипті. В Європі вони з'явилися в XVI - XVII ст. Найбільшого розвитку державні банки набули в умовах державно-монополістичного капіталізму в зв'язку з посиленням тенденції до усупільнення виробництва. Вони виникали в результаті націоналізації кредитних установ, а також шляхом створення державних кредитних інститутів. Існують три види державних банків: центральні, комерційні банки, спеціальні кредитні установи.

Змішані банки – банки за участю державного і приватного капіталу.

Міждержавні (міжнародні) банки – міжнародні кредитні організації, створені на основі міждержавних договорів з метою регулювання валютних і кредитно-фінансових відносин.

До числа найбільших міждержавних банків входять: Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку і його філії (Міжнародна асоціація розвитку і

Міжнародна фінансова корпорація), Банк міжнародних розрахунків регіональні міжнародні банки розвитку, Європейський інвестиційний банк, Європейський банк реконструкції та розвитку Міжнародні банки виникли в ході інтернаціоналізації господарських зв'язків і розвитку міждержавних форм державно-монополістичного капіталізму і призначені для стабілізації світової економіки шляхом регулювання міжнародних валютно-кредитних відносин.

Банки короткострокового, середньо- і довгострокового кредитування – банки, що спеціалізуються на наданні кредитів різної терміновості. На відміну від короткострокового кредитування, яке здійснюється депозитними банками і ощадними касами, спеціалізовані кредитні інститути надають середньо- та довгострокові кредити. Чітке розмежування кредитних інститутів із принципом коротко-, середньо- і довгострокового кредитуванню характерне, наприклад, для Італії, де законодавство поділяє всі кредитні інститути на банки короткострокового кредитування довгостроково-інвестиційні банки.

Національні банки – це банки, що належать повністю або частково національним інвесторам і діють в їх інтересах. Діяльності цих банків здійснюється в межах законодавства країни, в якій:

функціонує їх материнська компанія. Згідно законодавстві більшості країн банки підпадають під категорію національних якщо 51 % акцій і більше належить інвесторам даної країни.

Іноземні банки – банки, які повністю або частково належать іноземним інвесторам. Їх діяльність в країні перебування регламентується особливим національним законодавством.

В період домонополістичного капіталізму іноземні банки існували переважно у вигляді колоніальних банків. В сучасних умовах вони функціонують у вигляді закордонних відділень *ті* філій великих банків. Великого розмаху та значення діяльність іноземних банків досягло після Другої світової війни.

Депозитні банки – банки, які здійснюють кредитно-розрахункові та довірчі операції за рахунок залучених депозитів. Депозитними банками називають комерційні банки, які уповноважені приймати вклади населення.

Універсальні банки – кредитні установи, що здійснюють всі основні види банківських операцій: депозитні, кредитні, розрахункові, фондові, довірчі та інші. Універсальними є комерційні банки Німеччини, Швейцарії, Австрії та інших країн.

Спеціалізовані банки – банки, що спеціалізуються на кредитуванні певної галузі економіки або господарської діяльності чи групи населення або ж формах залучення коштів у вклади; характеризуються вузькою спеціалізацією. До категорії спеціалізованих банків включена велика кількість видів інститутів, функції та назви яких, а також обсяги і види операцій, роль в економіці різноманітні в різних країнах.

Різновидами спеціалізованих кредитних банків є:

- *інвестиційні банки*, що мобілізують ресурси та надають позики шляхом випуску і розміщення облігацій та інших зобов'язань. Інвестиційні банки виступають посередниками між інвесторами і тими, кому потрібна позика, а також в ролі гаранта емісій та організаторів гарантійних банківських синдикатів, здійснюють купівлю-продаж акцій та облігацій за свій рахунок, надають кредити покупцям цінних паперів;

- *ощадні банки* – банківські установи, основною функцією яких є залучення заощаджень і тимчасово вільних коштів населення; як правило, невеликі кредитні установи, що діють в регіональному масштабі;

- *банки розвитку* (функціонують на національному та локальному рівні), які здійснюють кредитування промисловості в масштабах всієї країни або ж окремих галузей економіки. Серед цих банків переважають державні банківські інститути, але існують і змішані – за участю приватного національного та іноземного капіталу. Банки розвитку спеціалізуються на кредитуванні промисловості та інфраструктури. Поруч з ними функціонують державні і сільськогосподарські банки розвитку, пов'язані зазвичай з кредитною кооперацією. Банки такого типу створюються переважно в країнах, що розвиваються.

Особливе місце у кредитній системі та на фінансових ринках займають комерційні банки. У більшості країн (в тому числі в Україні) це найчисельніша група фінансових посередників. Комерційний банк – це кредитна установа, що здійснює універсальні банківські операції та надає різноманітні банківські послуги фізичним та юридичним особам всіх галузей народного господарства.

Важлива економічна роль банків суттєво розширила сферу їх діяльності. Вони виконують наступні основні функції:

- 1) мобілізація тимчасово вільних грошових коштів і перетворення їх в капітал;
- 2) кредитування підприємств, держави та населення;
- 3) випуск кредитних засобів обігу (кредитних грошей);
- 4) здійснення розрахунків та платежів в господарстві;
- 5) емісійно-засновницька діяльність;
- 6) консультування, надання економічної та фінансової інформації.

Виконуючи функцію мобілізації вільних грошових коштів і перетворюючи їх в капітал, банки акумулюють грошові доходи і заощадження у вигляді вкладів. Вкладник отримує винагороду у вигляді відсотка або наданих банком послуг. Сконцентровані у вкладах заощадження перетворюються на позиковий капітал, що використовується банками для надання кредитів підприємствам і підприємцям. Використання кредитів забезпечує розвиток виробничих сил країни в цілому. Користувачі позик вкладають кошти в розширення виробництва, купівлю нерухомості, споживчих товарів. В результаті за допомогою банків заощадження перетворюються на капітал.

Кредитні можливості банків залежать від розмірів накопичення грошових коштів населення та збільшення власних грошових коштів підприємств. Постійне зростання цих коштів в промислово розвинутих країнах і потреба в кредитних ресурсах з боку підприємств створюють умови для розширення кредитування.

Важливе економічне значення має функція кредитування підприємств, держави і населення. Пряме надання в борг вільних грошових капіталів їх власниками користувачам позик в практичному господарському житті ускладнено. Банк виступає в якості фінансового посередника, отримуючи грошові кошти у кінцевих кредиторів і передаючи їх кінцевим користувачам кредитів.

В останні роки зростає попит на кредит. Підприємствам необхідні додаткові грошові кошти для оновлення капіталу і розширення виробничих потужностей. Для задоволення попиту з боку підприємств комерційні банки розробляють нові форми кредитування, удосконалюють його механізм.

Випуск кредитних грошей є специфічною функцією, що відрізняє банки від інших фінансових інститутів. Сучасний механізм грошової емісії пов'язаний з двома поняттями: банкнотна та депозитна емісія. Відповідно грошова маса виступає в готівковій (банкнотні білети та розмінна монета) і безготівковій (грошові кошти на рахунках і депозитах в комерційних банках та інших кредитних установах) формах. Частка готівкових грошей складає в промислово розвинутих країнах близько 10 %, причому спостерігається її подальше зменшення. Банкнотну емісію здійснює емісійний (центральный) банк, який має монополне право випуску грошей. В структурі грошового обороту переважає безготівковий оборот, а основними емітентами грошей є не центральні, а комерційні банки.

Комерційні банки здійснюють депозитну емісію – випуск кредитних інструментів обігу на основі створення банком вкладів (депозитів), які утворюються в результаті видачі позик клієнту. Грошова маса збільшується, коли банки видають позики своїм клієнтам, і зменшується, коли повертаються позики, отримані від банків.

Позика, що надається клієнту, зараховується на його рахунок в банку, тобто банк створює депозит (вклад до запитання). При цьому збільшуються боргові зобов'язання банку. Власник депозиту може отримати в банку готівкові кошти в розмірі вкладу: таким чином, банк створює гроші проти вимог клієнта і відбувається збільшення грошей в обігу. При наявності попиту на банківські кредити сучасний емісійний механізм дозволяє розширяти грошову емісію, що підтверджує зростання грошової маси в промислово розвинутих країнах. Банківський кредит став однією з головних причин цього росту. Разом з тим економіка потребує необхідної, але не надлишкової кількості грошей, тому комерційні банки функціонують в рамках обмежень, передбачених державою в особі центрального банку. Ці обмеження повинні регулювати процес кредитування і відповідно процес створення грошей та здійснювати контроль за цим процесом.

2. Операції комерційних банків

Різноманітні операції комерційних банків поділяються на наступні види; пасивні, активні, акцентні, розрахункові, факторингові, лізингові, трастові, торгово-комісійні. Розглянемо їх окремо.

Пасивні операції — це операції, за допомогою яких банки утворюють свої ресурси (пасиви). Пасиви банків складаються з їхніх власних капіталів і притягнутих засобів. Власний капітал індивідуального банку — це капітал, що належить банкіру. Власний капітал акціонерного банку належить акціонерам. Він складається з акціонерного, резервного капіталів і нерозподіленого прибутку поточного року. Акціонерний капітал — це капітал, мобілізований шляхом продажу акцій. Його сума дорівнює номінальній вартості випущених акцій. Резервний капітал складається з установчого прибутку, що представляє собою різниця між курсовою і номінальними вартостями випущених акцій, а також із щорічних відрахувань від поточної прибутку.

Власний капітал комерційного банку складає незначну довго всіх його пасивів — менш 10%. Це порозумівається тим, що комерційний банк виступає в ролі посередника в кредиті і власному капіталі служить лише основою для залучення чужих засобів. З розвитком капіталізму частка власних засобів скорочується. Так, власний капітал усіх комерційних банків США в 1875 р. складав 35%, у 1900 — 20, у 1920 — близько 12, а в даний час — зразково 7 — 8% усіх пасивів. В Англії власні капітали комерційних банків у 1900 г-минулому рівні 18%, зараз складають менш 3% їхніх пасивів, у великих банків питома вага власних капіталів менше, ніж у дрібних.

Притягнуті засоби комерційних банків складаються в основному з внесків юридичних і фізичних осіб. Внески комерційних банків утворюються двома шляхами: за рахунок внеску вкладниками готівки (реальні внески) і банківських кредитів, зачислюваних на поточний рахунок чи позичальника надані в межах установленого ліміту (уявні вклади). Необхідність у створенні уявних вкладів об'єктивно викликається потребами товарообігу, що розширюється, у засобах платежу.

За умовами вилучення внески поділяються на термінові і безстрокові, чи вклади до запитання. *Строкові вклади* — це внески, що можуть бути вилучені вкладником тільки після закінчення часу, на яке вони були поміщені, чи через визначений час після повідомлення банку про їхнє вилучення. Приміщення строкових вкладів оформляється видачею банком вкладнику одного з наступних трьох документів: вкладної й ощадної чи книжок вкладного посвідчення — сертифіката. Спосіб оформлення внеску залежить від того, хто є вкладником. Приміщення великих сум банки оформляють видачею вкладних книжок і сертифікатів.

Строкові вклади підприємств — це тимчасово вільні грошові капітали, що перевищують необхідний мінімум платіжних засобів на поточному рахунку. Тому що по внесках на поточні рахунки банки відсотків не платять, те їх власнику вигідніше надлишок засобів перевести на строковий вклад. Вкладні сертифікати бувають із правом і без права передачі. Перші можуть переходити з рук у руки за допомогою передатного напису — індосаменту. Ощадні вклади громадян містяться у формі покупки чи сертифікатів на ощадну книжку, у якій вказуються умови приміщення внеску і відбиваються вилучення і надходження грошей. Процентні ставки комерційних банків по ощадних вкладах трохи нижче процентних ставок ощадних банків. Незважаючи на це багато вкладників поміщають внески в комерційні банки, тому що їхній розмір не обмежується і, потрібно менше часу для попереднього повідомлення банку про вилучення внеску.

Строкові вклади більш стійкі в порівнянні з безстроковою частиною позикових засобів банку. Тому вони можуть служити джерелом не тільки короткострокових, але і середньо, і довгострокових позичок, а також джерелом інвестицій у цінні папери. Відсоток, виплачуваний по строкових вкладах, залежить від терміну, на який поміщений внесок. Чим більше термін, тим вище відсоток.

Безтермінові вклади - це внески, що виплачуються банком на першу вимогу вкладника. Вони в основному мають форму внесків на поточні рахунки. Приміщення внесків на поточні рахунки зв'язано з функцією банку як посередника в розрахунках. На цих рахунках зосереджуються, насамперед, тимчасово вільні грошові капітали підприємств, що служать резервом платіжних засобів. Власники поточних рахунків одержують у банку чекові книжки. Виписаними на банк чеками власник поточного рахунку розраховується зі своїми кредиторами, він завжди може одержати гроші наявними, виписавши чек на себе. Внесок на поточному рахунку утвориться за рахунок внеску грошей наявними, переказу грошей з рахунків боржників на основі чеків і векселів, а також у результаті зарахування на нього кредитів, наданих банком.

На кожному окремому поточному рахунку залишок засобів увесь час чи зменшується збільшується, тобто знаходиться в поточному стані. Зменшення засобів на одних рахунках супроводжується збільшенням на інших, тому загальна сума таких внесків у банку не тільки залишається щодо стабільної, але з розвитком економіки постійно росте. По внесках на поточні рахунки банки відсотків не платять. Порозумівається це тим, що вони не стягують плати за виконання операцій, зв'язаних з виробництвом розрахунків через поточний рахунок.

Як позикові засоби одних банків можуть служити засобу інших, шануй неминуче при кореспондентських зв'язках між банками. У тих місцях, де банки не мають своїх відділень, вони здійснюють розрахунково-кредитне обслуговування своїх клієнтів через місцеві банки-кореспонденти. І якщо один банк здійснює платіж на користь клієнта іншого банку, то останній стає боржником стосовно першого. Банки можуть займати засобу друг у друга також шляхом, застави цінних чи паперів перезастави векселів. Цим способом комерційні банки найчастіше займають кошти в емісійних банків.

Письмовий наказ власника поточного рахунка банку про виплату зазначеної в ньому суми визначеній особі тому, кому ця особа накаже, чи в окремих випадках пред'явнику, називається чеком. Чек, як і переказний вексель, використовується у внутрішньому і зовнішньому платіжному обороті. Однак на відміну від векселя він є безстроковим зобов'язанням, що оплачує банк по пред'явленню. Для того щоб чек мав силу законного боргового зобов'язання, він повинний мати наступні реквізити:

- 1) указівка на те, кому повинний бути зроблений платіж (визначеному чи обличчю пред'явнику);
- 2) сума платежу цифрами і словами;
- 3) назва і місцезнаходження банку чекодавця;
- 4) підпис чекодавця.

У залежності від того, хто має право одержати гроші по чеку, чеки поділяються на іменні і пред'явницькі. *Іменні* у свою чергу підрозділяються натяки з правом передачі третій особі (ордерні чеки) і без права передачі. По *чеку без права передачі* гроші може одержати тільки особа, зазначена в чеку. Такою особою може бути сам чекодавець. *Ордерні чеки* — це чеки, по яких гроші може одержати як особа, зазначена в чеку, так і інші особи, яким чек буде переданий як засіб платежу за допомогою індосаменту. *Пред'явницькі чеки* — це чеки, у яких не вказується ім'я одержувача грошей. По них гроші може одержати будь-яка особа. Найбільше широко застосовуються ордерні чеки.

Чеки підрозділяються на ряд різновидів у залежності від того, як чекодавець може одержати гроші — безпосередньо в банку чекодавця через свій банк, готівкою чи тільки зарахувати на поточний рахунок, з гарантованою оплатою банком. Для запобігання можливості одержання грошей по підроблених, загублених чи украдених чеках у розрахунках між клієнтами різних банків застосовуються чеки, по яких гроші можна одержати тільки через свій банк, здавши чек на інкасо, але не можна одержати гроші готівкою в банку чекодавця.

Чек, оплата якого заздалегідь підтверджена банком, називається *засвідченим*, чи *акцептованим*. Акцепт чека полягає в тому, що на ньому відповідальне лице банку ставить штамп чи пише від руки слово «акцептований» і свій підпис. Такий чек є не тільки зобов'язанням чекодавця, але і банку. При акцепті чека банк знімає з поточного рахунка чекодавця суму чека і зараховує її на рахунок акцептованих чеків. Вони використовуються тоді, коли чекодавець мало відомий чекополучателю.

Будучи посередниками в розрахунках, багато банків установлюють між собою кореспондентські (від лат. *correspondeo* — відповідаю, повідомляю) зв'язки, відкривають один одному поточні рахунки. Одним з інструментів використання засобів на поточному рахунку одного банку в іншому є чек. Виставлений одним банком на інший чи кореспондент на центральний банк чек називається банківським. Банківські чеки, виставлені на іноземні банки-кореспонденти, виписуються в іноземній валюті. Їх може придбати будь-яка особа як за рахунок засобів на поточному рахунку, так і за рахунок сплати готівкою.

Треба помітити, що в 1980 р. у США законом санкціоноване відкриття поточних (чекових) рахунків не тільки комерційними банками, але також ощадними установами, позикоощадними асоціаціями і кредитними спілками (на що вони раніше не мали права). Їм же дозволено виплачувати відсотки по поточних рахунках фізичних осіб. Всі обмеження процентних ставок і вимоги відомого мінімуму засобів на поточних рахунках були скасовані в США в 1986 р.

Активні операції — це операції, за допомогою яких банки пускають в обіг свої ресурси з метою одержання прибутку. Їх можна розділити на двох груп: операції, зв'язані з наданням позичок, і з інвестиціями в цінні папери. Позички класифікують за багатьма ознаками: умовам повернення і термінам, на які вони надаються, характеру забезпечення, методам надання і цільовому призначенню. За умовами повернення позички поділяються на термінові і безстрокові.

Термінові позички надаються на певний строк, до витікання якого банк не має права вимагати їхнього повернення. Вони у свою чергу поділяються на короткострокові (до одного року), середньострокові (від одного року до п'яти років), довгострокові (понад п'ять років). Середньо- і довгострокові позички звичайно погашаються не одноразовим платежем, а різними частинами через визначені проміжки часу — чи місяць квартал.

Безстрокові позички - це позички, що надаються без установаження визначеного терміну погашення. Банк може зажадати їхнього повернення в будь-який час без чи попередження з попереднім повідомленням. Якщо банк не вимагає повернення позичок, позичальник погашає їх за своїм бажанням. Такі позички надаються в межах установленого для позичальника банком ліміту кредитування і біржових спекулянтів під забезпечення цінними паперами.

У залежності від забезпечення позички поділяються на забезпечені і незабезпечені. Надання байками позичок зв'язано з визначеним ризиком непогашення їх у випадку банкрутства чи позичальника ж його нечесності. Тому, якщо банк недостатньо упевнений у чи платоспроможності чесності позичальника, він вимагає забезпечення позички визначеними цінностями. Характер забезпечення позички залежить від терміну, на який береться позичка. Так, короткострокові позички забезпечуються векселями, товарними документами і цінними паперами, а середньо- і довгострокові — цінними паперами і заставними на нерухоме майно. Позички під забезпечення векселями поділяються на два види: облік векселів і позички під їхню заставу.

Позички без забезпечення (бланкові) представляються під зобов'язання самого позичальника — по соло-векселі (італ. solo, від. лат. solus — один). Вони більш обтяжні для позичальника в порівнянні з позичками під забезпечення. По них банки стягують більш високий відсоток. Крім того, при наданні середньо- і довгострокових позичок без забезпечення банк накладає визначені обмеження на дії позичальника. Він вимагає, щоб позичальник не знижував розміру оборотного капіталу нижче визначеного рівня протягом усього періоду заборгованості, обмежує мети, на які використовується позичка, і суму загальної заборгованості позичальника. Позичальник зобов'язаний періодично представляти банку зведення, що характеризують результати своєї господарської діяльності, для контролю за дотриманням прийнятих їм зобов'язань і оцінки його фінансового положення. Банки одержують право на оцінку задовільного чи незадовільного керівництва підприємством-позичальником.

Комерційні банки застосовують два методи надання позичок. Перший полягає в тому, що можливість надання позички щораз зважується в індивідуальному порядку на підставі заяви позичальника. Цей метод застосовується завжди при наданні термінових позичок і є одним з методів надання безстрокових позичок. При другому методі позички надаються в межах заздалегідь установленого для позичальника банком ліміту кредитування, що використовується позичальником у міру потреби випискою чеків на банк. Сума ліміту кредитування встановлюється банком з урахуванням розміру капіталу і фінансового положення позичальника, обумовленого на основі наданої їм фінансової звітності. Вона також залежить від кредитних можливостей банку і загального економічного становища країни в даний період. Установлений ліміт кредитування банк періодично (мінімум один раз у рік) переглядає.

Другий метод має ряд переваг перед першим. Для банку він вигідніше тим, що скорочується обсяг кредитної документації, а для позичальника — виключає необхідність щораз вирішувати питання з банком про одержання позички, а також тим, що при ньому позичальник платить відсотки тільки по дійсно використаних сумах кредиту, коли при індивідуальних позичках він повинний оплачувати усі суму з дня його одержання, незалежно від того, використана вона чи ні.

У розвинутих країнах в активах комерційних банків значну питому вагу займають інвестиції в цінні папери. Такими паперами в основному виступають облігації державних позик і акції дочірніх кредитних установ, тому що інвестиції в акції й облігації промислових і торгових чи підприємств забороняються законом, чи банки самі утримуються від них, оскільки вони погіршують ліквідність їхніх активів. Купуючи облігації державних позик, банки фінансують непродуктивні витрати

держави і насамперед витрати на військові цілі. От чому у військові роки питома вага облігацій державний позик в активах банків досягає найбільш високого рівня. Так, до кінця Другої світової війни інвестиції в облігаціях державних позик в Англії склали приблизно 1/3, а в США — 3/4 активів комерційних банків. Вони залишалися тривалий час на високому рівні і після війни.

В даний час у зв'язку з дефіцитом держбюджету, характерним для більшості країн, питома вага заборгованості держави комерційним банкам залишається високим, хоча і меншим, чим у військові роки. В Україні на покупку комерційними банками облігацій внутрішнього держзайма до фінансового краху 1998 р. ішло більш 85% їхніх кредитних ресурсів. На тлі загальної платіжної кризи - це позбавляло економіку коштів, відволікаючи кредитні ресурси з надання позичок підприємствам на фінансування швидкозростаючого державного боргу.

Акцептні операції. У тісному зв'язку з кредитними операціями комерційних банків знаходяться акцептні, зв'язані з акцептом комерційних векселів. Акцепт означає згода боржника платити по виставленому на нього кредитором векселю. Ця згода оформляється у виді напису на лицьовій стороні векселя слова «акцептована», дати і підписи акцепту.

Виконання банками акцептних операцій викликане тим, що постачальники товарів не завжди упевнені в платоспроможності свого покупця, що здобуває товари в кредит. Якщо постачальник не упевнений у платоспроможності свого покупця, він вимагає, щоб виставлений їм вексель був акцептований не самим покупцем, а банком чи покупця яким-небудь іншим банком, що користується високою репутацією. У цьому випадку покупець домовляється з відповідним банком про акцепт. Свою згоду на акцепт банк підтверджує в письмовій формі видачею покупцю акредитивного (від лат. *accreditivus* — довірчий) листа, що висилається постачальнику.

Акцептом векселя банк гарантує його плату і тим самим додає йому велику мобільність як засобу звертання і платежу. Крім того, такі векселі більш охоче приймаються до обліку іншими банками. Банк оплачує вексель за рахунок боржника, що до настання терміну платежу вносить у банк необхідну суму грошей. У випадку банкрутства боржника банк оплачує вексель за свій рахунок. Акцептні операції носять характер пасивно-активних: з наданням акцепту в банку одночасно виникає зобов'язання стосовно кредитора (власнику векселя) і вимога стосовно боржника, за який він доручився. Вони, не будучи зв'язані з вкладенням у них капіталу, за винятком випадків банкрутства боржників служать важливим джерелом прибутку банку у виді комісійних.

Розрахункові операції. Розрахункові операції зв'язані з функцією банку як посередника в розрахунках. Існує кілька форм розрахунків і видів операцій, які можна об'єднати в двох груп, інкасові й акредитивні.

Найбільш масові — *інкасові* (від італ. *incasso* — виторг) операції, за допомогою яких банк по зданим йому клієнтами розрахунковим документам (чекам, вексям і іншим платіжним вимогам) одержує гроші і зараховує їх на поточні рахунки. Коли кредитор (одержувач грошей) і боржник (платник) виступають у ролі клієнтів того самого банку, техніка розрахунків зводиться до того, що банк на основі зданих йому розрахункових документів списує гроші з поточного рахунка боржника і зараховує їх на поточний рахунок кредитора. Якщо ж кредитор і боржник є клієнтами різних банків, то, перш ніж зарахувати гроші на поточний рахунок кредитора, банк кредитора повинний їхній одержати в банку боржника. Однак клієнти кожного банку видають зобов'язання клієнтам інших банків і самі одержують від них зобов'язання, т. е. мають платіжні вимоги до них. Отже, банк не тільки одержує гроші від інших банків, але і повинний платити їм по зобов'язаннях своїх клієнтів. Тому практика розрахунків між банками зводиться до обміну зустрічними вимогами через так названі розрахункові палати — організації, створені комерційними банками для обміну зустрічними вимогами своїх клієнтів.

Сутність розрахунків через розрахункову палату полягає в наступному. Кожен банк - член розрахункової палати щодня складає відомості чеків і векселів, зданих йому на інкасо клієнтами, окремо по кожному банку — члену розрахункової палати. Ці відомості, разом з чеками і вексями направляються в розрахункову палату. Службовці розрахункової палати на підставі отриманих відомостей складають загальну розрахункову, у якій визначається кінцевий результат обміну платіжними документами хто з банків боржник і хто кредитор. Ця відомість направляється в центральний банк, а чеки і векселі — банкам, клієнтам яких вони видані. Згідно даним розрахункової відомості центральний банк списує гроші з поточних рахунків комерційних банків-боржників і

зараховує їх на поточні рахунки банків-кредиторів. У зв'язку з установленням кореспондентських зв'язків між комерційними банками в нас також виникає потреба в створенні розрахункових палат (розрахункових центрів).

Акредитиви поділяються на туристські (грошові) і комерційні *Туристський акредитив* — це грошовий документ, виданий банком клієнту з проханням до зазначеного в ньому відділенням чи банку банкам-кореспондентам у своїй чи країні за кордоном оплачувати в межах визначеної суми протягом визначеного часу чеки, виписані власниками акредитива. Туристам, що виїжджають за кордон, акредитив може бути виписаний у національній чи іноземній валюті, у залежності від бажання туриста.

Комерційний акредитив - це форма розрахунків між покупцем і постачальником, застосовувана тоді, коли постачальник недостатньо упевнений у платоспроможності покупця. Застосовується вона, головним чином, у розрахунках по зовнішній торгівлі. Сутність її зводиться до того, що банк покупця гарантує постачальнику оплату товарів покупцем. Техніка розрахунків полягає в наступному. Банк імпортера на прохання останнього видає гарантійне лист-акредитив, яким підтверджує, що виставлені експортером відповідно до акредитива векселя будуть оплачені чи акцептовані по пред'явленню. Такі векселі експортер легко може врахувати у своєму банку, одержавши платіж негайно після відправлення товарів. Комерційний акредитив може також приймати форму письмового доручення банку-імпортера банку-кореспонденту в країні експортера чи оплатити акцептувати в межах зазначеної суми протягом визначеного терміну векселя, виставлені експортером.

Переводні операції — це операції по переводу банком грошей, внесених наявними чи списаних з поточного рахунка клієнта, у своє чи відділення банк-кореспондент (усередині чи країні за кордоном), де їх може одержати сам чи клієнт обличчя, якому адресований переказ. При переказі грошей клієнту видається чи чек грошовий акредитив. При телеграфному переказі банк видає клієнту квитанцію на суму прийнятих до переказу грошей і сповіщає по телеграфі своє чи відділення банк-кореспондент, яка сума повинна бути виплачена. Чи кореспондент відділення банку по чи телефоні телеграфом повідомляє одержувачу грошей про надходження на його користь переводу.

Факторингові операції. Факторинг — це різновид розрахункових операцій, що сполучається з кредитуванням оборотного капіталу клієнта, шляхом переуступки клієнтом-постачальником банку неоплачених платіжних вимог, рахунков-фактур (від лат. *factura* — обробка) за поставлені товари, виконані роботи і зроблені послуги і відповідно права одержання платежу по них, тобто шляхом інкасування дебіторської заборгованості клієнта (одержання засобів по платіжних документах). У цьому випадку, банк стає власником неоплачених платіжних вимог і бере на себе ризик їхньої несплати, хоча кредитоспроможність боржників попередньо перевіряється. Відповідно до договору він зобов'язується оплатити суму переуступлених йому платіжних вимог поза залежністю від того, чи оплатили свої борги контрагенти постачальника. Унаслідок цього постачальник знає точну дату оплати своїх платіжних вимог і може планувати здійснення своїх платежів. Завдяки факторингу досягається прискорення оборотності засобів у розрахунках.

Лізингові операції. Лізинг (від англ. *lease* – оренда) — це складна торгово-фінансова угода, при якій лізингова форма, тобто орендодавець, відповідно до побажань і спеціалізації орендаря купує у виробника визначене майно і здає його в оренду. Лізингові фірми часто виступають чи філіями дочірніми підприємствами великих компаній і банків. Число їхніх операцій останнім часом швидко збільшується. Наприклад, у США лізинг устаткування за 1985-1989 р. подвоївся і перетворився в бізнес з обсягом угод близько 120 млрд дол. Лізинг одержав широке поширення й у Західній Європі. Величина його операцій досягла в 1989 м: у Франції — 14 млрд дол., у ФРН — понад 7, в Італії — близько 6, у Швеції — більш 3, у Японії вони виростили до 50, а в Австралії — до 12 млрд дол.

Настільки швидкий розвиток лізингу порозумівається поруч причин. Використання устаткування на умовах оренди, може виявитися більш привабливим, чим його покупка.

По-перше, фірма-орендар у цьому випадку звільняється від витрат одноразово великої суми на закупівлю засобів праці.

По-друге, вона замість звичайного гарантійного терміну одержує гарантію працездатності устаткування на весь термін оренди.

По-третє, у бухгалтерських правилах багатьох країн перевага віддається оренді, а не покупці, тому що гроші, заплачені за оренду, враховуються як поточні (експлуатаційні) витрати і звичайно не фігурують у балансовій відомості під знаком мінус, у той час як придбання устаткування в кредит вважається заборгованістю.

По-четверте, орендар у договорі лізингу може домовитися про умови покупки орендованого устаткування в орендодавця після завершення терміну оренди, нагромадивши для цього відповідну суму.

По-п'яте, лізинг вигідний виробнику, тому що він через лізингову фірму розширює ринок збуту своїх товарів (машин, устаткування), прискорюючи оборот капіталу. У СНД лізинг здатний зіграти важливу роль для забезпечення виходу з кризи, оскільки більшість підприємств у другій половині 90-х років не мали засобів не тільки на придбання засобів праці, але і для покриття поточних витрат.

Лізингові фірми, що є власниками устаткування, що здається в оренду, мають значний власний основний капітал. Домогтися цього, почавши з нуля і пройшовши всі стадії нагромадження, у сучасному суспільстві вдається деяким. Тому більшість фірм починають свою діяльність при безпосередній чи непрямій підтримці банків. Найчастіше лізингові фірми виникають як філії банків. Незважаючи на те, що при здачі устаткування в оренду вимагаються великі капітальні вкладення для закупівлі устаткування, банк, що займається лізинговими операціями, може одержати ряд переваг, насамперед розширити коло операцій, збільшити число клієнтів за рахунок підвищення якості обслуговування, знизити ризик втрат у зв'язку з неплатоспроможністю орендаря, одержати стабільний дохід у виді комісії з лізингу, заощадити якусь частину засобів за рахунок спрощення організації обліку платежів по лізингу в порівнянні з бухгалтерським обліком при довгостроковому кредитуванні.

Трастові операції. *Довірчі (трастові) операції* — це операції, при виконанні яких банк є довіреною особою. В якості довіритель виступають окремі фізичні особи і корпорації, а також навчальні, релігійні, благодійні й інші заклади. Для окремих лиць на довірчих початках банки керують нерухомим майном, цінними паперами і грошовим капіталом. Прийняті для керування цінні папери банк може продати з метою придбання більш прибуткових паперів. При передачі банку грошових капіталів довіритель може наказати сферу їхнього приміщення. Якщо таких указівок ні, банк за своїм розсудом пускає їх в оборот. Часто банки на основі заповіту померлого чи, якщо немає заповіту, то за рішенням суду здійснюють операції по розділі майна між його спадкоємцями відповідно до існуючого законодавства. Якщо при цьому в числі спадкоємців є неповнолітні, він може залишитися опікуном таких спадкоємців.

Банки виконують різні трастові операції і для корпорацій. Нерідко корпорації передають банкам для керування пенсійні фонди, створювані за рахунок засобів робітників і частково за рахунок самих корпорацій. Банки виступають як довірені обличчя при випуску корпораціями облігаційних позик. Якщо облігації випускаються під забезпечення акцій дочірніх підприємств, то вони передаються банку як довірній особі на весь період до погашення облігацій. При випуску облігацій під забезпечення нерухомим майном банк є власником титулу власності па таке майно. У даному випадку він захищає інтереси власників облігацій. Тому при необхідності йому надається право за своїм розсудом вирішувати питання з закладеним майном.

Банки виступають агентами по реєстрації випущених корпораціями акцій з метою недопущення їхнього випуску понад дозволена кількість, а також агентами по перекладу акцій з одного обличчя на інше при їхньому продажі. Вони приймають на збереження акції й облігації, що належать інвестиційним трестам, виконують операції по ліквідації майна збанкрутілих підприємств і виплаті засобів їх кредиторам. Облік майна, яким банк керує як довірче лице, ведеться окремо від його власного капіталу і позикових засобів. У великих банків майно складає дуже великі суми, у деяких перевищує розміри власних капіталів, позикових засобів і забезпечує їм мільйонні суми прибутку.

Торгово-комісійні операції. *Торгово-комісійні операції* — це операції, зв'язані з покупкою і продажем цінних паперів і дорогоцінних металів для клієнтів. Банки беруть активну участь у розміщенні облігацій державних позик. Здобуваючи облігації у держави, вони потім розміщують їх на фондовому ринку між фінансово-кредитними установами і приватними особами. Крім того, вони

здійснюють великі обороти з акціями й облигаціями акціонерних підприємств, продаючи їх з доручення одних клієнтів і купуючи для інших.

3. Доходи, видатки і ліквідність активів комерційних банків

У різних країнах число комерційних банків істотно розрізняється. На початку 90-х років у Канаді діяло 12 комерційних банків, у Японії — більш 100, у Німеччині — більш 300, у Франції — більш 300, у США — близько 1500, у Великобританії — 12, в Індії - понад 200. У кожній країні вони відрізняються як по масштабах, так і по формах власності. Між ними йде досить тверда конкурентна боротьба за клієнтуру, у результаті чого їхньої позиції на ринку позичкового капіталу міняються. Наприклад, якщо в 1975 р. серед п'ятдесятьох найбільших комерційних банків капіталістичного світу нараховувалося 9 американських, 12 японських і 25 західноєвропейських, то в 1986 г.-уже 5 американських, 21 японський, 21 західноєвропейський.

У ході перебудови в СРСР почалося становлення комерційних банків за допомогою акціонування державних банків і створення нових кредитних установ на кооперативній і акціонерній основі. На 01.04.1991 р. уже було зареєстровано 1417 комерційних і кооперативних банків, з яких 1175 - на території Росії, а 242 — в інших республіках, у тому числі 74 комерційних банку в Україні. Їхнє число збільшувалося до фінансової кризи 1998 р.

Доходи і витрати комерційних банків. За виконання вищезгаданих операцій комерційні банки привласнюють доходи:

- відсотки, стягнуті по позичках;
- відсотки і дивіденди по капіталах, розміщеним у цінні папери;
- різні платежі, стягнуті за виконання розрахункових, довірчих і торгово-комісійних операцій;
- доходи від спекуляції цінними паперами.

Сукупність таких доходів утворює валовий дохід банку. Поряд з доходами, банки несуть витрати у виді сплати відсотків по вкладах і різних витратах, зв'язаних з веденням банківської справи: заробітної плати службовців, амортизації, опалення, освітлення і ремонту приміщень, канцелярських, поштово-телеграфних і інших витрат. Тому прибуток банку дорівнює різниці його валового доходу і сплачених відсотків, а також витрат, зв'язаних з веденням банківської справи.

Для фінансової оцінки роботи комерційних банків використовується показник рентабельності, обчислювальний у трьох варіантах: як відношення прибутку до акціонерного капіталу (статутному фонду), сукупним активам і витратам банку. Більш обґрунтованим є варіант, що відкриває доступ до аналізу більшого числа факторів утворення прибутку. На масу прибутку банку впливають не тільки розмір акціонерного капіталу, але і рівень депозитних і позичкових ставок, структурні зрушення у витратах банку, обсяг і якість послуг, що робляться, зміна й активах частки позичок, що приносять високий відсоток (ступінь диверсифікованості дохідних активів). Ці й інші фактори прибутковості комерційного банку можуть бути виявлені при аналізі динаміки рентабельності, що порівнює прибуток із сукупними активами і витратами банку.

Ліквідність активів комерційних банків. Для аналізу фінансового положення комерційного банку велике значення має визначення ліквідності його активів, що оцінюється на основі вивчення балансу активів і пасивів. Як відомо, основним джерелом ресурсів комерційних банків є внески, що вони повинні повертати по першій вимозі вкладників чи через якийсь час після повідомлення про їхнє вилучення. Раніше прийняті внески банки повертають, насамперед, за рахунок щодня надходячих до них нових внесків. Якщо ж сума внесків, що вилучається, перевищує суму, що надходить знову, то для виплати суми перевищення вони використовують касовий резерв грошей, а при недостатці останнього — перетворюють статті зайнятих активів у готівку. У цих випадках можливість повернення внесків залежить від ліквідності банківських активів.

Ліквідність банківських активів - це здатність банку вчасно і без утрат перетворювати його зайняті активи в готівку. Ця здатність залежить від структури активів банку. По ступені ліквідності активи банку можна об'єднати в три групи: активи в безпосередньо ліквідній формі, легко і важко ліквідні активи.

Активи в безпосередньо ліквідній формі — це касовий резерв готівки і засобу на поточному рахунку в центральному банку, оскільки комерційні банки ці засоби можуть у будь-який час

вилучити готівкою. Касовий резерв готівки і засобу на поточному рахунку в центральному банку є незайнятими активами комерційних банків, що не приносять їм прибутку. Тому комерційні банки намагаються тримати як активи в безпосередньо ліквідній формі мінімум своїх ресурсів. Цей мінімум необхідний для забезпечення своєчасного повернення внесків і безперебійного виконання розрахунків з іншими комерційними банками через центральний банк в умовах нормального зворотного припливу позичок і нових внесків. Звичайно касовий резерв готівки і коштів на поточному рахунку в центральному банку (без обов'язкових резервів) не перевищує 10% усіх пасивів комерційних банків.

Тому що активи в безпосередньо ліквідній формі складають відносно незначну частину позикових засобів і не завжди можуть поповнюватися за рахунок нових внесків, визначену частину позикових засобів комерційні банки повинні розміщати таким чином, щоб при необхідності їх можна було легко і без утрат перетворити в готівку, тобто визначена частина банківських активів повинна бути легко ліквідною.

З усіх зайнятих активів найбільш ліквідними є позички до запитання, облік векселів і короткострокові позички. Повернення позичок до запитання банк може зажадати в будь-який час. Облік векселів здійснюється банками щодня, і тому що векселі є короткостроковими зобов'язаннями (в основному з термінами платежу до трьох місяців), те щодня настають терміни платежу по раніше врахованих векселях. Крім того, векселя легко можна переврахувати в центральному банку. Як і по векселях, щодня настають терміни платежу по короткострокових позичках. Тому всі ці статті банківських активів поряд зі знову надходячими внесками, при недоліку останніх, служать джерелом засобів для повернення внесків. Розмір засобів, поміщених у легко ліквідні статті активів, банки визначають самі чи вони встановлюються законом.

Найменш ліквідними статтями активів комерційних банків виступають середньо- і довгострокові позички, а також інвестиції в цінні папери. Останні теоретично можуть бути завжди перетворені в готівку, однак практично таке перетворення не завжди здійснюється без утрат. Реалізація ж цінних паперів за цінами нижче цін придбання, може привести до банкрутства банку.

Ліквідність банківських активів і їхня прибутковість взаємно протилежні. Активи в безпосередньо ліквідній формі (готівка в касі і засобу на поточному кошторисі в центральному банку) зовсім не приносять прибутку, а найбільш ліквідні зайняті активи (позички до запитання) приносять найменший дохід. Найбільш дохідні довгострокові позички й інвестиції в цінні папери є менш усього ліквідними статтями активів. Прагнення банків максимум засобів помістити в найбільш дохідні статті активів веде до погіршення їхньої ліквідності, що може привести до банкрутства. Банкрутство банків підриває довіру до них вкладників і тим самим ще більше ускладнює функціонування банківської системи, що представляє свого роду нервову тканину всього народного господарства. Тому, у розвинутих країнах у ХХ в. спостерігається усе більш активне втручання держави в банківську сферу по підтримці ліквідності банківських активів. Це втручання здійснюється у формі різного роду заходів:

- уведення системи державного страхування депозитів;
- заборона інвестицій в акції й облігації промислових і торгових корпорацій;
- законодавче встановлення мінімальної норми легко ліквідних статей активів стосовно пасивів банків.

Цю ж ціль переслідує і встановлення норм обов'язкових резервів комерційних банків у центральному банку.

Тема 22. Спеціалізовані кредитно-фінансові установи

12.1 Загальна характеристика міжнародних валютно-кредитних установ

Міжнародні фінансові інститути поділяються на дві групи: всесвітні та регіональні. До всесвітніх відносяться Міжнародний валютний фонд (МВФ), група Світового банку та Банк міжнародних розрахунків. Регіональні створюються за континентальною ознакою: Європейський банк реконструкції та розвитку; Азіатський банк розвитку; Африканський банк розвитку; Міжамериканський банк розвитку та ін.

Міжнародний валютний фонд є провідним світовим фінансовим інститутом, який має статус спеціалізованої установи ООН. Він був заснований на міжнародній конференції в Бреттон-Вудсі в 1944 р., а почав функціонувати у 1947 р. Основними цілями діяльності МВФ є сприяння розвитку міжнародної торгівлі й співробітництва у сфері валютного регулювання та надання кредитів у іноземній валюті для вирівнювання платіжних балансів країн-членів Фонду.

Капітал МВФ утворений за рахунок внесків країн-членів фонду. Розмір внеску визначається рівнем економічного розвитку країни та її місцем у світовій економіці й міжнародній торгівлі. Станом на 01.01.1999 членами МВФ була 181 країна, в т.ч. з вересня 1996 р. Україна. Внесок України становить 997,3 млн. SDR. Внесок кожної країни є її квотою. Четверть внеску проводиться у вільноконвертованій валюті, решта в національній. Кількість голосів у Фонді визначається таким чином: 250 голоси незалежно від розмірів квот плюс один голос на кожні 100 тисяч SDR квоти. При цьому Статут МВФ передбачає періодичний (не менше одного разу на п'ять років) загальний перегляд квот. Це пов'язане з тим, що змінюється як рівень розвитку окремих країн, так і їх місце у світовій торгівлі.

При необхідності, крім власного капіталу МВФ може використовувати позикові кошти. За статутом він може отримувати кошти в будь-якій валюті як від офіційних органів, так і на приватному ринку позикових капіталів.

Досі позики отримувались від казначейств та центральних банків країн-членів Фонду, а також від Швейцарії та Банку міжнародних розрахунків. На приватному ринку кошти не залучались.

Діяльність МВФ охоплює три основні напрями: кредитування, регулювання міжнародних валютних відносин, постійний нагляд за світовою економікою.

Кредитування здійснюється з різними цілями у різних формах та на різних умовах. Воно включає кредитування для потреб вирівнювання платіжного балансу, компенсаційне фінансування та допомогу найбіднішим країнам. Фінансові операції, які є основним напрямом діяльності, МВФ здійснює тільки з офіційними органами країн-членів Фонду.

Виділення кредитів залежить від трьох основних чинників: потреби в ресурсах для вирівнювання платіжного балансу, квоти країни та виконання вимог Фонду. Механізм кредитування полягає в тому, що МВФ продає необхідну країні валюту за її національну валюту. Обсяги кредитування насамперед залежать від резервної і кредитної часток та кредитної політики.

Резервна частка становить 25% квоти даної країни, тобто ту частину, що внесена в іноземній валюті. У межах цієї частки кредити видаються на першу вимогу країни без сплати процентів і комісійних. Кредитна частка становить повну величину квоти даної країни. Ця сума ділиться на чотири рівні частини, які становлять окремі транші.

Прохання стосовно виділення кредитів у рамках кредитної частки розглядаються Виконавчою Радою Фонду. Надання кредитів обумовлюється виконанням країною певних політичних та економічних вимог. У тих випадках, коли потреби в іноземній валюті перевищують " резервну і кредиту частки даної країни (тобто 125% її квоти), можуть використовуватись системи розширеного та додаткового фінансування і збільшеного доступу. Система розширеного фінансування, що почала діяти з 1974 р., передбачає надання кредитів з метою покриття дефіцитів платіжних балансів на більш тривалі терміни (як правило, до трьох років) і в більших розмірах, ніж ті, що забезпечені резервною і кредитною частками. Система додаткового фінансування (1977—1981 рр.), а пізніше збільшеного доступу націлена на надання фінансової допомоги при значних і затяжних дефіцитах платіжних балансів в тих випадках, коли вичерпані ліміти звичайних кредитів.

Поряд із наданням звичайних кредитів існує система компенсаційного кредитування, яка повинна вирівнювати відхилення в платіжному балансі, що виникають з незалежних від даної країни причин. Сюди належать кредити на компенсацію втрат від скорочення виручки від експорту внаслідок падіння цін на світовому ринку, від збільшення вартості імпорту зерна, від непередбачених втрат, фінансування створення резервних запасів. Важливу роль відіграє фінансова допомога найбільш біднішим країнам, що здійснюється на пільгових умовах, насамперед на структурну перебудову економіки.

Другим основним напрямом діяльності МВФ є регулювання валютних взаємовідносин. У сучасних умовах, коли курси валют є плаваючими, а не фіксованими, роль Фонду полягає в узгодженні валютної політики країн-членів Фонду. Насамперед кожна країна повинна відповідно до статуту МВФ, співробітничати з Фондом та з іншими країнами з метою забезпечення і підтримки стабільних валютних курсів. Її економічна та фінансова політика має спрямовуватись на забезпечення економічного зростання при розумній стабільності цін. Неприпустимими є валютні маніпулювання з метою отримання певних переваг у міжнародній торгівлі. При цьому МВФ установлює певні валютні обмеження. Так, країни-члени Фонду не можуть без його згоди вводити обмеження за платежами і переказами з поточних міжнародних операцій, використовувати дискримінаційні валютні засоби, застосовувати систему кількох видів валютних курсів.

Виступаючи провідним міжнародним фінансовим інститутом, МВФ здійснює постійний нагляд і спостереження за світовою економікою. Він формує значний масив інформації як в цілому по світовій економіці, так і в розрізі окремих країн. Щомісячний збірник фінансової статистики, що видається МВФ, включає дані про динаміку економічного зростання і цін, грошовий обіг, експорт та імпорт, стан платіжного балансу, величину офіційного золотого запасу, рівень валютних резервів, розміри зарубіжних інвестицій, динаміку валютних курсів та ін. Країни-члени Фонду зобов'язані без перешкод надавати всю необхідну інформацію.

Нагляд за макроекономічною та валютною політикою країн здійснюється насамперед за допомогою консультування. МВФ детально аналізує податкову, грошово-кредитну і валютну політику та стан платіжних балансів країн. На основі аналізу готується доповідь, що подається країні, в якій формулюються певні рекомендації щодо вироблення та коригування економічної, фінансової та валютної політики. Важливою формою нагляду є також публікація та всебічне обговорення доповіді «світовий економічний огляд». На підставі аналізу наявної інформації розробляються середньострокові економічні прогнози, які дають можливість координувати макроекономічні політики країн-членів Фонду.

Другою за значенням у системі міжнародних фінансів є група Світового банку, яка включає до свого складу чотири міжнародні фінансові інститути: Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР); Міжнародну асоціацію розвитку; Міжнародну фінансову корпорацію та Агентство з гарантування багатосторонніх інвестицій.

Серцевиною групи виступає МБРР, який був заснований разом з МВФ в 1945 р., і почав функціонувати в 1946 р. Учасниками банку можуть бути лише країни-члени МВФ. Основною метою діяльності банку виступає сприяння розвитку економіки країн-членів МБРР шляхом надання довгострокових кредитів та гарантування приватних інвестицій. Спочатку ця діяльність була спрямована на країни, що потерпіли внаслідок другої світової війни. Нині головним напрямом діяльності є країни, що розвиваються. Джерелами ресурсів банку виступають:

- статутний капітал;
- залучення коштів шляхом випуску облігаційних позик;
- резервний фонд.

Статутний капітал сформовано за рахунок внесків країн-членів. Внески здійснюються шляхом підписки на акції в межах встановлених квот. Квоти кожної країни визначаються відповідно до її економічного потенціалу. Резервний фонд утворюється за рахунок банку.

Основними напрямами кредитування виступають галузі інфраструктури (енергетика, транспорт, зв'язок), а також сільське господарство, охорона здоров'я та освіта. Кредити видаються на термін до 20 років під гарантії урядів. МБРР може виступати також гарантом за аналогічними довгостроковими кредитами комерційних банків. Виділення кредитів обумовлюється наданням інформації про фінансовий стан країни, що позичає кошти та про об'єкти кредитування. Кредити надаються на основі дольової участі банку у фінансуванні певних об'єктів — до 30% їх вартості.

Міжнародна асоціація розвитку надає кредити терміном до 50 років на пільгових умовах — 0,75 %.

Міжнародна фінансова корпорація надає кредити високорентабельним приватним підприємствам країн, що розвиваються, без гарантії уряду.

Агентство з гарантування багатосторонніх інвестицій проводить страхування капіталовкладень у країнах, що розвиваються, на випадок політичних ризиків: від експропріації, воєн, заворушень, зривів контрактів та ін., чим сприяє розвитку діяльності інститутів Світовою банку.

Банк міжнародних розрахунків є першим в історії міжнародним фінансовим інститутом. Він був створений у 1930 р. Основне завдання банку полягає у налагодженні співробітництва між центральними банками провідних країн світу та здійснення розрахунків між ними. Банк забезпечує також здійснення розрахунків між країнами, що входять до Європейської валютної системи. Він виконує депозитно-кредитні функції, здійснює валютні операції та операції на фондовому ринку.

У цілому всесвітні міжнародні фінансові інститути відіграють, як видно з їх функцій, важливу роль у світовій економіці, забезпечують надійний рух міжнародних грошових потоків. Тим самим вони сприяють і надійному функціонуванню національних фінансових систем. Крім того, їх кредити є важливим джерелом фінансування країн, що розвиваються.

У Європі к рамках ЄС функціонують Європейський інвестиційний банк. Європейський фонд валютного співробітництва і Європейський банк реконструкції та розвитку.

ЄБРР, який був створений у 1990 р. і відкритий у 1991 р. аналогічно МБРР, діяльність якого спрямована на країни, що розвиваються, здійснює діяльність у країнах Східної і Центральної Європи, які проводять ринкові реформи. Засновниками банку є країни Європи та провідні країни світу. Україна є членом ЄБРР з 1992 р. Не менше 60% кредитів ЄБРР має спрямовуватись у приватний сектор економіки і не більше 40% у державну інфраструктуру.

Завданням **Європейського інвестиційного банку**, який був створений в 1958 р., є фінансування проектів, що мають регіональне, галузеве та загальноєвропейське значення. Кредити надаються терміном від 20 до 25 років. У галузевому плані пріоритетними є такі галузі інфраструктури, як енергетика, транспорт, телекомунікації, а також проекти, що зв'язані з охороною навколишнього природного середовища. Кредити банку видаються на ринкових умовах. Пільги встановлюються лише в тих випадках, коли передбачається боніфікація за рахунок бюджету ЄС.

Європейський банк валютного співробітництва, що створений у 1973 р. в рамках Європейської валютної системи, виконує функції, аналогічні МВФ - надає кредити на покриття дефіциту платіжного балансу.

12.2 Фінанси міжнародних установ

Фінансова діяльність міжнародних організацій пов'язана з формуванням і використанням їх бюджету та цільових фондів. Формування доходів здійснюється насамперед за рахунок внесків країн, що входять до складу даної організації. Використання коштів проводиться на основі затвердженого бюджету. Розглянемо фінанси провідних міжнародних організацій - ООН та ЄС.

Організація Об'єднаних Націй була заснована в 1943 р. Головним завданням ООН є підтримання миру. До сфер її діяльності також входять економічні, соціальні та гуманітарні проблеми, права людини, охорона навколишнього природного середовища,

Діяльність ООН здійснюється через керівні органи та спеціалізовані організації. Так, питаннями миру і безпеки займаються департаменти операцій з підтримання миру, з питань роззброєння і регулювання озброєнь. Економічний напрям діяльності здійснюється через Конференцію з торгівлі й розвитку (ЮНКТАД), Організацію промислового розвитку (ЮНІДО), Регіональні комісії (наприклад, Європейська економічна комісія) та ін. Соціальна і гуманітарна політика проводиться Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ), Фондом ООН в галузі народонаселення (ЮНФПА), Світовою продовольчою програмою (МПП), Центром ООН з населених пунктів (Хабітат) та іншими. Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) проводить значну роботу, пов'язану із забезпеченням екологічної безпеки на планеті.

Бюджет ООН формується за рахунок внесків країн. Розмір внесків визначається залежно від рівня економічного розвитку країни. В основі розрахунків лежить норматив платежів, який залежить

від обсягів ВВП даної країни.

Нині ООН переживає фінансову кризу, пов'язану з тим, що багато країн мають заборгованість із внесків до її бюджету. Це істотно звужує фінансові можливості ООН, ускладнює фінансування передбачених заходів.

За видатками бюджет ООН поділяється на дві частини: адміністративні та накладні витрати і програмні видатки. Адміністративні та накладні видатки нині становлять 38%, програмні - 62%. Поставлено завдання скоротити адміністративні витрати до 25%, що дасть змогу вивільнені кошти спрямувати на соціально-економічні програми.

Бюджет ООН за видатками складається в розрізі окремих підрозділів та організацій. При цьому також виділяються адміністративні й накладні витрати та кошториси на окремі програми, що виконуються даним підрозділом. Наприклад, у рамках ЮНІДО на 1998 – 1999 рр. виділяються такі програми: «Зміцнення промислових потенціалів», «Екологічно чистий та стійкий промисловий розвиток», «Управління регіональними програмами», «Управління технічним співробітництвом».

Європейський Союз бере свій початок від створеного у 1957 р. з метою економічної співпраці Європейського економічного співтовариства. Було сформовано спільний ринок капіталів, товарів і послуг. скасовано митні бар'єри, здійснено уніфікацію податкового законодавства, створено європейську валютну систему. Розвиток інтеграційних процесів завершився проголошенням Європейського Союзу, до якого входять такі країни: Німеччина, Австрія, Данія, Бельгія, Франція, Голландія, Люксембург, Велика Британія, Швеція, Фінляндія, Португалія, Іспанія, Італія, Ірландія, Греція.

Бюджет ЄС формується за рахунок надходжень від країн Союзу. Всі доходи поділяються на дві групи; внески країн-членів та доходи бюджету ЄС, Внески кожної країни до бюджету визначаються залежно від рівня її економічного розвитку, який відображається у виробленому ВВП. Специфікою бюджету ЄС як ланки міжнародних фінансів є наявність власних доходів. До них належать, по-перше, мита і сільськогосподарські податки, якими обкладаються продукти, що імпортуються з країн, які не є членами Союзу. По-друге, важливе місце займає податок на додану вартість, який встановлюється за єдиною для всіх країн ставкою по відношенню до уніфікованої в усіх країнах бази оподаткування (ставка податку не може перевищувати 1,4%). Установлено ліміт бюджету ЄС - він не може перевищувати 1,2% загального обсягу ВВП Союзу.

Видатки бюджету ЄС поділяються на адміністративні ($\approx 5\%$) та операційні (до 95%). Операційні видатки складаються з фінансування сільського господарства (до 50%), структурних перетворень в економіці країн Союзу, наукових досліджень і освіти, зовнішньої діяльності (реструктуризація економіки країн Центральної і Східної Європи та підготовка їх до вступу в ЄС, надання технічної і гуманітарної допомоги і т. ін.).

Бюджет ЄС розробляється Європейською комісією і затверджується Європейським парламентом. Виконує бюджет фінансове управління Європейської комісії, яке перебуває під подвійним контролем - з боку Палати аудиторів і Європарламенту. До складу Палати аудиторів входять 15 членів, які перевіряють надходження доходів і фінансування видатків.

Міжнародні фінансові відносини - являють собою досить складну систему руху грошових потоків. Вони можуть бути згруповані за такими напрямками:

- взаємовідносини між суб'єктами господарювання різних країн;
- взаємовідносини держави з урядами інших країн та міжнародними організаціями;
- взаємовідносини держави і суб'єктів господарювання з міжнародними фінансовими інститутами. У сфері міжнародних фінансів крім національних суб'єктів - держави, підприємств, громадян - виділяються наднаціональні суб'єкти - міжнародні організації і міжнародні фінансові інститути. У зв'язку з цим дану сферу можна розподілити на дві частини:
- міжнародні фінансові відносини;
- міжнародні фінанси.

Міжнародні фінансові відносини характеризують грошові потоки між суб'єктами різних країн:

- між підприємствами;
- між урядами країн;
- між підприємствами і урядами;
- між громадянами і урядами.

Взаємовідносини між підприємствами складаються в процесі купівлі-продажу. З одного боку, ці взаємовідносини відображають фінанси суб'єктів господарювання. Однак, оскільки ці суб'єкти належать до різних країн, то дані взаємовідносини відображають рух нових потоків між країнами. Забезпечення еквівалентності обміну досягається через валютне регулювання - встановлення курсу.

Відхилення курсу валют від реального співвідношення між даними валютами спричиняє міжнародний перерозподіл фінансових ресурсів. Міжнародна торгівля характеризується торговим балансом кожної країни. При цьому сальдо експортно-імпортних операцій характеризує приплив чи відплив валюти.

Взаємовідносини між урядами різних країн виникають у сфері державного кредиту, коли одна країна виступає позичальником, інша - кредитором. Аналогічний характер мають взаємовідносини з урядом певної країни юридичних і фізичних осіб інших країн. За змістом ці всі відносини належать до державного кредиту, а за напрямом руху коштів - до міжнародних фінансових відносин,

Торговельні взаємовідносини між суб'єктами господарювання різних країн характеризують два грошових потоки; надходження підприємству валютних доходів від експорту товарів і послуг; оплата підприємством товарів та послуг, що імпортуються. Кредитні взаємовідносини є двосторонніми: з одного боку - надання позики позичальником кредитору, з іншого - погашення позики і сплата процентів.

Міжнародні фінанси відображають діяльність міжнародних організацій і фінансових інститутів. Це наднаціональна надбудова, яка характеризується концентрацією фінансових ресурсів у певних узагальнених чи цільових фондах. За своєю організацією міжнародні фінанси досить схожі з державними фінансами, тільки суб'єктом виступає не держава, а міжнародна організація (інститут). Діяльність таких організацій, як і окремої держави, пов'язана з виконанням певних функцій, які визначаються їх статутами. Фінансове забезпечення виконання цих функцій здійснюється через фонди, що створюються даними організаціями. Це можуть бути узагальнені фонди, наприклад бюджет ООН, і цільові - під конкретні заходи і програми.

Міжнародні організації вступають у взаємовідносини з урядами окремих країн з приводу формування бюджету чи інших фондів цих організацій. Отримані кошти використовуються на фінансування централізованих заходів, проектів і програм цих організацій, на утримання їх апарату та на фінансову допомогу окремим країнам. Таким чином, кожна країна може отримувати кошти від міжнародних організацій як у вигляді прямого фінансування (як правило, тільки в окремих випадках), так і в опосередкованій формі через різні централізовані заходи, проекти і програми, які стосуються даної країни, чи поширюються на неї.

Міжнародні фінансові інститути мають взаємовідносини як з урядами, так і з суб'єктами господарювання окремих країн. Взаємовідносини з урядами складаються за двома напрямками. Перший відображає процес формування статутного капіталу за рахунок внесків окремих країн. Другий характеризує кредитні взаємовідносини – надання кредитів урядам та їх погашення і сплату процентів. Взаємовідносини з підприємствами мають двосторонній кредитний характер. Міжнародні фінансові інститути, здійснюючи фінансове забезпечення певних проектів, надають кредити окремим підприємствам, як правило, на конкурсній основі.

Міжнародні фінанси відображають світові інтеграційні процеси. Централізація певної частини фінансових ресурсів на світовому рівні забезпечує потреби світового господарства. Саме на ці потреби й спрямована діяльність міжнародних організацій та міжнародних фінансових інститутів. Вони фінансують окремі проекти і програми, керуючись інтересами саме світового господарства в цілому, а не окремих країн, якими б важливими вони для цих країн не були. Звісна річ, порівняно з національними фінансовими системами міжнародні фінанси знаходяться тільки на початку свого розвитку. Однак наростання міжнародної економічної інтеграції веде як до посилення ролі діючих організацій та інститутів, так і до створення нових. Це веде до підвищення рівня централізації фінансових ресурсів, збільшення як їх маси, так і обсягів міжнародних фінансових потоків. Врешті-решт, цей інтеграційний процес веде до створення єдиної грошової одиниці, спочатку в рамках регіональних об'єднань, а в перспективі - можливо, і в усьому світі.

12.3 Міжнародні розрахунки та валютне регулювання

Організація міжнародних грошових потоків між суб'єктами господарювання застосовується на встановлених формах розрахунків та системі валютного регулювання. Порядок проведення розрахунків регламентується відповідними міжнародними документами і угодами. Стандартизація документального оформлення розрахунків необхідна для забезпечення відповідних гарантій експортерам та імпортерам на поставку товарів та на їх оплату. Вона встановлює також систему однакового тлумачення прав, зобов'язань і відповідальності сторін.

Основними *формами* міжнародних розрахунків виступають інкасо та акредитив. Також використовуються банківський переказ та відкритий рахунок. При розрахунках на основі інкасо банк імпортера перераховує кошти на рахунок експортера після передачі імпортеру отриманих від банку експортера документів, передбачених контрактом, тобто застосовується схема: платежі проти документів. Така схема розрахунків досить проста, однак вона не дає достатніх гарантій на оплату товарів і послуг. На відміну від інкасо акредитивна форма передбачає достатні гарантії експортеру за рахунок відкриття акредитива в банку імпортера. Платіж на відкритий рахунок найменш надійна форма. Експортер поставляє товари, імпортер переказує гроші на день платежу. Банківський переказ являє собою доручення одного банку іншому виплатити певну суму отримувачу.

Форми розрахунків у системі міжнародних фінансових відносин характеризують організаційну сторону руху грошових потоків, порядок проведення операцій, їх документальне оформлення, відповідальність сторін і банків та ін. Це дуже важлива сторона, однак вона підпорядкована сутнісній - забезпеченню еквівалентності обміну. Тому серцевиною міжнародних розрахунків, з позицій фінансової теорії, є встановлення курсу валют. **Валютний курс** відображає ціну грошової одиниці певної країни у валюті інших країн чи міжнародних валютних одиницях. Установлення валютного курсу означає співвідношення цінності грошей різних країн, які виступають інструментом фінансових відносин, в т. ч. і міжнародних. Без такого зіставлення міжнародні фінансові потоки неможливі.

Установлення курсу валют досить складний багатофакторний процес. На нього впливає безліч чинників - економічних, фінансових, політичних. Економічні чинники полягають у тому, що в основі формування курсу лежать вартісні пропорції обміну. Вони визначаються на основі зіставлення цін товарів та послуг споживчого кошика. Співвідношення його сумарної цінової оцінки в одній і другій валюті дає вихідну пропорцію, яка визначає основу курсу валют. Свого часу існував так званий *золотий стандарт*, тобто вміст золота в грошовій одиниці. Зіставлення золотого вмісту двох грошових одиниць і визначало курс цих двох валют.

Установлення вихідного рівня валютного курсу на основі порівняння цінової оцінки споживчого кошика має певні неточності. Вони полягають у тому, що цінність товарів і послуг споживчого кошика у різних країнах неоднакова. Тому курс валют, встановлений на основі такого підходу, завжди має певні похибки. Однак ці похибки, по-перше, не настільки суттєві, а по-друге, даний курс є тільки своєрідною точкою відліку. Він коригується з урахуванням впливу фінансових і політичних чинників.

Крім методу порівняння цінової оцінки споживчого кошика з метою визначення точного співвідношення валют застосовується також метод *валютного кошика*. Суть його полягає у встановленні умовної міжнародної грошової одиниці. Так, Міжнародний Валютний фонд установив міжнародний платіжний засіб - SDR (спеціальні права запозичення). До валютного кошика SDR включаються (у встановлених МВФ пропорціях) долар США, німецька марка, японська йена, британський фунт стерлінгів та французький франк. Питома вага кожної валюти у цьому кошику залежить від її частки в загальному зовнішньоторговому обороті у світі. У світовій валютній системі SDR може відігравати роль загального еквівалента, до якого встановлюються курси валют. Однак нині реальна практична значимість SDR досить обмежена, а роль загального еквівалента більш властива реальним провідним валютам світу (наприклад, долару США).

У рамках Європейського Союзу також була створена міжнародна рахункова грошова одиниця — ECU. У валютний кошик ECU включались валюти таких європейських країн: Німеччини, Франції, Голандії, Італії, Бельгії, Люксембургу, Данії, Ірландії, Іспанії, Великої Британії, Греції, Португалії. На відмінну від SDR, яка є швидше умовною грошовою одиницею. ECU відігравав значно більшу роль в європейській валютній системі. На основі цієї рахункової одиниці здійснювалось валютне регулювання в рамках Європейського Союзу. ECU виступає як розрахункова і кредитна одиниця у взаємовідносинах між центральними банками країн союзу. Значна роль ECU привела до його

використання як рахункової одиниці також за межами ЄС. Наприклад, в Україні ставки акцизного збору та ввізного мита на окремі товари встановлені в ECU).

Розвиток європейської інтеграції і досягнення достатньої стабільності валют країн ЄС привели до нової стадії розвитку європейської валютної системи — переходу до єдиної валюти — євро. На відміну від SDR і ECU євро буде реальною валютою, що обслуговуватиме платіжний оборот ЄС. Відповідно до прийнятої програми, уведення євро в обіг проводиться з початку 1999 року. Слід відзначити, що важливу роль у впровадженні євро відіграв досвід використання ECU.

Введення в обіг євро означає новий етап у розвитку системи міжнародних фінансів у цілому і європейської валютної системи зокрема. Нині міжнародні фінансові відносини, в т. ч. міжнародні розрахунки, являють собою досить складну систему взаємовідносин. Інструментом фінансових відносин, як відомо, є гроші. У межах національних фінансових систем використовується одна грошова одиниця, що ставить ці відносини на єдину уніфіковану основу. У міжнародних відносинах використовуються дві валюти, що суттєво ускладнює ці відносини. Навіть створена досить складна система валютного регулювання, в т. ч. на міжнародному рівні, не в змозі до кінця вирішити проблеми. Введення ж єдиної валюти вирішує проблему, оскільки знімає її причину, а не впливає на наслідки.

Установлення вихідного курсу валют на основі споживчого чи валютного кошика є тільки основою валютного регулювання. На діючий курс валют, крім того, істотно впливають фінансові та політичні чинники. До фінансових належать стан національної фінансової системи (дефіцит бюджету, державний борг, рівень інфляції, стабільність банківської системи, активність на фінансовому ринку та міжнародних фінансових відносин (торговий та платіжний баланс). Політичні чинники пов'язані зі стабільністю політичної системи у країні та стабільністю її законодавства.

Нестабільність політичної і фінансової ситуації в тій чи іншій країні веде до певного зниження обмінного курсу її національної валюти порівняно з реальним співвідношенням. Ця різниця являє собою своєрідну плату за вказані ризики, страхування на випадок можливого зниження курсу цієї валюти, ймовірність чого досить висока.

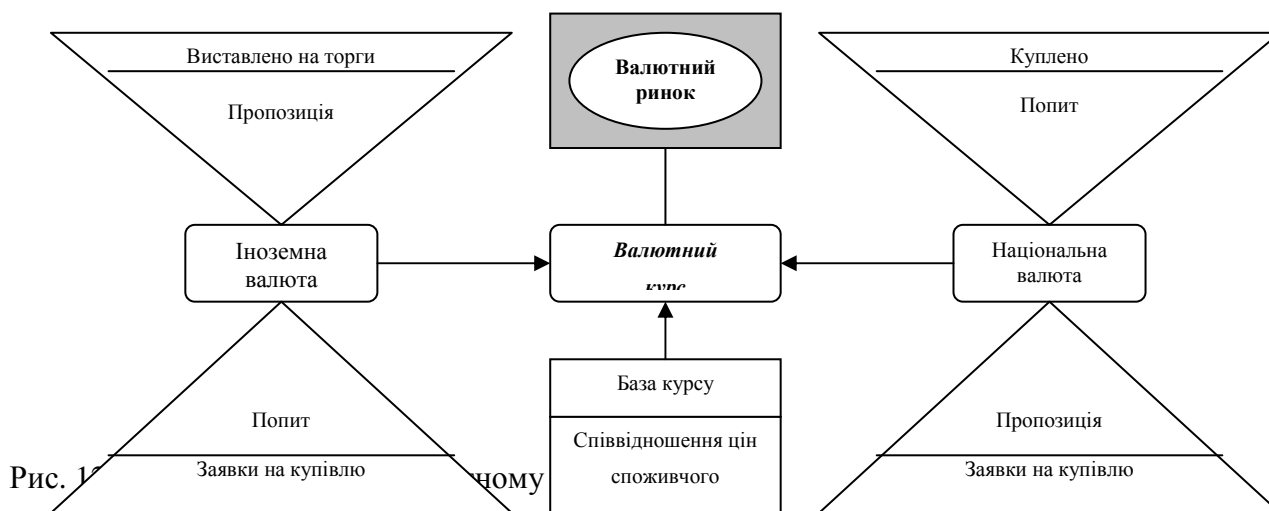
Установлення курсу валют базується на двох основних методах: адміністративному та ринковому. Суть адміністративного полягає в офіційному встановленні урядом чи центральним банком курсу національної валюти відносно до іноземних валют. І при такому методі необхідні точні розрахунки, бо при значних відхиленнях офіційного курсу від реального, його або не визнаватимуть, або припиняться проведення міжнародних розрахунків. При адміністративному встановленні курсу національної валюти, може існувати паралельний курс неорганізованого ринку, де буде встановлюватись більш реальне співвідношення валют.

Ринковий метод полягає у тому, то курс установлюється на основі механізму ціноутворення під впливом попиту і пропозиції, іноземна валюта при цьому виступає в якості товару на валютному ринку. Суб'єктами валютного ринку виступають банки, брокерські фірми, валютні біржі. Залежно від обсягу і характеру валютних операцій, переліку валют, що виставляються на торги, виділяють світові, регіональні та національні валютні ринки. Світовими центрами валютного ринку виступають Лондон, Париж, Токіо. Перелік валют, що виставляються тут на торги, досить широкий. На регіональних і національних валютних біржах здійснюються торги з обмеженого переліку найважливіших валют.

В Україні функції валютного ринку виконує Міжбанківська валютна біржа. Торги з основних валют (євро, американський долар, німецька марка та російський рубль) проводяться щоденно. Крім того, торгують фунтами стерлінгів Великої Британії, австрійськими шилінгами, італійськими лірами, канадськими доларами та деякими іншими валютами залежно від наявності попиту і пропозиції на них. Установлення співвідношення грошових одиниць різних країн на валютних, як і на будь-яких інших ринках відбувається під впливом двох основних чинників - попиту і пропозиції. Особливістю валютного ринку є те, що як товаром, так і платіжним засобом, виступають гроші. Тому зазначені чинники фактично подвоюються: попит і пропозиція відповідної іноземної валюти та національної валюти. Валютний ринок, як правило, є регульованим. Національний ринок регулюється центральними банками. При цьому можуть використовуватись два способи. Перший - установлення валютного коридору, тобто мінімального й максимального рівня обмінного курсу, який є по суті напівадміністративним. Другий - участь центрального банку в торгах. При необхідності підтримання курсу національної валюти центральний банк може проводити валютні інтервенції, тобто виставляти

на торги додаткову масу іноземної валюти. При необхідності утримання курсу певної іноземної валюти, навпаки, скуповувати її. Крім того, центральний банк, як емісійний центр країни, може впливати на обмінні курси, через регулювання грошової маси національної валюти. Обмеження обсягу національної валюти зменшує її пропозицію в обміні на іноземну й тим самим сприяє утриманню курсу. Навпаки, емісія грошей веде до розширення пропозиції національної валюти і таким чином до зниження її курсу.

Розглянемо механізм установавання валютного курсу на валютному ринку на прикладі Української міжбанківської валютної біржі (див. рис. 12.1).

Учасниками торгів на біржі виступають комерційні банки, що мають відповідну ліцензію, та НБУ.

На торги виставляється іноземна валюта. Попит на неї формується на основі заявок банків на купівлю певної валюти. Заявки в свою чергу відображають власні потреби банку та потреби його клієнтів на дану валюту для проведення міжнародних розрахунків. Пропозиція іноземної валюти формується, виходячи з виставлених на продаж сум валюти, що відображають потреби банків та їх клієнтів в національній валюті. Пропозиція з боку національної валюти відображається у заявках на іноземну валюту, попит - у виставленій на торгах іноземній валюті.

Валютний курс, що складається на валютному ринку, таким чином відображає врівноваженість попиту і пропозиції. Результат торгів - обсяг купівлі тієї чи іншої валюти порівняно з її обсягом, виставленим на продаж, характеризує задоволення попиту чи недостатність пропозиції. При задоволенні попиту на іноземну валюту курс національної валюти залишається стабільним, при недостатності пропозиції - падає, при надмірній пропозиції - зростає. Саме тут проявляється роль центрального банку. Він з метою підтримання стабільного курсу національної валюти проводить валютні інтервенції при недостатності пропозиції валюти на ринку, чи скупку валюти при недостатності попиту на неї.

Політика валютного регулювання кожної країни визначається її економічними інтересами в міжнародній торгівлі. **Валютне регулювання** характеризує встановлений порядок визначення валютного курсу та його регламентування, здійснення валютних операцій суб'єктами валютного ринку (комерційними та центральним банками, юридичними і фізичними особами), порядок ввезення і вивезення іноземної та національної валюти, порядок проведення міжнародних розрахунків. Основою валютного регулювання є вплив на валютний курс. У більшості випадків кожна країна зацікавлена в стабільності національної валюти, адже це забезпечує стабільність як внутрішньої, так і зовнішньої економічної політики. Однак у певних умовах може проводитись політика як на зниження, так і на зростання курсу національної валюти.

Політика зниження рівня курсу національної валюти вигідна в тих умовах, коли в даній країні експорт переважає імпорт. У цьому випадку доходи підприємств експортерів у національній валюті зростатимуть, оскільки за кожну одиницю валютної виручки підприємство отримає більше національної валюти. Прикладом такої політики в 80-ті роки була постійна девальвація японської йени відносно до американського долара. Як відомо, в ті часи у сальдо торгового балансу між

Японією і США спостерігалась істотна перевага Японії. Оскільки таке відхилення обмінного курсу від реального вело до перерозподілу фінансових ресурсів на користь Японії, США постійно вводили обмеження на ввезення японських товарів.

Політика на зростання курсу національної валюти доцільна в тому випадку, коли переважає імпорт товарів і послуг. У цьому випадку витрати імпортерів на закупівлю валюти для оплати поставок у країну зменшуватимуться. Звичайно, при цьому втрачають експортери, оскільки вони отримують менше доходів. Однак перевищення імпорту над експортом веде і до перевищення виграшу імпортерів від завищеного курсу над втратами експортерів.

Необхідність установалення реальних курсів валют врешті-решт привела до встановлення системи міжнародного валютного регулювання. Воно полягає у прийнятті загальних для всіх країн правил установалення проведення валютних операцій. В умовах золотовалютного стандарту особливих потреб у такому регулюванні не існувало. Можливість вільно обміняти паперові гроші на золото надавало такій системі достатньої стабільності.

Однак відхід від золотовалютного стандарту чітко визначив проблему валютного регулювання. Першою спробою вирішення цієї проблеми стала Бретон-Вудська валютна система. Вона була заснована лідерами провідних країн світу в 1944 р. на конференції в Бретон-Вудсі. Суть цієї системи полягала у встановленні стабільних курсів валют, що могли піддаватись незначним коливанням.

Утримувати систему стабільних курсів в умовах нерівномірності розвитку країн було надзвичайно складно. У кінці 60-х - на початку 70-х років виявились значні коливання курсів валют. У зв'язку з цим в 1976 р. відбулась конференція Міжнародного валютного фонду на Ямайці, яка зафіксувала створення нової - ямайської - валютної системи. Суть її полягала у встановленні ринкового методу визначення валютних курсів. Валютні курси стали «плаваючими», тобто такими, що змінюються під впливом попиту і пропозиції, на відміну від попередніх стабільних. Одночасно встановлювалась система контролю і резервування з метою недопущення різких коливань курсу, що могло б негативно вплинути на світову економіку.

Нині створено досить надійні міжнародні та національні системи валютного регулювання. Вони дозволяють ефективно контролювати валютні курси. Разом з тим, оскільки курс національної валюти відображає стан економіки країни, вони не мають на меті утримання валютного курсу за будь-яку ціну. Навпаки, це не доцільно і небезпечно. Перевага ринкового механізму якраз і полягає в тому, що він дає змогу встановити на певну дату курс валюти, максимально наближений до реального. Це в свою чергу ставить на міцну основу міжнародні фінансові відносини.